

บทที่ ๕

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับ การใช้ความรู้เพื่อธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรมาโดยตลอดพระชนม์ชีพ พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการศึกษาองค์ความรู้และภูมิปัญญาต่างๆ จากศาสตร์ที่หลากหลายและลุ่มลึก อันได้แก่ พระพุทธศาสนา ภาษาศาสตร์ ศิลปวิทยาการ ตลอดจนวิทยาศาสตร์อย่างตะวันตก ฯลฯ ยาวนับตั้งแต่ทรงพระเยาว์และปรากฏเป็นรูปธรรมอย่างแจ่มชัดสะท้อนจากพระราชกรณียกิจนานัปการเมื่อทรงขึ้นครองราชสมบัติ ทั้งนี้พระองค์ทรงรักษาพระราชอำนาจให้มีความมั่นคงถาวร ทำให้ส่งผลดีต่อพระราชอาณาจักรอีกทางหนึ่งด้วย การธำรงรักษาและพัฒนาดังกล่าวนั้นที่พระองค์ทรงกระทำนั้น เกิดจากแนวพระราชดำริที่ทรงนำความรู้จากศาสตร์ต่างๆ ทั้งที่เป็นจารีตโบราณราชประเพณีอันเป็นเอกลักษณ์และเทคโนโลยีและวิทยาการใหม่ๆ จากโลกตะวันตก นำมาถ่ายทอดให้แก่พสกนิกรในพระองค์ ซึ่งในส่วนของบริษัท ๕ นี้เนื้อหาแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้ ๑) พระองค์ทรงรักษาและพัฒนาพระราชอำนาจและสถาบันของพระมหากษัตริย์ โดยการ “ธำรงรักษา” ทรงให้ความสำคัญกับพุทธศาสนา คติความเชื่อต่างๆ และจารีตประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมที่สืบทอดต่างกันมา ๒) พระองค์ทรงพัฒนาบ้านเมือง โดยนำความรู้ใหม่ที่ได้จากแหล่งต่างๆ มา “ถ่ายทอด” และ “ใช้” ในการรักษาพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักร ซึ่งผู้ศึกษาเลือกพิจารณา ๒ ประเด็นหลัก คือ ความรู้ด้านอักษรศาสตร์ และ ความรู้ด้านศิลปกรรม โดยทั้ง ๒ ประเด็นนี้จะแสดงให้เห็นว่า “สยามเป็นอารยประเทศ” ซึ่งสนองตอบต่อแรงผลักดันทางการเมืองจากจักรวรรดินิยมตะวันตกในขณะนั้น

๕.๑ การธำรงรักษา ถ่ายทอด ความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมเพื่อพระราชอำนาจและความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๕.๑.๑ บทบาท ความสำคัญทางศาสนาอันเป็นปัจจัยส่งเสริมในการรักษาพระราชอำนาจและพระบรมเดชานุภาพแห่งสถาบันพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้สถาบันพระมหากษัตริย์กับหลักธรรมทางศาสนา (พราหมณ์และพุทธศาสนา) ได้แก่ ๑) พระโพธิสัตว์และทานบารมี ๒) ทศพิธราชธรรม ๓) จักรวรรดิวัตร ๔) สังคหวัตถุ ๕ อปริหานิยธรรม และ ๖) รัตน ๗ ประการ

๕.๑.๒ คติความเชื่อที่และจารีตธรรมเนียมประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์ ได้แก่ ๑) คติเทวราชา ๒) คติความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิราช ๓) ธรรมราชา ๔) จักรวาลไตรภูมิ ๕) กฎมณเฑียรบาล ๖) พระราชานุกิจ ๗) ราชনীติ และ ๘) ธรรมเนียมราชตระกูล

๕.๒ การพัฒนาพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ผู้ศึกษาเลือกพิจารณา ๒ ประเด็นหลัก คือ

๕.๒.๑ ความรู้ด้านอักษรศาสตร์

๕.๒.๒ ความรู้ด้านศิลปกรรม

๕.๑ การธำรงรักษา ถวายทอด ความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมเพื่อพระราชอำนาจและความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การธำรงพระราชอำนาจและความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพบว่า พระองค์ได้ทรงสร้างเสริมฐานแห่งความเป็นสมมติเทพและธรรมราชาควบคู่กันไป และนำไปสู่การสร้างแรงศรัทธาจากอาณาประชาราษฎร์ในพระราชอาณาจักรที่ฝังรากลึกอยู่ในความเชื่อและความเข้าใจมาเป็นระยะเวลายาวนาน นับตั้งแต่ที่สังคมไทยรับคติเกี่ยวกับกษัตริย์ภาพของอินเดียเข้ามา อันมีความผสมผสานทั้งฝ่ายพราหมณ์และฝ่ายพุทธศาสนา และส่งผลสู่ฐานอำนาจแห่งพระมหากษัตริย์โดยตรง เช่น ในฐานะพระศรีสรรเพชญ์ หรือหน่อพุทธางกูร (พุทธบุตร) ทั้งนี้รัฐพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับกษัตริย์อย่างเป็นระบบและยึดถือปฏิบัติสืบเนื่องกันมา ตามคติความเชื่อที่ว่า พระราชอาณาจักรเป็นการจำลองรัฐในลักษณะของมหาจักรวาล ตามทฤษฎีโลกภูมิของพุทธศาสนาผสมผสานกับฮินดู พระมหากษัตริย์จะต้องเป็นผู้ที่ได้สั่งสมบารมีไว้ให้ได้มากที่สุด แสดงออกถึงสถานะของชีวิตที่ดีกว่าผู้อื่นในชาตินี้ ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนในกฎมณเฑียรบาล เช่น เป็นผู้ครอบครองเครื่องราชูปโภคพระราชวังและชีวิตความเป็นอยู่ที่แสดงว่ามั่งคั่ง การพิสูจน์บารมีว่าใครจะมีบารมีมากที่สุดจะกระทำได้โดยการเกลี้ยกล่อมราชสมบัติ เพราะการทำเช่นนั้นได้ ย่อมแสดงอยู่ในตัวแล้วว่าเป็นผู้มีบารมีสูงสุดในขณะใดที่ผู้อื่นที่มีบารมีสูงกว่ากษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่ก็จะมียันเป็นไป เช่นถูกคนที่มีบารมีสูงกว่าแย่งพระราชบัลลังก์ได้สำเร็จ การที่พระมหากษัตริย์สามารถครองราชย์สมบัติได้อย่างสมบูรณ์ ผู้ที่เป็นกษัตริย์อยู่จึงพิสูจน์สิทธิธรรมของตนได้โดยการแสดงบารมีอันสูงสุดอย่างหนึ่งเป็นผู้สามารถรับภารกิจตามหน้าที่ของกษัตริย์ในคติทางพระพุทธศาสนาได้อย่างสมบูรณ์ กษัตริย์ยังจะต้องแสดงทานบารมีทางด้านปัญญาอันฉลาดหลักแหลมเป็นเลิศ พระองค์จะทรงใช้พระราชสำนักเป็นที่ชุมนุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตอันมีองค์พระมหากษัตริย์เป็นประธาน พระองค์ทรงมีหน้าที่ที่จะทำนุบำรุงส่งเสริมพระศาสนาอยู่เสมอมิได้ขาด ซึ่งจะเห็นได้ว่าในช่วงแห่งพระชนม์ชีพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงเลือกที่จะทรงผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ต่อไปในช่วงแผ่นดินพระเชษฐา คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สัญญะนี้เป็นสิ่งหนึ่งที่สะท้อนถึงการสะสมบุญบารมีทางศาสนาให้เป็นที่ประจักษ์ก่อนที่จะทรงขึ้นครองราชย์สมบัติในกาลต่อมา พระองค์ทรงศึกษาพระธรรมวินัย และศึกษาและตรวจสอบพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้งทรงวางแนวทางการศึกษาพระธรรมวินัยทั้งด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระ และทรงรอบรู้ลัทธิของสำนักต่างๆ จนทั่วถึง แม้ว่าในรัชสมัยของพระองค์มิได้ทรงสังคายนาพระไตรปิฎก ดังเช่นพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนๆ ทรงกระทำกันที่แสดงถึงบุญญาธิการบารมีอันล้นพ้นก็ตาม แต่พระองค์ทรงศึกษาพุทธศาสนาอย่างลุ่มลึก ตั้งแต่การศึกษาภาษาบาลี ภาษามคธ ตลอดจนทั้งพระองค์ทรงศึกษาพระคัมภีร์ต่างๆ ทางศาสนาพุทธจนสามารถแปลพระปริยัติธรรม (บาลี) ทำให้พระองค์ทรงแตกฉานในคำสอนทางพุทธศาสนา ตลอดทั้งการตั้ง “ธรรมยุติกนิกาย” ขึ้นและเป็นที่แพร่หลายในยุคสมัยนั้น

ธรรมยุติกนิกาย ถือเป็นการปฏิรูปศาสนาครั้งสำคัญ ประเทศไทยเป็นประเทศที่ได้รับศานานิกายเถรวาทจากลังกามีความเจริญรุ่งเรืองอย่างไม่ขาดสาย จนถึงกับลังกาประเทศซึ่งพุทธศาสนาได้เสื่อมโทรมลง ได้ขอพระภิกษุสงฆ์ตั้งคณะสงฆ์เป็นลัทธิสยามวงศ์หรืออุบาลีวงศ์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้งเมื่อกรุงแตกเป็นครั้งที่สอง ได้ถึงยุคเสื่อมโทรมขนาดหนัก เช่น พระภิกษุได้ตั้งตนเป็นใหญ่คิดตั้ง

พระราชอาณาจักรทั้งที่อยู่ในสมณเพศ ตำราทางพุทธศาสนาก็ถูกทำลายสูญหายเป็นอันมาก ในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีได้มีการชำระความบริสุทธิ์ของสงฆ์ที่มีวามองโดยให้ศึกษาออกจากสมณเพศนับพันองค์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้มีการออกกฎหมายพระสงฆ์ เพื่อส่งเสริมทบทวนคณะสงฆ์โดยใช้อำนาจทางอาณาจักรอย่างรุนแรงและเด็ดขาด นอกจากนั้นยังได้มีการสังคายนาระบอบไพร่ปฏิรูป ดันฉบับให้ถูกต้อง เป็นต้นฉบับเดียวกันและทำการรวบรวมพระไตรปิฎกที่กระจัดกระจายเข้าเป็นแบบแผนเดิม แต่สถานการณ์ต่างๆ ในวงการสงฆ์ยังอยู่ในภาวะมืดมัว จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเมื่อปี พ.ศ.๒๓๖๗ เสด็จจำพรรษาที่วัดสมอราย ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานนามว่า วัดราชาธิราช ทรงศึกษาวิชาวิปัสสนาธุระตามขัดติยะราชประเพณี ทรงมีเวลาผนวชอยู่ในเวลาอันจำกัด ย่อมไม่มีเวลาเพียงพอที่จะศึกษาทางด้านทฤษฎีให้แตกฉานจึงนิยมให้ศึกษาด้านปฏิบัติได้แก่บำเพ็ญด้านวิปัสสนา เพื่ออบรมบ่มนิสัย พอเป็นปัจจัยในการดำรงตนในภพหน้า ต่อมาเมื่อเกิดความผันผวนทางการเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตโดยกะทันหัน ทำให้เกิดปัญหาการสืบราชสมบัติ กรณีดังกล่าวพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าทับ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสองค์ใหญ่ได้ดำรงสถานภาพการเป็นพระมหากษัตริย์ ทำให้เจ้าฟ้ามงกุฎยังคงผนวชอยู่ต่อไปและเสด็จมาประทับ ณ วัดมหาธาตุ เพื่อเล่าเรียนทฤษฎีทางศาสนาอย่างจริงจัง

นับได้ว่าทรงใช้พระปรีชาญาณในการหนีพระราชภัยโดยใช้พุทธศาสนาเป็นที่ตั้ง ไม่ว่าจะเกิดจากพระราชวินิจฉัยจากพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าบางพระองค์ที่ทรงแนะนำหรือทรงปฏิบัติด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้เนื่องจากทรงดำรงตำแหน่งที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าชั้นเอกในฐานะสมเด็จพระเจ้าฟ้าหน่อพุทธางกูรเจ้าสืบต่อพระบรมราชสมบัติจากพระราชบิดาอยู่ก่อนแล้ว ถ้าเทียบกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ มูลเหตุดังกล่าวจึงทรงทำให้ปฏิบัติพระองค์อยู่ในสมณเพศเป็นใหญ่อยู่ทางพุทธจักร ทรงสร้าง ความเชื่อวาทะให้เกิดขึ้นกับพระองค์ทั้งในความรู้เกี่ยวกับพระไตรปิฎกทำให้เกิดความรู้สึกเห็นจริงว่า ในขณะที่พระองค์ทรงครองสมณเพศอยู่นั้น การปฏิบัติของสงฆ์บางเหล่าไม่ก่อให้เกิดความเลื่อมใส และไม่ตรงต่อพระธรรมวินัย จึงทรงคิดดำริจัดตั้ง ธรรมดิกนิกาย ณ วัดสมอราย ในการต่อมา โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเสด็จอาราธนาเป็นอธิบดีสงฆ์สมณศักดิ์ชั้นผู้ใหญ่ คณะธรรมยุติกนิกายจึงได้รับเป็นปีกแผ่นแน่นหนาขึ้นหลังจากได้รับความลำบากและประสบเหตุต่างๆ มากมาย แม้กระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชเลขาพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารถึงเรื่องราวต่างๆ ประหนึ่งเหมือนกับ “เป็นการต่อสู้ อย่างยิ่งไม่ใช่เล่น” (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, ๒๕๔๘: ๓๐)

เรื่องของธรรมยุติกนิกายนั้นไม่ใช่เรื่องการแบ่งพรรคแบ่งพวกแต่เป็นการปรับปรุงความประพฤติของคณะสงฆ์ที่กำลังหย่อนยานในขณะนั้นให้ถูกต้องสมดังอ้างในพระธรรมวินัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระอริยาศัยให้เป็นไปตามพุทธบัญญัติ เมื่อความประพฤติของคณะสงฆ์บกพร่องก็ทรงชักนำคณะของพระองค์ให้ถูกต้อง คือการชักนำให้ตั้งในความสังวรให้รู้จักนิยมในการรักษามารยาทและขนบธรรมเนียม เอื้อเฟื้อโดยกิจวัตรไม่ทำโดยความมกมาย รู้จักใช้ความคิดตรองให้เห็นประโยชน์ของการปฏิบัติทรงวางแบบแผนอันดีงามและถือปฏิบัติอยู่ทุกวันนี้ เช่น การประชุมพระรัตนไตร หรือที่เรียกว่าการทำวัตรเช้า และทำวัตรค่ำ ทรงแต่งค่านมัสการเป็นภาษาบาลีมีใจความเหมาะสม ทรงริเริ่มให้มีการเทศน์นอกพรรษา การเทศน์ด้วยยกหัวข้อธรรมะ

มาอธิบายเพราะเดิมมีแต่เทศน์ชาดกซึ่งแทรกธรรมและคติธรรมต่างๆ มากมาย การเทศน์แบบใหม่นี้ จึงนับว่าเกิดความตื่นเต้นและเลื่อมใสแก่พุทธศาสนิกชนในสมัยนั้นเป็นอย่างมากจนมีผู้จำเล้าสืบกันมา ว่าวันพระไหนที่พระจอมเกล้าฯขึ้นธรรมมาสน์เองใน พระอุโบสถผู้คนจะแออัดขนาดต้องกราบไปบน หลังคนที่อยู่บนแถวหน้า นอกจากนั้นยังได้ทรงริเริ่มจัดให้มีการบูชาพระรัตนไตรเป็นวันพิเศษเป็นวัน สำคัญทางพุทธศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา และการบำเพ็ญกุศลตามเทศกาลต่างๆ ซึ่งแต่ เดิมแทบจะไม่รู้จักกันเลย ในด้านการศึกษายังทรงทำนุบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมให้เจริญรุ่งเรือง ขึ้นถึงกับทรงพระอนุเคราะห์บอกพระปริยัติธรรมด้วยพระองค์เอง จนปรากฏว่าวัดบวรนิเวศในสมัยนั้น เป็นสำนักการศึกษาที่ยิ่งใหญ่และมีเปรียญชั้นสูงเป็นจำนวนมาก

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ตั้งพระธรรมยุตินั้นจึงได้เป็นแรงจูงใจกันมากกว่าอาจทรงรังเกียจคณะมหานิกายซึ่งเป็นคณะเดิม ด้วยเหตุนี้จึงทรงมีประกาศลำดับที่ ๑๘๑ ว่าด้วยเรื่องบำรุงพุทธศาสนาแสดงพระราชปณิธานเกี่ยวกับเรื่องคณะไว้อย่างชัดเจน ในการ ประกาศดังกล่าวมีใจความว่า

...แลในที่ถูกที่แท้ในพระบาลีคัมภีร์พระวินัยสิกขาบทนั้น จะให้ท่านทั้งหลายทั้งปวงให้รู้เห็น แลเชื่อมต่อกันพร้อมเหมือนกันก็เป็นอันยาก พระสงฆ์สองพวกนี้ปฏิบัติแตกต่างกันบ้าง... ในหลวงก็ไม่ต้องห้ามตามแต่ใจพระสงฆ์จะปฏิบัติ เพราะเป็นการปฏิบัติดีไม่เป็นทุจริต ไม่ติดไปด้วยการบาปหยาบช้า ไม่เกี่ยวข้องกับการแผ่นดิน...ข้อหนึ่ง การที่จะว่ากล่าวข่มขี้ และยกย่องทั้งสองนี้เป็นการสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยว่าพระวินัยสิกขาบทเป็นที่ดำรง พระพุทธศาสนาให้ถาวร สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้ทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองไปในการภาย หน้าที่ทำให้อำนาจพุทธศาสนาวัฒนาถาวรจึงต้องทรงชำระ ฝ่ายสมณะผู้ทรงประพฤติ ชอบประกอบกรปฏิบัติพระวินัยสิกขาบท ก็ทรงยกย่องโดยสมควรแก่คุณวิเศษมากน้อย... (ประชุมประกาศในรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๒๓๖-๒๓๗)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงแถลงไขในเรื่องทำนุบำรุงพุทธศาสนา ดังกล่าวแล้วยังทรงพระราชทานเสรีภาพในการนับถือศาสนาแก่ประชาชนอย่างเต็มที่ซึ่งนับว่าเป็น เสรีภาพขั้นพื้นฐานของมนุษย์ได้อย่างจำเป็นไม่ว่าจะเป็นมหานิกาย ธรรมยุติกนิกาย หรือศาสนาอื่นๆ ดังข้อความปรากฏในประกาศการถือศาสนาและผู้ถือผิด ปิยะเมื่อยสัมฤทธิ์ศก

ธรรมเนียมผู้ถือครองแผ่นดินที่เป็นยุติธรรมมิได้ห้ามราษฎรทั้งปวงในการถือศาสนาเป็นการที่ พึงของตัว ในเวลาที่สุดและการเบี่ยงหน้าทรงอนุญาตให้คนนับถือพุทธศาสนาตามอัธยาศัยด้วยการ ถือศาสนาบางสิ่งก็ถูกต้องกัน และทรงประกาศให้เป็นที่รู้กันถึงสิทธิเสรีภาพในเรื่องดังกล่าว ทั้งภายใน และภายนอกพระราชอาณาจักร ทรงพระราชทานญาติให้มิชชันนารีแก่มิชชันนารีฝรั่งเศสผู้ที่ต้องออกไป ในประเทศสยามมาแล้วให้กลับมาเหตุฉะนั้นการให้อภัยแก่ศาสนาอื่นคงจะเป็นคุณธรรมหนึ่งของ พระองค์เมื่อรำลึกว่า พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้เคยสมณศักดิ์สูงก็น่าจะคิดว่าคงจะทรงดูแลศาสนาอื่น และผู้ ถือศาสนาอื่นๆ ด้วย ความไม่พอพระราชหฤทัยหรือน้อยก็ด้วยความสงสัยที่ไม่เป็นไปเช่นนี้จึงเป็น เรื่องที่น่าปลื้มใจยิ่งขึ้น ข้อความที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ที่สิงคโปร์เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๙๔ (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, ๒๕๔๘: ๓๓)

นอกจากนี้ยังปรากฏพระบรมราชอัธยาศัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะปราชญ์ในทางพุทธศาสนาเมื่อทรงถวายพระราชสาส์นแด่พระสันตะปาปาที่ ๙ เมื่อวันที่พฤหัสบดีขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๕ ปีระกา พ.ศ.๒๔๐๔ เป็นพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑๗ โดยพระราชทานผ่านไปทางพระยาศรีพิพัฒน์ ความว่า

...จึงได้เรียบเรียงพระราชสารฉบับนี้มาถึงท่านผู้บริสุทธิเพื่อจะได้ทราบญาณของผู้บริสุทธิว่ากรุงสยามยังมีความนับถือและระลึกถึงท่านอยู่เนื่องๆ มิได้ขาดโอวาทที่ท่านบริสุทธิให้ไปเพื่อจะให้ประพจน์แก่ประชาชนที่ประพจน์การณด้วยถือศาสนาและความเชื่อที่เลียงชีวิตไม่มีโทษไม่ควรจะทำให้โกรชนั้นก็ดีกรุงสยามได้ประพจน์ตามอยู่ด้วยดีทุกประการ...” (รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๘: ๓๘๑)

โดยเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายเป็นตัวอย่างปฏิบัติของคณะสงฆ์ที่ถูกต้องตามพุทธบัญญัติผู้ศึกษาวิจัยตีความเห็นว่าน่าจะไม่ใช่การสร้าง ความแตกแยกแห่งคณะสงฆ์แต่ น่าจะเป็นการสร้างรูปแบบให้เกิดขึ้นอันเป็นตัวอย่างที่ดีแก่วงการสงฆ์ต่อไปซึ่งผลดังกล่าวย่อมส่งผลที่ดีต่อพุทธศาสนาและตัวพระองค์เองโดยปริยาย

ในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยแต่โบราณนั้น มีคติความเชื่อที่สื่อถึงอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์ฮินดู ที่ว่าพระมหากษัตริย์อวตารมาจากพระวิษณุหรือพระนารายณ์จำลองให้เห็นเป็นรูปธรรมบนมนุษย์โลก โดยพิจารณาได้จากสัญลักษณ์ประจำองค์พระมหากษัตริย์แห่งพระราชสำนักสยามจะใช้รูปพระครุฑพ่าห์ เป็นตราประจำองค์พระมหากษัตริย์ รวมทั้งการสร้างตราพระราชลัญจกรไว้อีกสำหรับหนึ่ง การอวตารของพระนารายณ์ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์โบราณของอินเดียต่างมีส่วนเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ของพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน อาทิ รามาวตารอวตารเป็นพระรามดังปรากฏคำว่า “รามและราม่า” อยู่ในสร้อยพระนามของพระมหากษัตริย์อยู่เสมอ พุทธาวตาร อวตารเป็นพระพุทธเจ้า พิจารณาเป็นรูปธรรมบนมนุษย์โลกได้จากการใช้พระนามของพระพุทธเจ้าปรากฏเป็นชื่อพระมหากษัตริย์ หรือใช้เป็นคำบอกตำแหน่งแห่งองค์รัชทายาทที่สมเด็จพระหน่อพุทธางกูรเจ้าในความเชื่อของศาสนาพุทธทางฝ่ายเถรวาทอีกทั้งคติความเชื่อในเรื่องของพระจักรพรรดิราช หรือพระเจ้าจักรพรรดิ (แน่น้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, ๒๕๓๑: ๒๔๑) ในส่วนของลัทธิไศวนิกายมีอิทธิพลในกัมพูชามาก เนื่องจากมีความสอดคล้องกับระบบความเชื่อในทางศาสนาพราหมณ์ด้านเทววิทยา ได้แก่ ในการสร้างเทวสถาน เช่น การสร้างปราสาทการบูชาศิวลึงค์ มีการสร้างคิวนบรรพตและรูปเคารพบูชา เช่น ศิวนาฏราช แต่ดูเหมือนว่าลัทธิไศวนิกายอาจมีอิทธิพลต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาอยู่ไม่น้อย แม้ว่าต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๑ มีพระราชนิยมให้ทำลายศิวลึงค์เสีย หากจะมีร่องรอยของลัทธิไศวนิกายอยู่ก็จะเป็นการบูชาพระเชษฐบิดรอยู่ อันเป็นพระรูปศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งอาจได้รับอิทธิพลคติความเชื่อเรื่อง พระจลันตีปฏิมา หรือ รูปเคารพบูชาพระศิวะ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความชอบธรรมของเขมรโบราณ

อนึ่ง คติความเชื่อทั้งสองลัทธิดังกล่าวนี้ยังคงปรากฏสืบเนื่องมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงมีการใช้คำว่า “รามธิบดี” ยังคงปรากฏอยู่ในพระนามที่จารลงใน พระสุพรรณบัฏ ส่วนคติการสร้าง รูปเทพเทวตา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ได้สถาปนา “พระสยามเทวาธิราช” โดยทรงแสดงสถานภาพในเรื่องของความเป็นเทวราชา ดังจะเห็นได้จากทรงมีพระดำริว่า การที่สยามประเทศรอดพ้นอันตรายมาได้เสมอนั้นน่าจะมีเทพดาศักดิ์สิทธิ์คอยอภิบาลรักษาอยู่จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปั้นหล่อเทวรูปยืนด้วยทองคำขึ้นองค์หนึ่ง เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๐๒ มีความสูงประมาณ ๘ นิ้วฟุต ทรงเครื่องกษัตริยาธิราชพระหัตถ์ขวาทรงพระแสงขรรค์ พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นจีบพระดรชนีเสมอพระอุระ ขนานพระนามว่า พระสยามเทวาธิราช และให้มีการให้มีการสังเวทเทวดาในวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ ทุกปี ปัจจุบันได้ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระบรมหาราชวัง การดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่า ทรงให้ความสำคัญกับแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องเทวราชาถึงขนาดทรงพระราชนิพนธ์ให้จำลองเทวดาประจำพระราชอาณาจักรเพื่อคุ้มครองและปกป้องรักษา นอกจากนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ช่างฝรั่งขึ้นรูปหล่อเต็มพระองค์ขนาดเท่าพระองค์จริงเป็นครั้งแรก ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ ณ พระมณฑปยอดปราสาทพรหมพักตร์วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมารามและพระที่นั่งเวียงยंत्रวิเชียรปราสาทพระนครคีรีเพชรบุรี

ภายใต้ระบบเทวราชาองค์พระมหากษัตริย์จะทรง อยู่ ณ ศูนย์กลางของระบบสังคมและการเมืองอย่างชัดเจน ดังนั้นจึงต้องมีการสร้างเสริมฐานะของพระองค์ให้มีอำนาจร่วมกับเทพเทวดา โดยการสร้างสถานภาพและพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ขึ้น อาทิ พระราชมณเฑียรสถาน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงทิพภาวะแห่งพระองค์และพระราชอำนาจสูงสุดอย่างเป็นรูปธรรม เมื่อมีพระราชมณเฑียรสถานแล้วก็จำเป็นต้องมีกฎมณเฑียรบาล หรือกฎดูแลวังหลวงเพื่อกำหนดสถานภาพพิเศษของพระมหากษัตริย์และลำดับศักดิ์และสิทธิ์ของบุคคลต่างๆ ในความสัมพันธ์กับพระองค์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระที่นั่งอภิเษกนันทนิเวศน์ในพระบรมหาราชวังที่มีศิลปะแบบนีโอคลาสสิก พระที่นั่งมณเฑียรปราสาทถวายพระบรมราชชนก (รัชกาลที่ ๒) ส่วนพระที่นั่งเวียงยंत्रวิเชียรปราสาท พระมหาปราสาทประจำพระนครคีรี เป็นต้น

นอกจากนี้พระนิพนธ์ทางวรรณกรรมที่ศักดิ์สิทธิ์ยังทำหน้าที่จรโลงสถานภาพ และสร้างภาพลักษณ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ เช่น โองการแข่งน้ำ รามเกียรติ์ และบทประพันธ์ย่อพระเกียรติต่างๆ วรรณกรรมศักดิ์สิทธิ์ยังรวมถึงพระธรรมคำสอนต่างๆ สำหรับพระมหากษัตริย์ที่ควรยึดถือปฏิบัติตาม เช่น อติหาสะ พระราชพงศาวดาร ราชธรรม และราชนิติศาสตร์ทั้งหลาย พบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างสรรค์พระนิพนธ์ไว้หลากหลาย ดังที่ได้กล่าวไว้ในส่วนพระราชประวัติพระองค์ ได้แก่ พระปฐมสมโพธิกถา กฤษณาสอนน้อง กลอนเพลงยาวเจ้าพระยา จักรที่ป็นตำราฉันท์มาตราพฤติและวรรณพฤติ โคร่งภาษิตัดตน พระนิพนธ์ทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสังเขป ลิลิตกระบวนแห่งพระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค พระนิพนธ์ประเภทย่อพระเกียรติ ลิลิตตะเลงพ่าย โคร่งดันเรื่องปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน เป็นต้น

ส่วนการตั้งพิธีกรรมต่างๆ เป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ซึ่งมีอิทธิพลและบทบาททั้งที่เป็นนามธรรมรูปธรรมทั้งนี้ที่สุดแล้วเป็นไปเพื่อเสริมอำนาจบารมีสร้างความเชื่อความศรัทธาให้เกิดขึ้นในพระราชอาณาจักร อันได้แก่ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีออกสนามใหญ่ และลูกขุนทูลน้ำล้างพระบาท พระราชพิธีเบาะพอก พระราชพิธีพระมหาเสีหรงครรรค์ ที่กล่าวมานี้เป็นพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์และพระราชสำนักโดยตรง ในส่วนของพระราชพิธีที่

เกี่ยวกับการปกครองที่สำคัญคือ พิธีถือน้ำพิพัฒน์ เป็นพิธีที่ทำขึ้นเพื่อสร้างความเชื่อมั่นในเรื่องของความจงรักภักดีจึงกำหนดให้พระบรมวงศานุวงศ์ขุนนางและข้าราชการทุกคนต้องเข้าร่วมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา นอกจากนี้พระราชพิธีเพื่อความอุดมสมบูรณ์แก่บ้านเมือง เพราะพระมหากษัตริย์ทรงเป็นบุคลลาธิฐานของพระพิรุณเทพ เช่น พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญและอาสายุช เดือน ๑๑ เป็นการเสี่ยงทายปริมาณน้ำโดยอาศัยพระราชอำนาจและบุญบารมีของกษัตริย์ พระราชพิธีไล่เรือเดือนอ้าย จุดประสงค์ต้องการให้น้ำลดเร็วเนื่องจากข้าวในนาเริ่มสุก จะเห็นได้ว่าส่วนของพิธีกรรมที่กล่าวมาจะเป็นพิธีของพราหมณ์ หรือมีพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีแทบทั้งสิ้น แม้แต่พิธีกรรมบางอย่างที่ไม่ได้กล่าวถึงไว้ ณ ที่นี้เช่น พิธีตองเปรียง พิธีบูชาภิเชก พิธีตรียาพายวาย ส่วนพิธีทางพุทธศาสนาเช่น พิธีทอดกฐิน หรือการเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามที่ต่างๆ พิธีต่างๆ เหล่านี้เป็นพระราชพิธีอันเกี่ยวเนื่องกับ กษัตริย์และบ้านเมืองเป็นหลักนับเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์ควรจะยึดถือปฏิบัติ เพื่อเสริมพระบารมี ซึ่งเป็นในทางหลักของศาสนาพราหมณ์ ในส่วนของศาสนาพุทธถือว่าทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่สมบูรณ์แบบ ตลอดทั้งพระราชกำหนดบทพระอัยการ เนื่องจากสิทธิธรรมที่สำคัญที่สุดของพระมหากษัตริย์ คือ การรักษาระเบียบสังคม ไม่ให้เกิดการจลาจล พระองค์มีหน้าที่เป็นผู้รักษาความสงบสุข โดยจัดการปกครองให้เป็นไปตามหลักการของพระธรรมศาสตร์และจารีตประเพณี โดยใช้ผ่านทางพระราชอำนาจในการลงทัณฑ์ กรณีตัวอย่างจากการที่ทรงเป็นบุคลลาธิฐานของพระยมเทพ

โดยในส่วนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงได้ประกอบพระราชพิธีสำคัญเช่นเดียวกัน ซึ่งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นการแสดงถึงสิทธิธรรมความเป็นกษัตริย์ในเชิงรูปธรรม กษัตริย์ทุกพระองค์ต้องทำเมื่อได้สถาปนาขึ้นเป็นกษัตริย์ เมื่อประกอบพิธีแล้วกษัตริย์ก็คือพระเจ้าแผ่นดินเต็มพระองค์ คำสั่งของพระมหากษัตริย์ถือเป็นพระบรมราชโองการที่มีความศักดิ์สิทธิ์โดยจะมีพราหมณ์เป็นคนแรกที่รับราชโองการ ดังในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้นพระองค์ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยในรายละเอียดและองค์ประกอบต่างๆ อย่างละเอียดถี่ถ้วนรวมทั้งเรื่องเล็กน้อย ดังปรากฏในหมายรับสั่งที่ ร.๔ จ.ศ.๑๒๑๓ เลขที่ ๓ เรื่อง เสด็จทำฉัตรราชวัตรในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และยังปรากฏพบสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ถูกต้องตามราชประเพณีและทรงแสดงให้เห็นถึงพระเกียรติยศออกสู่สายตาประชาชนดังจะเห็นได้จากหมายรับสั่ง ร.๔ จ.ศ.๑๒๑๓ เลขที่ ๓ เรื่อง พระฤกษ์เรียกพระนคร ซึ่งในเวลาดังกล่าวอยู่ในช่วงของระหว่างวันที่ ๑-๑๕ พฤษภาคม ๒๓๙๔ ตามที่มีผู้ทูลเกล้าถวายพระฤกษ์ เป็นต้น (ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ ๕ ตอนที่ ๑ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ.๑๒๑๓, ๑๕๔๘: ๓๘-๓๙ และ ๔๓) นอกจากนี้ยังมีการเพิ่มสัญญาณการเมืองที่เชื่อมความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างพระองค์กับขุนนางข้าราชการ โดยทรงร่วมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา โดยนับว่าเป็นครั้งแรกที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ไทย นอกจากนี้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงฟื้นฟูพระราชกิจในสถาบันพระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ให้สืบเนื่องจากสมัยอยุธยาและสุโขทัยขึ้น อาทิ การฟื้นฟูพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และการร้องทุกข์หรือสามารถถวายฎีกาโดยตรงต่อพระเจ้าแผ่นดิน โดยสิ่งที่พระองค์ทรงริเริ่มและฟื้นฟูพระราชประเพณีเหล่านี้ไม่เพียงแต่เป็นการส่งเสริมสถานภาพแห่งพระราชอำนาจของพระองค์ให้มั่นคงในช่วงเวลานั้นแต่ยังผลให้พระราชพิธีเหล่านี้สืบเนื่องเป็นมรดกต่อมาในสมัยปัจจุบันด้วย

ลำดับต่อไปผู้ศึกษาจะได้ยกองค์ประกอบสำคัญอันเป็นรูปแบบที่มีลักษณะกำหนดถึงหน้าที่ ความรับผิดชอบ อิทธิพล และบทบาทที่องค์พระมหากษัตริย์ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) จะต้องยึดถือและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดรวมทั้งสืบเนื่องต่อไป ทั้งนี้เป็นไปเพื่อการธำรงและรักษาไว้แห่งพระราชอำนาจแห่งสถาบันพระมหากษัตริย์ดังนี้

๕.๑.๑ บทบาท ความสำคัญทางศาสนาอันเป็นปัจจัยส่งเสริมในการรักษาพระราชอำนาจและพระบรมเดชานุภาพแห่งสถาบันพระมหากษัตริย์

บทบาทและความสำคัญของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์

พุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามามีบทบาทในดินแดนสยามตั้งแต่โบราณกาลโดยเฉพาะพุทธศาสนามีสถานภาพพิเศษยิ่งในสังคมไทย เพราะประชากรส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชน คนไทยส่วนใหญ่ถือว่าพุทธศาสนาเป็นประทีปแห่งการดำรงชีวิตเป็นหลักอ้างอิงทางจริยธรรมและศีลธรรมและยังเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมไทยด้วย อีกทั้งยังเป็นกฎข้อบังคับทางศีลธรรมจรรยาเพื่อให้พระมหากษัตริย์ได้ปฏิบัติยึดถือเป็นแบบอย่าง ตลอดทั้งเป็นที่พึ่งแก่อาณาประชาราษฎร์ซึ่งกฎข้อบังคับต่างๆ ปรากฏอยู่ในหลักธรรมคำสั่งสอนของศาสนาที่ผสมผสานกันระหว่างศาสนาพุทธทั้งที่เป็นเกรวาทและมหายานกับลัทธิความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ ทั้งพระมหากษัตริย์หรือบุคคลต่างๆ ที่มีความศรัทธาและนับถือพระศาสนาโดยยึดปฏิบัติตามสิ่งต่างๆ เป็นแบบแผนวิถีทางการดำเนินชีวิตจะก่อให้เกิดผลบุญกุศลอันสูงสุด พระพุทธศาสนา เป็นหลักที่สังคมไทยโดยทั่วไปให้การยอมรับนับถือ พุทธศาสนาถือได้ว่าเป็นแกนหลัก (core values) ของสังคมไทยที่ทุกหน่วยของสังคมกรณีสถาบันพระมหากษัตริย์ที่เชื่อว่าทรงเป็นอวตารหนึ่งของพุทธอวตาร หรือมีความเชื่อว่าเป็นหน่อเนื้อของศากยวงศ์แบบพระหน่อพุทธางกูรเจ้า หรือผู้มีบุญญาธิการมาจุติบนโลกมนุษย์ โดยสังคมไทยเชื่อว่า พระมหากษัตริย์ทรงดำรงและเป็นสิ่งนั้น พระองค์ทรงใช้พระราชอำนาจดังกล่าวด้วยความเมตตาธรรมจนเกิดเป็นการยอมรับ อาทิ ทรงใช้หลักธรรมคำสั่งสอนหลายหมวดหลายข้อในทางพุทธศาสนา เพื่อดำรงสถานภาพและควบคุมการใช้พระราชอำนาจของพระองค์ได้แก่ ทศพิธราชธรรม ๑๐ จักรวรรดิวัตร ๑๒ สังคหวัตถุ ๕ เป็นต้น สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยแต่โบราณนั้น ทรงใช้พระพุทธานุภาพและหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์โน้มน้าว และรวบรวมจิตใจแก่พสกนิกรให้เป็นหนึ่งเดียว โดยเป็นอีกศูนย์กลางสำคัญหนึ่งทางสังคมไทยมาอย่างช้านาน ดังนั้นการทำนุพระพุทธานุภาพจึงนับว่าเป็นพระราชภารกิจหลักที่จะต้องปฏิบัติอย่างต่อเนื่องมาทุกยุคทุกสมัยสืบต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์พุทธศาสนาและสถาบันพระมหากษัตริย์ต่างมีอิทธิพลและมีบทบาทสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในการจัดระเบียบสังคม การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีใหม่ของสยามประเทศในปี พ.ศ.๒๓๒๕ เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ต้องฟื้นฟูการเมืองเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรม จริยธรรมศีลธรรมขวัญกำลังใจและสภาพจิตใจของประชาชนจากเหตุการณ์หลังเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ และที่สำคัญอีกประการหนึ่งพระราชสำนักของพระองค์มองว่า การฟื้นฟูวัฒนธรรมโดยอาศัยคำสั่งสอนของพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของการควบคุมสังคมด้วย นับแต่การเสด็จขึ้นปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ภายหลังจากที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะสงครามการไร้ระเบียบของสังคมและ

ความเลื่อมโทรมทางศีลธรรมจรรยา ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในฐานะผู้ทรงสถาปนาราชวงศ์ใหม่ มีพระราชภาระกิจในการสร้างสิทธิธรรมให้เป็นที่ยอมรับแก่พสกนิกร โดยการจัดระเบียบสังคมทั้งทางโลกย์และทางธรรม เพื่อให้สอดคล้องกับอุดมคติแห่งพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทมากที่สุด ในการสถาปนาพระราชอาณาจักรให้มีเอกภาพขึ้นมาใหม่สถาบันพระมหากษัตริย์และพระบรมหาราชวังซึ่งเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจทางการเมือง การอุปถัมภ์ค้ำชูวัฒนธรรมและการทำนุบำรุงพุทธศาสนามีบทบาทสำคัญในเชิงสัญลักษณ์ องค์ประกอบของความเป็นรัฐหรืออาณาจักรต้องสมบูรณ์ไปทุกด้านนอกจากความมั่นคงทางการเมือง การฟื้นฟูวัฒนธรรมทั้งระบบก็มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่ากัน เพราะวัฒนธรรมแสดงถึงความเป็นสังคมของผู้เจริญแล้ว การฟื้นฟูนี้รวมถึงประเพณีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง การชำระพระราชพงศาวดาร การชำระกฎหมาย การรวบรวมวรรณกรรมสำคัญจากหัวเมืองและเมืองประเทศราช การแปลวรรณกรรมต่างประเทศ และการแต่งชำระวรรณกรรมแบบต่างๆ

โดยการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเป็นหัวใจสำคัญที่สุดในสมัยรัชกาลที่ ๑ การฟื้นฟูวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมไทยแทบทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นคติความเชื่อเรื่องบุญจันตธาร หลักการดำเนินชีวิต หรืองานสร้างสรรค์ทางศิลปกรรมและวรรณกรรมทั้งหลาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพยายามสร้างรัฐให้เป็นสังคมพุทธในอุดมคติ พระองค์ทรงคิดและยึดแนวทางการเมืองแบบพุทธเถรวาทภายใต้ “รัฐพุทธ” ในอุดมคติอย่างแท้จริง ทรงประกาศฐานะ และบทบาทของพระองค์ว่า ทรงเป็นอัครมหาศาสนาอุปถัมภ์ภพพระพุทธศาสนา จำเริญศรีสวัสดิ์ทั้งพระปริยัติและปฏิบัติศาสนาให้รุ่งเรืองไปเป็นที่เลื่อมใสในมัสการบูชาแก่เทพยดามนุษย์ทั้งปวง นอกจากนี้ยังทรงตั้งการราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งเป็นพิธีกรรมสำคัญที่สุดของพระราชสำนัก พิธีกรรมดังกล่าวได้เกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญในเชิงสัญลักษณ์เพราะเท่ากับเป็นการยกเอาพิธีการที่เกี่ยวกับศาสนาพุทธขึ้นมาอยู่เหนือศาสนาพราหมณ์ พระองค์ทรงยึดหลักการและบทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะเป็นศูนย์กลางแห่งความศักดิ์สิทธิ์และการประกอบพิธีกรรม พระองค์ทรงรักษาพระศาสนาให้บริสุทธิ์ กำหนดแนวทางมาปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของราษฎรให้สอดคล้องกับคำสอนพุทธศาสนาประการหนึ่งในแง่ของหลักการพระพุทธจักรและพระราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเริ่มการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาด้วยการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและศาสนสถานสำคัญๆ ทรงฟื้นฟูพุทธจักรให้บริสุทธิ์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๔: ๗๕, ๘๔-๘๗ และ ๑๐๑-๑๐๒, ๑๐๔) ทั้งนี้เนื่องจากพระพุทธจักรและราชอาณาจักรเกื้อกูลกัน พระองค์ทรงมีความตั้งพระทัยที่จะให้พระพุทธศาสนาอยู่ครบ ๕,๐๐๐ ปี ตามพุทธทำนาย ทรงอุปถัมภ์ให้มีการสังฆยานาพระไตรปิฎกขึ้นในปีพ.ศ.๒๓๓๑ กระทำกัน ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ดาราม (วัดมหาธาตุในปัจจุบัน) การกระทำดังกล่าวเป็นการตรวจชำระพระไตรปิฎกให้อยู่ในความบริสุทธิ์และยังเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นผู้มีบุญญาธิการอีกด้วย ความดังกล่าวสามารถนำมาใช้ในการอ้างสิทธิธรรมทางการเมืองได้อย่างเต็มตัว นอกจากนี้ยังทรงรวบรวมคัมภีร์สำคัญต่างๆ ในพุทธศาสนา เช่น ไตรโลกวินิจฉัย คัมภีร์ชินกาลมาลินีปกรณ์ และคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งโปรดให้ชำระในปีพ.ศ. ๒๓๓๙ ในการจัดระเบียบดังกล่าวมีกรณีศึกษาที่น่าสนใจหลายอย่าง อาทิ การกำหนดวิถีชีวิตทางวัฒนธรรมของบ้านเมืองให้สอดคล้องกับคำสอนในศาสนาพุทธ ทรงออกพระราชกำหนดประกาศห้ามเชื่อไสยศาสตร์และเข้าใจผิดที่ว่าภูมิตะพารักษ์ ผีสงประเสริฐกว่าพระรัตนไตร ห้ามถือว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นใด

เหนือกว่าพระรัตนไตร ห้ามบูชาศีลสังข์ เห็นว่าเป็นของน่าเกลียดไม่สามารถสืบทอดได้จากพระไตรปิฎก การก่อกำเนิดศาสนา ผู้ร้ายซึ่งกระทำอันตรายลอบทวงพระทำลายพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ และพระบทให้จับตัวส่งพระนครบาลให้ลงโทษตามพระอัยการ ชาวบ้านที่ได้รับมอบหมายให้ช่วยกันดูแล สิ่งที่เกี่ยวข้องกับศาสนาหากปล่อยปละละเลยจนเกิดการลักทำลายต้องร่วมรับผิดชอบด้วย

รัชสมัยของพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ทรงพยายามทำนุบำรุงบ้านเมืองและพุทธศาสนาอย่างเต็มกำลังสามารถ มีการส่งสมณะทูตไปลังกาเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๒ เพื่อไต่ถามถึงการพระศาสนาในเกาะสิงหทวีป (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพพากรวงศ์ ขำขุนนาค, ๒๕๕๓: ๗๖) ตลอดทั้งโปรดให้มีการสังคายนารสวมนต์ นอกจากนี้ยังทรงพระกรุณาให้แต่งหนังสือ โอวาทานุสาสนี จากกรณีพิพาทการประพาศิณพระธรรมวินัยสำคัญต้องเมณฺฑน ปราชิก คู่กรณีซึ่งเป็นพระชั้นผู้ใหญ่ทั้งสิ้น หนังสือดังกล่าวเนื้อหาแสดงข้อวัตรปฏิบัติอันสมควรแก่สมณมลล ระเบียบข้อแนะนำกฎเกณฑ์ข้อบังคับสำหรับสงฆ์ทั้งในเนื้อหาเกี่ยวกับพระอุปัชฌาย์ หน้าที่กุลบุตรที่บวชเรียน แนวทางการศึกษาของพระภิกษุสงฆ์ แต่งขึ้นเมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๓๖๐ ทั้งนี้เพื่อให้พระสงฆ์มีความรู้ และปฏิบัติถูกต้องตามพุทธบัญญัติ

ส่วนสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเน้นเรื่องของการทำนุบำรุงเรื่องทางพุทธศาสนา ในเรื่องของการสถาปนาพระอารามหลวงใหม่ ๔ แห่ง และบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามอีก ๓๕ วัดและที่สำคัญคือ การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในปีพ.ศ.๒๓๘๑ เพื่อเปลี่ยนวัดให้เป็นศูนย์กลางทางการศึกษาโดยมีการจารึกความรู้ด้านต่างๆ รวมทั้งคัมภีร์ในพุทธศาสนาให้ผู้สนใจเล่าเรียนได้นับเป็นวิทยาทานที่ใช้วัดเป็นศูนย์รวมของสังคมในการนี้ถึงกับสิ้นพระราชทรัพย์ไปจำนวน ๕๖๐,๐๐๐ บาท ซึ่งเป็นเงินจำนวนมากสำหรับในสมัยนั้น (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๔: ๑๑๒ และ ๑๑๙) และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งในสมัยนี้คือการกำเนิด “ธรรมยุติกนิกาย” ในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงเล็งเห็นว่าพระธรรมวินัยของพระภิกษุหย่อนยานและการห่มคลุมผ้าและแนวปฏิบัติบางประการของสงฆ์ไทยขณะนั้นไม่ถูกต้องและเคร่งครัดเพียงพอ จึงทรงตั้งนิกายใหม่ขึ้นโดยมีพระราชประสงค์ที่จะสืบทอดแนวทางแห่งศาสนาพุทธที่ถูกต้อง โดยทรงเน้นศึกษาทางคันถธุระเน้นพระไตรปิฎก รอบรู้พระธรรมวินัยแทนการศึกษาทางวิปัสณาธุระ

บทบาทและอิทธิพลของพุทธศาสนาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกผู้มีประสบการณ์ตรงในฐานะพระภิกษุที่บวชเรียนถึง ๒๗ ปี ทรงทราบความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของการสงฆ์ ทรงมีความรู้ยิ่งกว่าพระในระดับเปรียญเอก และยังทรงเป็นพระสงฆ์รูปแรกที่ทรงเทศน์ โดยไม่ทอดพระเนตรดูพระคัมภีร์ ทำให้ประชาชนจากทั่วทุกสารทิศเดินทางมาที่วัดที่ทรงพำนักจนแน่นขนัด และส่งผลให้วัดเป็นศูนย์กลางของแหล่งความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเรียนรู้อาษาบาลีของพระราชอาณาจักร ทรงให้เสรีภาพในการนับถือศาสนาและยังทรงชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนายังคงมีความสำคัญที่สุดของคนไทย พระพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญและสนพระทัยในเรื่องของพุทธจักรอย่างเห็นได้ชัดระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๙๔ -๒๔๐๔ ได้ทรงออกประกาศทั้งหมด ๒๑๑ เรื่อง มีเรื่องเกี่ยวกับพระศาสนา ๒๗ เรื่อง (วินัย พงศ์ศรีเพียร, “การพระศาสนาและการจัดระเบียบสังคมไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัว” ปรีทรรศน์ประวัติศาสตร์ ๒๕๔๔: ๑๒๔-๑๒๕) เช่น ประกาศฉบับที่ ๑๐ ห้ามไม่ให้บวชกุลบุตรอายุพ้น ๒๔-๓๐ เป็นเถรเป็นเณร กันยายน ๒๓๙๕ ประกาศที่ ๒๗ เรื่อง ภิภุสามเณรรักใคร่ผู้หญิงจนถึงปราศิกให้มาลูกแก่โทษจะยกโทษให้ ๑๙ พฤษภาคม ประกาศที่ ๑๘๑ ว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ๒๔๐๒ และประกาศที่ ๒๐๐ เรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ เป็นต้น

การเข้าใจปุมหลังของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นเรื่องจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของรัชกาลนี้ การที่ทรงผนวชอยู่นานหลายปี เพื่อลี้ภัยทางการเมือง ทำให้พระองค์ทรงมีความรู้อย่างลึกซึ้ง ในพุทธศึกษาจนทรงปฐกษาวิสัยกับพระสงฆ์ผู้ทรงภูมิความรู้ได้อย่างไม่ขัดเขิน เพราะได้ทรงเป็นผู้นำในการทำให้อาณาจักรสยามและพระพุทธศาสนามีความบริสุทธิ์ มาตั้งแต่ก่อนขึ้นเสวยราชย์ บางครั้งทรงวิพากษ์วิจารณ์พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยอย่างตรงไปตรงมาว่าโง่งมง่ายไม่ใสในพระวินัย หรือไม่สนใจเรื่องการทำสังฆกรรมหาเวลาไปสนใจการแสวงหาประโยชน์ทางโลกย์ หรือตีความพระไตรปิฎกอย่างเข้าข้างตัวเอง ในขณะเดียวกันพระองค์ได้ทรงเรียนรู้วิชาการแบบตะวันตกจนเป็นปราชญ์ชั้นนำของสมัย (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๔: ๑๑๒ และ ๑๑๙) สิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาในบวรพระพุทธศาสนา ที่ทรงถือเป็นสรวงสำคัญในการดำรงพระชนม์ชีพมาตลอดว่า พุทธศาสนานั้นเป็นสิ่งที่คู่ควรในการธำรงรักษาคุ้มครองพระราชอำนาจในพระองค์เองตลอดทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และพระราชอาณาจักรอันเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์หมดจด ผู้ศึกษาขอยกตัวอย่าง คาถาพระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงบุญจบเบญจมา และพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงประสาธน์ศรีโส ที่แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญเทิดทูน และยกย่องพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ดังนี้

...จิตน้อยของเราอันประกอบด้วยความกรุณา มีชื่อว่า บุญจบเบญจมา จงมีสุข ไม่มีโรค มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก อานาภาพอันเป็นไปอยู่เสมอ ขอพระรัตนตรัย อันหมดจดดีเหลือเกิน จงรักษา กุมารนั้นได้ดีทุกเมื่อ... (อภัยศรภา, ๒๕๒๔: ๒๙)

...ราชกุมาริกาผู้ได้นามว่า ประสาธน์ศรีโส จงมีความสุข ไม่มีโรค ปราศจากอุปัทวทุกเมื่อ จงถึงความเจริญในธรรมในตระกูลในโภคสมบัติในราชนครอันตรัยในสถานทุกแห่งเมื่อดำเนินการทั้งปวง อนึ่งจงเลื่อมใสภักดีใน พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ทั้งสามรัตนนี้ จงถึงรัตนสาม ว่าเป็นที่ระลึกตลอดชีวิตเกิด... (อภัยศรภา, ๒๕๒๔: ๕๕)

ในที่นี้ผู้ศึกษาจะยกตัวอย่าง หลักธรรมและความเชื่อต่างๆ ทางศาสนา (ทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์) ที่มีความสำคัญและสอดคล้องกับการธำรงพระองค์แห่งการเป็นพระมหากษัตริย์มานับตั้งแต่สมัยอยุธยาจบจนสมัยรัตนโกสินทร์ หลักธรรมและความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเป็นส่วนสำคัญในการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการธำรงพระราชอำนาจ ตลอดทั้งยังผลต่อการพัฒนาพระราชอาณาจักรได้เป็นอย่างดี เป็นสิ่งที่ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีภาพลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์ มีความเป็นอารยะและอยู่บนโลกของความเป็นจริง รวมทั้งได้รับความยอมรับมากยิ่งขึ้น ดังนี้

๑) พระโพธิสัตว์และทานบารมี

สถาบันพระมหากษัตริย์ได้ใช้บุคลาธิษฐาน เพื่ออธิบายคติสมมติเทพเทวราชทั้งในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ทรงอ้างสิทธิหน้าที่ครอบคลุมทั้ง ๒ ศาสนา ในฐานะเป็นศาสนาที่

เสริมความเป็นสมมติเทพเทวราช และบุคลลาธิฐาน โดยสมมติและสอดคล้อง กับกฎจารีตประเพณี ในพระราชสำนัก ดังนี้

พระโพธิสัตว์ เปรียบประดุจพระราชจริยวัตรของพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำไม่ เฉพาะแต่ในทางโลกหากยังทรงเป็นเหมือนผู้นำทางฝ่ายศาสนจักร คัมภีร์ไตรโลกวินิจัยกล่าวว่า พระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ ดังนั้นบุคคลทั้งหลายจึงกราบบังคมทูลด้วยวลีที่ว่า “ข้าพระพุทธเจ้า” หรือ กล่าวถึงพระองค์ในฐานะ “พระพุทธเจ้าอยู่หัว” ภารกิจของพระโพธิสัตว์ก็คือ การพาเทวดามนุษย์และ สัตว์ทั้งหลายข้ามสังสารวัฏ เพราะฉะนั้นจึงต้องสอนให้ประชากร “รู้บุญรู้คุณ” และดูแลให้ศาสนา มั่นคง ในส่วนของพระโพธิสัตว์ต้องเป็นผู้มีวิद्याฐานะเป็นหลักของความเป็นพระโพธิสัตว์โดยแท้ ที่ เรียกว่า ทศภูมิ๑๐ อันเป็นเครื่องที่ให้อยึดเป็นแนวปฏิบัติแห่งความเป็นพระโพธิสัตว์โดยสมบูรณ์ ประกอบไปด้วย (เดช ตุลวรรณะ, ๒๕๒๒: ๓๘)

๑. มุทิตาบาร์มี ถึงพร้อมด้วยมุทิตา
๒. วิมาลาภูมิ ถึงพร้อมด้วยศีลสัมมาปฏิบัติ
๓. ประภาการีภูมิ ถึงพร้อมด้วยขันติ
๔. อัฐจีสมติภูมิ ถึงพร้อมด้วยวิริยะ
๕. ทุรขยาภูมิ ถึงพร้อมด้วยสมาธิ
๖. อภิมุขิภูมิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา
๗. ทูริงขมาภูมิ ถึงพร้อมด้วยอุบาย
๘. อจลภูมิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา
๙. สาธุมติภูมิ ถึงพร้อมด้วยพละ
๑๐. ธรรมเมฆภูมิ ถึงพร้อมด้วยความเป็นอิสระดุจเมฆลอยบนฟ้า

บาร์มี การสร้างบาร์มีจากความรู้نبเป็นสิ่งที่สำคัญที่เกิดขึ้นพร้อมกันมีการกำหนด รูปแบบของทานบาร์มีในคติของศาสนาพุทธฝ่ายหินยานซึ่งสอดคล้องกับความเชื่อพุทธศาสนาที่ พระราชสำนักนับถืออยู่ได้แบ่งประเภททานบาร์มีที่พระมหากษัตริย์ควรจะยึดถือและปฏิบัติให้ ครบถ้วนอย่างสม่ำเสมอ (เดช ตุลวรรณะ, ๒๕๒๒: ๓๘-๓๙) เช่น

๑. ทานบาร์มี มีการบริจาคเป็นลักษณะวัตถุทาน อภัยทาน และธรรมทาน
๒. ศีลบาร์มี มีการรักษากาย วาจา ให้เป็นปกติ
๓. เนกขัมมบาร์มี มีการใคร่พ้นจากกามและภพ
๔. ปัญญาบาร์มี มีการรู้แจ้งในสภาวะธรรม ตามความเป็นจริง
๕. วิริยะบาร์มี มีการอุตสาหภาคเพียรละกิเลส
๖. ขันติบาร์มี มีการอดทนเพื่อบรรลุมรรคผล
๗. สัจจบาร์มี มีความซื่อตรงในการปฏิบัติทั้งปวง
๘. อธิฐานบาร์มี มีความตั้งใจแน่อนเพื่อโพธิญาณ
๙. เมตตาบาร์มี มีการทำให้เกิดสุขแก่มหาชน
๑๐. อุเบกขาบาร์มี มีการสม่ำเสมอเป็นกลางในอารมณ์

การสะสมทานบารมีดังกล่าวจะส่งผลให้ผู้ถือปฏิบัติเพียรพร้อมไปสู่จุดสูงสุดแห่งพระพุทธานุภาพ พระมหากษัตริย์ควรจะต้องยึดถือและต้องปฏิบัติให้ครบเพื่อนำไปสู่การยอมรับของอาณาประชาราษฎร์ในทางพระพุทธศาสนาเชื่อว่าจุดหมายในชีวิตคือ พระนิพาน ชีวิตในปัจจุบันจึงเป็นเพียงทางผ่านจุดหนึ่งไปสู่จุดหมายปลายทาง คือ พระนิพานเท่านั้น ในแต่ละชาตินมนุษย์ควรสั่งสมบารมีให้ยิ่งๆ ขึ้นไปเพื่อเป็นปัจจัยไปสู่พระนิพานในวันหน้า กษัตริย์ในฐานะผู้บำรุงพระพุทธศาสนาจึงมีหน้าที่ดูแลให้ประชาชนอยู่ในศีลธรรม เพื่อไม่ตกไปอยู่ในโลกที่ชั่วมนรกเป็นที่สุด และสั่งสมบารมีไปตามวาสนาของตน รัฐจึงเป็นเครื่องมือไปสู่พระนิพานและกษัตริย์เปรียบเหมือนพระโพธิสัตว์ที่นำมนุษย์ไปสู่สุคติ

ทฤษฎีการเมืองของพุทธศาสนามองรัฐเป็นผลจากความเสื่อมของมนุษย์ แต่รัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาเพิ่มเติมให้รัฐเป็นเหตุแห่งการฟื้นฟูความดีของมนุษย์แนวคิดดังกล่าวในประเทศไทยได้ยึดถือและปฏิบัติสืบเนื่องมาในฐานะรัฐแห่งพุทธศาสนา ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าลิไทย แห่งกรุงสุโขทัยปรากฏในไตรภูมิพระร่วง ในเนื้อหาของไตรภูมิเน้นในหลักการของบารมีสูงสุดที่กษัตริย์พึงมีได้แก้ไขในเนื้อหาความให้พระมหาสมมติราชกุมารเปรียบประดุจพระโพธิสัตว์ ความคิดดังกล่าวดำรงสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จากงานเขียนในสมัยดังกล่าวคือ ไตรโลกวิจิตร ซึ่งยังระบุพระมหาสมมติราชกุมารเป็นพระโพธิสัตว์ ทั้งนี้เพื่อยกย่องคำเดียวว่าทรงเป็นพระโพธิสัตว์ก็จะกระจ่างแจ้งสมบูรณ์แล้วถึงทฤษฎีเกี่ยวกับบารมีอันสูงสุดของกษัตริย์พระมหากษัตริย์มีความสมบูรณ์เทียบได้กับพระอินทร์เทพผู้ค้ำจุนพระพุทธศาสนา นอกจากการสร้างวังและการแบ่งหัวเมืองแล้ว กษัตริย์ยังมีหน้าที่เทียบกับพระอินทร์ในอนุจักรวาลด้วย กล่าวคือ ทรงเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก ทรงกระทำโดยการสร้างปูชนียวัตถุสถานปกครองและบำรุงคณะสงฆ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๕๒-๕๓ และ ๖๓)

ลัทธิความเชื่อตลอดทั้งคำสั่งสอนจากศาสนา คัมภีร์ และจารีตธรรมเนียมตามแบบโบราณอันมีค่าควรที่สูงส่ง เช่น คัมภีร์พราหมณะ คัมภีร์พระไตรปิฎก มหาภายัมมหาราตะ คัมภีร์โอดเรยะพราหมณะ (Aitareya Brāhmaṇa) คัมภีร์ไถตติรียพราหมณะ (Taittiriya Brāhmaṇa) เมื่อพระมหากษัตริย์ได้นำไปปฏิบัติใช้ให้เป็นรูปธรรมให้ได้มากที่สุด จะนำมาซึ่งการถึงแล้วของความเป็นพระมหากษัตริย์ตามหลักอุดมคติ และความผาสุกของไพร่ฟ้าประชาชน สิ่งที่พระมหากษัตริย์จะทรงได้รับกลับมา ย่อมหมายถึงทรงเป็นผู้เพียรพร้อมด้วยพระบรมเดชาภาพแห่งพระมหากษัตริย์อิทธิราชเจ้า ทั้งในแนวคิดทางพระพุทธศาสนาและศาสนาฮินดู อีกทั้งยังส่งเสริมความเป็นผู้มีบุญญาธิการอันเป็นที่ประจักษ์จนนำไปสู่การสร้างพลังศรัทธาของหมู่อาณาประชาราษฎร์ จะเห็นได้ว่าพระบรมเดชาภาพจะปรากฏอยู่กับองค์พระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น ซึ่งยากที่บุคคลทั่วไปจะปฏิบัติตนได้อย่างเสมอเหมือน สมควรแล้วที่จะได้รับการยกย่องให้อยู่ในฐานะที่สูง เป็นผู้นำทางสังคม ลัทธิความเชื่อทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์เป็นส่วนประกอบสำคัญที่ทำให้องค์พระมหากษัตริย์เพียรพร้อมไปด้วยสิ่งดังกล่าว

๒) ทศพิธราชธรรม

ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์คุณสมบัตีเรื่องของคุณธรรมแห่งความเป็นธรรมราชาของพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่มีความสำคัญ ทั้งนี้เป็นการสร้างความชอบธรรมเชิงประจักษ์ให้เห็นเป็นเหตุและผล ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๑ ความว่า

...จึงพระราชดำริว่า พระมหากษัตริย์แต่ก่อนมีแต่ประมาทโมหะเป็นมูลมิได้มีวิจารณ์ปัญญา พิจารณาจากปฏิบัติจากพระราชสารท ธรรมศาสตร์ โบราณราชประเพณีก็เสียศิริสวัสดิมงคล เทพยามีฤทธิศักดิ์สิทธิเกิด จึงมิได้อภิบาลรักษาก็เกิดอุปวุ่นตราย พิบัติเหตุต่างๆ จนแผ่นดิน จุฬาลงกรณ์นอกสมณพราหมณาจารย์ประชาราษฎร์สืบมา โดยราชวัตตจริยาโบราณราชประเพณี จะให้เจริญศิริสวัสดิมงคล... (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, ๒๕๓๙: ๑๕)

การเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีคุณสมบัติด้านคุณธรรมเป็นรูปแบบ ที่เน้นหน้าที่ในการจรรโลง ธรรมเป็นสำคัญ (สายชล สัตยานุรักษ์, ๒๕๔๖: ๒๒๕-๒๒๖) พระพุทธศาสนากับพระราชอำนาจแทบจะเป็น สิ่งเดียวกันกับการอธิบายพระราชอำนาจ สิทธิ พระบรมเดชานุภาพ หรือแม้แต่ความชอบธรรม ในสมัยรัชกาล ที่๑ ทรงให้ความสำคัญกับพระราชกรณียกิจในเรื่องของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก พระองค์ทรงสร้าง ความ มั่นคงให้กับพุทธศาสนาซึ่งพระมหากษัตริย์ของไทยสมัยอดีต ไม่เคยทรงกระทำเลยคือ การตรากฎหมายสงฆ์ ออกมาใช้กับพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปที่ไม่ประพฤติตนอยู่ในธรรมวินัย (พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์ และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี, ๒๕๒๕: ๑๓)

ในส่วนทางปฏิบัติพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ เป็นพระราชอำนาจที่มาพร้อมกับ กฎธรรมนิยมจารีตสำหรับพระเจ้าแผ่นดินอันเป็นเครื่องประกอบที่สำคัญที่จะดำรงอยู่ ซึ่งสถานภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยมาแต่โบราณ ในสมัยรัตนโกสินทร์ความเป็นเจ้าชีวิตเจ้า แผ่นดินถูกเปลี่ยนรูปแบบจากสมมุติเทพผนวกกับธรรมราชามาเป็นการเพิ่มในเรื่องของ “อเนกชนนิกร สโมสรรสมมติ” อันหมายถึง เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ประชาชนทั้งปวงยอมรับด้วยการที่ข้าราชการและ ราษฎรทั้งปวงกราบทูลวิงวอนเชิญเสด็จขึ้นเป็นกษัตริย์ประกอบกับทรงใช้ “ธรรมศาสตร์” อันเป็น รูปแบบการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมิได้หมายถึง อาวุธ ยุทธโศภณหรือพระแสงศาสตราเป็นเครื่องมือแสดงอำนาจบาตรใหญ่กับราษฎรหรือประชาชน ในปกครองตามอำเภอใจ ธรรมศาสตร์เป็นอาวุธ คือ การใช้ธรรมเป็นเครื่องมือเป็นเครื่องกำกับการใช้ อำนาจในการปกครองรักษาไพร่ฟ้าประชาชน ดังบิดาปกครองบุตร สมมติเทพและธรรมราชา อเนกชน นิกรสโมสรรสมมติ

นอกจากนี้ยังมีวิชาธรรมศาสตร์เป็นวิชาทางการปกครองบ้านเมือง ตามลัทธิของ ศาสนาพราหมณ์ผู้ที่เป็นพระมหากษัตริย์จะต้องเรียนรู้วิชาการต่างๆ ดังตำนานกล่าวว่า ฤาษีโนสาร์ เหาะไปนำคัมภีร์ธรรมศาสตร์มาจากกำแพงจักรวาล ในศาสนาพราหมณ์กำหนดหน้าที่ของบุคคลใน วรรณะกษัตริย์ไว้ให้ทำหน้าที่ป้องกันประชาชนและทำหน้าที่บริจาคตาน บูชายัญ ศึกษาเป็นต้น คัมภีร์ ธรรมศาสตร์จะกล่าวถึงหลักปฏิบัติการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์ไว้ต่างๆ เป็นเครื่องยึดถือของ พระมหากษัตริย์ไทยมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี พระมหากษัตริย์ยังได้มีการออก กฎมณเฑียรบาลป้องกันมิให้พระองค์ทรงใช้พระราชอำนาจในทางที่ผิด ในพระบาลีสถุนตปิฎก ขุททนิกายปรากฏความว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงรู้ว่าตนกำลังกริ้วจะไม่ฟังลงพระอาญาแก่ใคร พระเจ้า แผ่นดินพึงรู้ว่าจิตใจของตนผ่องใส จึงใคร่ครวญความผิดที่ผู้อื่นทำไว้พิจารณาให้แจ่มแจ้ง ด้วยการมอง ว่ามีส่วนที่เป็นประโยชน์หรือโทษแล้วจึงลงโทษบุคคลนั้นๆ ตามสมควร กษัตริย์เหล่าใดถูกอคติ ครอบงำไม่ทรงพิจารณาเสียก่อนแล้วทำไปทรงลงอาญาโดยผลุนผลัน กษัตริย์เหล่านั้นปกครองด้วย โทษนาติเตียน เมื่อทั้งชีวิตไปพ้นจากโลกนี้แล้วย่อมไปสู่ทุกคติ พระราชาที่ทรงยึดถือในทศพิธราชธรรม

เป็นผู้บำเพ็ญด้วยกายวาจาใจ และดำรงมั่นอยู่ในขันติ โสรัจจะและสมาธิ พระราชาที่ครองราชย์ด้วย
กุศลกรรมบถย่อมจะทำให้มหาชนผู้กำเริบร้อนกายและจิตให้ดับหายไปได้ เหมือนมหาเมฆยังแผ่ดิน
ให้ชุ่มชื้นด้วยน้ำ (ประมวล รุจนเสรี, ๒๕๔๘: ๑๘-๒๑)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีผู้เพิ่มหลักธรรมบางประการ เพื่อเสริมความเป็น
พระจักรพรรดิให้มากยิ่งขึ้น แต่ยังคงอยู่ในข้อกำหนดว่าด้วยการประพฤติปฏิบัติถึง การเป็นพระจักรพรรดิใน
อุดมคติ เช่น ทศพิธราชธรรมอันเป็นธรรมแห่งพระราชาเน้นถึงหน้าที่ของธรรมิกราชาธิราชในฐานะที่เป็น
ประธานในการจรรโลงธรรม โดยมีที่มาจากพระบรมศาสดาทรงประสูติในวาระกษัตริย์อันเป็นวาระแห่งผู้
ครองแผ่นดินซึ่งได้ทรงทราบและเข้าพระทัย ในเรื่องธรรมะแห่งผู้ครองแผ่นดินและได้ตรัสสั่งสอนธรรมแห่งผู้
ครองแผ่นดิน หรือของพระมหากษัตริย์หลายประการ ธรรมของพระมหากษัตริย์ตามคำสั่งสอนของ
พระพุทธเจ้านั้นพระมหากษัตริย์ไทยได้ทรงรับ และได้ทรงปฏิบัติมาตลอดหรืออย่างน้อยก็ได้ยึดถือกันมาตลอด
ว่าเป็นธรรมที่พระมหากษัตริย์พึงปฏิบัติถึงแม้จะเป็นเพียงธรรมของพระราชาโดยไม่มีข้อความใดกล่าวถึงพระ
จักรพรรดิแต่ประการใด อันเป็นธรรมเนียมที่รับมาจากสมัยอยุธยา ปรากฏพระนามพระมหากษัตริย์ที่เป็น
ทางการจากสร้อยท้ายพระนามว่า ทรงทศพิธราชธรรม (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, ๒๕๕๓: ๓๓)

หลักทศพิธราชธรรมดังกล่าว ผู้ศึกษาได้อธิบายไว้ในส่วนบทนำแล้วว่า
ทศพิธราชธรรม ๑๐ อันได้แก่ ๑) ทาน คือ การให้ ๒) ศีล คือ การตั้งสัจจะและใจให้สุจริต
๓) ปริจจาคะ คือ การเสียสละ ๔) อาชวะ คือ ความซื่อตรง ๕) มัทวะ คือ ความอ่อนโยน ๖) ตปะ
คือ การทำหน้าที่ ๗) อักโกธะ คือ ความไม่โกรธ ๘) อวิหิงสา คือ ความไม่เบียดเบียนมนุษย์และ
สัตว์ ๙) ขันติญจะ คือ ความอดทนต่อสิ่งที่ควรอดทนและ ๑๐) อวิโรธนะ คือ การคิดและการกระทำที่
ปราศจากอารมณ์ที่ยินดียินร้าย ซึ่งเป็นหลักธรรมที่พระมหากษัตริย์ยังจะต้องยึดถือปฏิบัติให้อยู่ในทาง
ธรรม โดยเป็นการกล่าวถึงหลักธรรมโดยตรงมุ่งถึงคุณสมบัติของผู้ปกครองผู้ทรงไว้ซึ่งธรรม นัก
ปกครองควรอยู่ในฐานะที่เป็นบุพนิยบุคคลประเภทหนึ่ง ปวงชนกราบไหว้บูชาในคุณความดีนั้นคือการ
ได้รับรสของการปกครอง พระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมในอดีตย่อมถือปฏิบัติสืบทอดกันเป็นเวลานาน
ทรงอยู่ในฐานะแม่แบบของนักปกครองและนักการเมืองทั้งปวง ทั้งนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวหลักธรรมดังกล่าวปรากฏอยู่ในพระราชประวัติและพระราชจริยาวัตรในพระองค์
สม่าเสมอตลอดพระชนม์ชีพ

๓) จักรวรรดิวัตร

จักรวรรดิวัตร เป็นหลักธรรมว่าด้วยความประพฤติของพระราชาตามอุดมคติโดยมี
ความสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องพระจักรพรรดิหรือราชาของราชา ซึ่งมีปรากฏทั้งในศาสนาพุทธและ
พราหมณ์ คติพระจักรพรรดิได้ถูกนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งของการปกครอง พระมหากษัตริย์อ้างพระองค์
ทรงเป็นพระจักรพรรดิ สิ่งใดที่แสดงว่าพระองค์ทรงมีบารมีเหนือกว่าพระราชาผู้อื่น ย่อมเป็นการ
แสดงออกถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ในสมัยรัตนโกสินทร์มีการอธิบายถึงการได้ดำรงความเป็น
พระจักรพรรดิ โดยเน้นพระวัตรปฏิบัติที่เป็นคุณธรรมเป็นส่วนสำคัญ จักรวรรดิวัตร มีอยู่ใน
พระไตรปิฎก ที่มกนิกาย จักกวัตติสูตรจำแนกได้เป็น ๑๒ ข้อ (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ๒๕๒๕ : ๔๑-๔๒)
ดังต่อไปนี้

๑. ควรอนุเคราะห์คนภายในราชสำนักและคนทหารพลเรือนตลอดจนราษฎร ให้มีความสุขไม่ปล่อยปละละเลย

๒. ควรผูกไมตรีกับประเทศอื่น ๆ

๓. ควรอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์

๔. ควรเกื้อกูลพราหมณ์ คฤหบดี และคฤหบดีชน

๕. ควรอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท

๖. ควรอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

๗. ควรจัดรักษาฝูงเนื้อและนกตลอดจนสัตว์ทั้งปวงมิให้สูญพันธุ์

๘. ควรห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติดุชกรรมและชักนำด้วยตัวอย่างให้อยู่ในกุศลจริต

๙. ควรเลี้ยงดูคนจนเพื่อมิให้ประกอบกรทุจริตเป็นภัยต่อสังคม

๑๐. ควรเข้าใกล้สมณพราหมณ์เพื่อศึกษาบุญและบาปและการกุศลอุทิศให้ประจักษ์ชัด

๑๑. ควรห้ามจิตมิให้ต้องการไปยังที่ที่พระราชินีไม่ควรไป

๑๒. ควรดับความโลภ มิให้ปรารถนาลาภที่พระราชินีไม่ควรจะได้รับ

หลักจักรวรรดิวัตรเป็นเหมือนการเน้นย้ำความเป็นมาตรฐานคุณธรรมของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิแล้ว ซึ่งหนักไปในทางสงเคราะห์เป็นส่วนใหญ่และทั่วถึง เป็นหลักธรรมที่ว่าด้วยความประพฤติของพระราชตามอุดมคติ ที่ปรากฏในหลักจักรวรรดิวัตรในจักรวรรดิวัตรคำฉันท์ ฉบับตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ.๒๔๖๗ โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพรหมานุรักษ์ ได้กล่าวถึงข้อความตอนหนึ่งว่า

...ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าเทศนาจกกวัดติสุตรที่มาตุลนครเรื่อง พระเจ้าจักรพรรดิทัฬหะเนมิผู้มีรัตนทั้ง ๗ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว มณี ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว ได้สละราชสมบัติให้พระโอรสองค์ใหญ่เนื่องจากทรงทราบว่า จักรแก้วเคลื่อนที่จากตำแหน่ง ทรงบังเกิดความโศกเศร้าเป็นนิमितว่าพระองค์ทรงมีพระชนม์อยู่ต่อไปอีกไม่นาน พระองค์จะเสด็จออกผนวชเป็นฤาษี ต่อมาอีก ๗ วันจักรแก้วก็ได้อันตรธานหายไป พระราชาพระองค์ใหม่ร้อนพระทัย จึงเสด็จไปหาพระเจ้าทัฬหะเนมิเพื่อปรึกษา พระเจ้าทัฬหะเนมิจึงตรัสว่า จักรแก้วมิใช่สมบัติที่จะสืบกันในตระกูล แต่เป็นเพราะว่าพระองค์มิวัตรปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิจึงได้มา พระเจ้าทัฬหะเนมิจึงได้ตรัสสอนเรื่อง กุศลกรรมบถ ๑๐ จักรวรรดิวัตร ๑๒ ฝ่ายพระโอรสของพระองค์ก็นำคำสั่งสอนนั้นกลับไปปฏิบัติในที่สุด จักรแก้วก็อุบัติขึ้นด้วยอานุภาพของจักรแก้ว พระองค์จึงได้เสด็จพร้อมเหล่าเสนาไปยังทวีปใหญ่ทั้งสี่ในจักรวาล ได้แก่ ๑.อูตรกุรุทวีป ตั้งอยู่เหนือของภูเขาพระสุเมรุ ๒.ปุพพิทเทะ ตั้งอยู่ทางตะวันออกของภูเขาพระสุเมรุ ๓.ชมพูทวีป ตั้งอยู่ตอนใต้ของภูเขาพระสุเมรุ คือ โลกมนุษย์ และ ๔.อมรโคยาน ตั้งอยู่ทางตะวันตกของภูเขาพระสุเมรุ... (พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพรหมานุรักษ์ อ้างถึงใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, ๒๕๕๓: ๔-๖)

ในพระอภิธรรม Abhidharmakosa ของ Vasubandhu ระบุพระจักรพรรดิราชมีอยู่ด้วยกัน ๔ ประเภทคือ พระเจ้าจักรพรรดิจักรทอง (Suvarnacakravartin) ผู้ทรงปกครองโลกธาตุทั้ง ๔ ทวีป พระเจ้าจักรพรรดิจักรเงิน (Rupyacakravartin) ผู้ปกครองโลกธาตุเพียงแค่ ๓ ทวีป

พระเจ้าจักรพรรดิจักรทองแดง (Tamracakravartin) ผู้ปกครองได้เพียง ๒ ทวีปและ พระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็ก (Ayascakravartin) ผู้ปกครองชมพูทวีป (สุเนตร ชุตินธรานนท์, ๒๕๓๗: ๑๐๗) ในส่วนเนื้อหาของหลักธรรมบางตอนได้กล่าวว่า (ไตรภูมิโลกย : ๔๕๖ อ้างถึงใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, ๒๕๕๓: ๔-๖ และ ๑๖-๒๑) เมื่อถึงดินแดนใดเหล่าพระราชาในดินแดนนั้นต่างก็มาถวายบังคมและพระองค์จึงได้ตรัสเทศนาเรื่องศีลธรรมให้แก่พระราชาทั้งหลายใน ๔ ทวีปนั้น หลังจากนั้นพระองค์เสด็จกลับมายังพระนครของพระองค์ รัตนคูปัญญะจักรพรรดิอีก ๖ ประการก็อุบัติขึ้น พระเจ้าจักรพรรดิได้เสวยราชอยู่ช้านานได้สิ้นพระชนม์ พระโอรสองค์ใหญ่ได้เสวยราชสืบต่อ และทรงดำรงความเป็นจักรพรรดิสืบเนื่อง ๗ พระองค์ ในที่นี้จะขอนำคำประพันธ์ในบางบท จากจักรวรรดิวัตรสูตรในพระไตรปิฎกโดยชี้ให้เห็นถึงหน้าที่ในการเป็นพระจักรพรรดิราช ดังเช่น คำประพันธ์บทที่ ๑๒-๑๓ พระพุทธเจ้าเทศนาจักกวัตติสูตรโปรดพระภิกษุที่ได้ตนมาตุลพฤษ์ ที่มาตุลนคร ซึ่งไม่ปรากฏในจักกวัตติสูตร แต่มีปรากฏในอรรถกถาจักกวัตติสูตร คัมภีร์สมังคลวิลาสนี้ คำประพันธ์บทที่ ๒๔ พระเจ้าพระเจ้าทัฬหะนิทราปฏิบัติศัทธิราชธรรม และจตุสังคหัตถ์

คำประพันธ์บทที่ ๕๙-๖๙ กล่าวถึงกุศลกรรมบถ ๑๐ มีปรากฏอยู่ในอรรถกถาจักกวัตติสูตร มีใจความว่า ธรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ บทว่า นิศาย คือ กระทำธรรมนั้นเท่านั้นให้เป็นที่อาศัยด้วยพระทัยที่อธิฐานธรรมนั้นไว้แล้ว คำประพันธ์บทที่ ๗๕-๘๖ กล่าวถึงธรรม ๓ ประการที่ประกอบด้วย ลักษณะธรรม อารมณ์ธรรม และ คุณธรรม คำประพันธ์บทที่ ๘๕-๑๓๔ กล่าวถึง วัตรปฏิบัติข้อที่ ๑-๑๐ ของผู้ที่มาเป็นจักรพรรดิหากแต่ปรากฏในอรรถกถาใจความว่า วัตรที่พึงปฏิบัติในหมู่ทหารที่เป็นชนภายใน ในพวกกษัตริย์ ในกษัตริย์ประเทศราช ในพราหมณ์และคหบดี ในชาวนิกม และชาวชนบท ในสมณพราหมณ์ ๑ ในหมู่ฤคและปักษา ๑ การห้ามกระทำอันใดไม่เป็นธรรม ๑ การมอบทรัพย์ให้แก่ผู้ไม่มีทรัพย์ ๑ การเข้าไปหาสมณพราหมณ์แล้วถามปัญหา ๑

นอกจากนี้จะพบว่าวัตรปฏิบัติของพระจักรพรรดิ ๑๒ ประการ ในจักรวัตติวัตรคัมภีร์ ปรากฏเรื่องของไตรภูมิวินิจฉัยตัวอย่างเช่น จักรวัตติวัตรคำรบ ๒ ที่ว่าให้สังเคราะห์แก่กษัตริย์อันเสวยสมบัติอยู่ในเมืองขึ้น เมืองออกทั้งปวงนั้น จะให้สังเคราะห์เป็นประการใด เพราะอรรถกถาจารย์วิสันาไว้ว่า อภิสิตตชตติยา กษัตริย์ได้ราชาภิเษกเสวยสมบัติอยู่ในพระนครใหญ่น้อยทั้งปวง แต่บรรดาที่เป็นเมืองขึ้น หรือเมืองออก อยู่ในเขตแคว้นอาณาจักรนั้นพึงทรงพระการุณภาพให้ทั่วไปอย่างได้เลือกหน้า ภาทอสุสาขานียาหิรตสมปทสเนน อุปสงคณหิตพพา พิงสังเคราะห์ด้วยพระราชทานด้วยแก้วอันที่จำเริญใจ อันมีอาชาไน เป็นต้นเป็นประธาน กริยาที่ทรงพระการุณภาพพระราชทานซึ่งทรัพย์โภคัย ไศศุริยสมบัติพันธุ์ต่างๆ มีอัสตร ม้าอาชาไน อันเป็นที่จำเริญใจ เป็นต้นแก่กษัตริย์เมืองนอก แต่บรรดาที่เป็นเมืองขึ้นเมืองนอกอยู่ในเขตแคว้นพระราชอาณาจักร คำประพันธ์บทที่ ๑๓๕-๑๔๙ กล่าวถึง วัตรปฏิบัติข้อ๑๑ ของผู้ที่ขึ้นมาเป็นจักรพรรดิในอรรถกถาจักกวัตติวัตรสูตร คัมภีร์สมังคลวิลาสนี้ อธิบายว่า อธมราโค ได้แก่ ความกำหนดในฐานะอันไม่สมควร เป็นต้น มารดา๑ น้าหญิง๑ พ่อ๑ อาหญิง๑ ป้า๑ นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึง อคณินฐาน หรือ หญิง๑๒ จำพวกที่ชายไม่ควรไปยุ่งเกี่ยว

คำประพันธ์ที่ ๑๕๐-๑๖๗ กล่าวถึงวัตรปฏิบัติข้อที่ ๑๒ ในอรรถกถาจักกวัตติสูตร กล่าวถึงข้อห้ามการเสพสังวาสบางประการ และสถานที่ในการเสพสังวาส และเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับ

ตรวจชำระในจักรวัตติวัตรของไตรภูมิโลกยวินิจฉัย ที่ปรากฏในข้อที่ ๑๑ กล่าวว่า “แลเสพอัสัทธิธรรม ด้วยพี ป่า น้ำ ยาย เสพอัสัทธิธรรมในอุจจารมรรคแลปัสสาวมรรคเป็นอนันตจุริตนั้นก็ดี แลเสพอัสัทธิธรรมในกาลที่ภรรยาป่วยได้ทุกขเวทนา เสพอัสัทธิธรรมในกาลเมื่อภรรยาประกอบด้วยทุกขเวทนา โทมณัส ปราศจากความยินดี เสพอัสัทธิธรรมในกุมาริอันเด็ก แลสตรีอันมีครรภ์ สตรีแก่อันทุพพลภาพ สตรีใกล้ตายเป็นอาการจุริตอย่างนี้ก็ดี เสพอัสัทธิธรรมในอุจจาระพระสฤป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ แลใกล้เคียงพระจารึกพระไตรปิฎกแลที่ใกล้บิดามารดา ครู อุปัชฌาจารย์ เป็นอุเทศจุริตอย่างนี้ก็ดี เรียกว่า อธรรมิกราคะสิ้นด้วยกัน กิริยาที่บรมกษัตริย์เว้นเสียซึ่งอธรรมิกราคะ จัดเป็นจักรวัตติวัตรคำรบที่ ๑๑”

คำประพันธ์บทที่ ๑๙๙-๒๕๔ กล่าวถึงพระโอรสของพระเจ้าทัฬหเสนมิได้ปฏิบัติตามวัตรปฏิบัติของบุคคลที่ขึ้นเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ จนบังเกิดจักรรัตนะ ทำให้พระองค์ทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิและเสด็จเหยียบโลก

เนื้อความที่ปรากฏจากหลักจักรวรรดิวัตรในจักรวรรดิวัตรคำฉันทชี้ให้เห็นว่า หลักดังกล่าวเป็นแนวทางในการปฏิบัติของชนชั้นนำทางสังคมที่รับแนวคิดความเชื่อ ทั้งทางศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ที่จะพัฒนาสถานภาพไปสู่การได้รับความยอมรับมากยิ่งขึ้น ดังที่เรียกว่า พระเจ้าจักรพรรดิหรือคคิจักรพรรดิราช อันเป็นคติความเชื่อที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่โบราณไม่ว่าจะเป็นสังคมอินเดียหรือลังกา ดังเช่นเรื่องพระเจ้าทัฬหเสนมิ ตรัสเทศนาด้วยวัตรปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิประทานแก่พระโอรส โดยเน้นเรื่องราวเกี่ยวกับวัตรปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ นอกจากนี้ในคัมภีร์ธรรมศาสตร์ยังได้ให้คำนิยามศัพท์ของคำว่าจักรพรรดิไว้ว่า จักรพรรดิ คือ พระราชาที่อยู่เหนือราชา อยู่เหนืออาณาจักรของพระราชาด้วยอำนาจ หรือผู้ที่ทำให้จักรภพได้ตลอดดินแดนในทางพุทธศาสนา แนวคิดเรื่องราชาเหนือราชา มีปรากฏในคัมภีร์สมัยพระไตรปิฎก คือ จักกวัตติวัตรสูตร และมหาสุทสสนสูตร ในชีฆานิกาย สุตตันตปิฎก ซึ่งแนวคิดนี้น่าจะได้รับมาจากศาสนาพราหมณ์ เช่นปรากฏเรื่องของพระเจ้ามันธธาตราช ในชาดกที่อาจจะเป็นองค์เดียวกันกับพระมานธธาตจักรพรรดิที่ครองทั้งสามภพ ในคัมภีร์มหาภารตะ (Mahabharata II ๑๙๗๕: ๕๓๗ อ้างถึงใน รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, ๒๕๕๓: ๑๗)

ทางพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญกับคติของพระจักรพรรดิที่แตกต่างเป็นบางประการกับศาสนาพราหมณ์เช่น พระจักรพรรดิในพุทธศาสนาไม่ได้เป็นเพราะความห้าวหาญต่อสู้ศัตรูและประกอบบุญชะพืชีต่างๆ หากแต่พระองค์ทรงชนะพระราชาองค์อื่นด้วยธรรมะและทรงเป็นพระจักรพรรดิด้วยวัตรปฏิบัติไม่ต้องประกอบบุญชะพืชี ในมหาปทานสูตร ชีฆะนิกายพบว่า สิ่งที่เสริมความเป็นพระจักรพรรดิมีความหมายรวมไปถึงลักษณะบุคลิกทางกายภาพของพระจักรพรรดิในอุดมคติซึ่งไม่แตกต่างจากพระพุทธเจ้าแต่อย่างใดทั้งนี้พระจักรพรรดิและพระพุทธเจ้าต่างมีบุคลิกลักษณะ ๓๒ ประการเหมือนกัน

ในพุทธาตุกสูตรของมัชฌิมนิกายได้กล่าวว่า ไม่มีโอกาสที่พระพุทธเจ้าจะบังเกิดขึ้นพร้อมกันในหนึ่งโลกธาตุและผู้หนึ่งไม่มีสิทธิจะเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเหมือนกับการที่พระจักรพรรดิจะไม่ปรากฏขึ้นสองพระองค์พร้อมกันในหนึ่งโลกธาตุ นั้นหมายความว่า ผู้หนึ่งก็ไม่มีสิทธิเป็นพระ

จักรพรรดิด้วยเช่นเดียวกัน คติพระจักรพรรดิในพุทธศาสนาสมัยพระไตรปิฎกจึงสามารถแบ่งออกได้ ๒ ลักษณะคือ

๑. เรื่องราวที่อธิบายในไตรลักษณ์ความไม่เที่ยงแท้ พระมหาสุทฺธสัจจักรพรรดิในมหาสุทฺธสนสูตร

๒. เรื่องราวที่ปฏิเสธแนวคิดยัญชะพีธิในศาสนาพราหมณ์เรื่องทัพพเนมิจักรพรรดิในจกัถวัตติสูตร เรื่อง ของรัตนะ ๗ ประการในศาสนาพราหมณ์ปรากฏในเนื้อหาที่ว่าด้วย พระเจ้าจักรพรรดิทัพพเนมิผู้มีรัตนทั้ง ๗ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว มณี ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับพุทธศาสนามีความสอดคล้องตรงกับสัตตรัตนะของพระจักรพรรดิในพระไตรปิฎก มีรายละเอียดปรากฏในมหาสุทฺธสนสูตร และเรื่องรัตนะทั้ง ๗ ที่เป็นสิ่งของมีค่าของพระจักรพรรดิในคัมภีร์พุทธศาสนาที่ใช้ภาษาบาลีต่างกล่าวไปในทางเดียวกันหมด ส่วนคัมภีร์ในทางพุทธศาสนาที่ใช้ภาษาสันสกฤตอาทิ คัมภีร์ทิวาวทาน ได้กล่าวถึงสัตตรัตนะไว้ว่า จักรรัตนะ หัตถิรัตนะ อัศวรัตนะ มณีรัตนะ คฤหปติรัตนะ สตรีรัตนะ และ ปรินายกรัตนะ

วรรณกรรมอรรถกถาที่ประพันธ์ขึ้นในลังกาทวีปได้ให้คำจัดความของจักรพรรดิดังที่ปรากฏในคัมภีร์ มโหฏปุณนิ ความว่า จักรพรรดิหมายถึงทำให้จักรหมุนไป ในคัมภีร์อริธานัปทีปิกากฎาได้ให้ความหมายว่า พระราชาผู้ทรงประกอบด้วยจักรรัตนะ ที่นำมาซึ่งบุญ คือ การอ้างตนตามราชประเพณี มีการควบคุมคนไม่ดีชื่อว่า จกัถวัตติ หรือ พระราชาผู้ทรงบำเพ็ญบุญจักร หรือ จตุจักร ในสัตว์ทั้งหลายหรือทรงบำเพ็ญจักรเหล่านี้ในพบนีจึงมีชื่อว่า จกัถวัตติ ในคัมภีร์ทิวปวงศ์ของลังกา ได้กล่าวถึงพระจักรพรรดิซึ่งมีพระองค์จริงในประวัติศาสตร์คือ พระเจ้าอโศก และได้กล่าวว่า พระองค์ทรงเป็นที่ปจักรพรรดิ หรือ จักรพรรดิเฉพาะทวีปเดียว ในคัมภีร์ทิวปวงศ์ได้บอกถึงพระเจ้าอโศกทรงสร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ไว้ในพระนคร และ ๘๔,๐๐๐ แห่งทั่วทั้งชมพูทวีป เปรียบเทียบกับคัมภีร์ สมันตปาสาทิกา ซึ่งกรณีของพระเจ้าอโศกเหมือนเรื่องราวการทำบุญของพระมหาสุทฺธสัจจักรพรรดิในมหาสุทฺธสนสูตร

คัมภีร์โลกทีปการของพม่าได้แยกประเภทพระจักรพรรดิออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ พระจักรพรรดิเฉพาะประเทศ พระจักรพรรดิเฉพาะทวีป อันหมายถึงชมพูทวีป และพระมหิสสรจักรพรรดิ หมายถึง พระจักรพรรดิผู้เป็นใหญ่ทั้ง ๔ ทวีป คัมภีร์ทิวาวดารและคัมภีร์ทิวาชาคม พุทธศาสนาฝ่ายสรวาสติวาส ยังคงกล่าวถึงความหมายและความสำคัญของรัตนะ ๗ ประการ คัมภีร์มิลินทปัญญหา ได้กล่าวถึงพระจักรพรรดิในเรื่องของข้อกำหนดปฏิบัติ ๔ ประการ คัมภีร์โลกปัญญาในมนุสวีกาภกัณฑ์ ได้กล่าวถึงพระมหาสุทฺธสัจจักรพรรดิและพระมันธาตุราช อันมีเนื้อความใกล้เคียงกับมหาสุทฺธสนสูตร และอรรถกถาพุทธสุทฺธสนสูตร รวมถึงอรรถกถามันธาตุราชชาดก มีการแบ่งประเภทพระจักรพรรดิออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิราชด้วยกำลัง พระเจ้าจักรพรรดิราชตามปกติ และพระจักรพรรดิราชผู้ยิ่งใหญ่

๔) สังคหวัตถุ ๕

สังคหวัตถุ ๕ เป็นธรรมอีกหมวดหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์คือ สังคหวัตถุห้าประการ เพราะแสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงทราบดีถึงกิจวัตรของพระราชาในยุคพระเวทและในสมัยพุทธกาลซึ่งมีแต่ยัญหรือบูชายัญแก่เทพเจ้าเป็นพื้น ด้วยความเชื่อถือว่ายัญเหล่านั้น จะทำให้เทพเจ้าอำนวยประโยชน์

ให้แก่แผ่นดินและแก่พระราชเอง ทั้งนี้เปรียบได้กับพระราชพิธีพราหมณ์ต่างๆ ซึ่งมีในประเทศไทยตั้งแต่สมัยต้นอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พระพุทธเจ้าได้ทรงนำเอาอัยยสิ่ประการของพระเวทซึ่งถือกันในสมัยนั้นว่าสำคัญ มาดัดแปลงให้เห็นกิจการที่พระราชพิธีปฏิบัติเพื่อประโยชน์ของแผ่นดินและราษฎร มากกว่าการบูชาอัยย ซึ่งต้องฆ่ามนุษย์หรือสัตว์อันเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงสนับสนุน และเห็นว่าเป็นบาปกรรม (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ๒๕๒๕ : ๔๑) สังคหัตถุเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่นไว้ได้ หรือเป็นหลักการสงเคราะห์ช่วยเหลือยึดเหนี่ยวกันไว้ และเป็นเครื่องกุมประสานโลก คือ สังคมแห่งหมู่สัตว์ไว้ดุจสลักยึดตรึงที่กำลังแล่นไปให้คงเป็นรถและวิ่งแล่นไปได้ (พระพรหมคุณาภรณ์, ๒๕๕๓ : ๔๑๒) สังคหัตถุห้าประการ มีดังต่อไปนี้ (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ๒๕๒๕ : ๔๑)

สสสมณิ ข้อนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงดัดแปลงจากอัยยที่เรียกว่า อัศวเมธ คือการฆ่าม้าบูชาอัยย ซึ่งอาจมีวัตถุประสงค์ที่จะให้มีอาหารอุดมสมบูรณ์ในประเทศ และเพื่อเผยแพร่พระราชอำนาจของพระราช เพราะพิธีอัศวเมธนั้น ตรงกับที่ไทยเราเรียกว่าปล่อยม้าอุปการ ได้แก่การปล่อยม้าที่จะบูชาอัยยนั้นให้ออกท่องเที่ยวไปก่อน ม้านั้นผ่านเข้าไปในบ้านเมืองใดหากบ้านเมืองนั้นไม่จับหรือทำอันตรายม้า ก็ถือว่าผู้ครองบ้านเมืองนั้นยอมอยู่ใต้อำนาจของพระราชผู้ปล่อยม้า เมื่อครบกำหนดเวลาแล้วจึงเอาม้านั้นมาฆ่าบูชาอัยย พระพุทธเจ้าได้ทรงเปลี่ยนชื่ออัยยนี้ให้เป็น สัสสมณะแปลว่าความรู้ในการบำรุงพืชผลในประเทศให้อุดมสมบูรณ์ อันความรู้นี้จะทำให้พืชผลสมบูรณ์ด้วยความรู้และการกระทำของมนุษย์ ไม่ใช่ด้วยความช่วยเหลือของเทวดา

ปุริสเมธ เทียบได้กับปุรุสมธของพระเวท คือการฆ่าคนบูชาอัยย แต่ความหมายในศาสนาพุทธนั้นได้แก่ความรู้จักคน และสงเคราะห์หรืออุปเลี้ยงคนที่ควรสงเคราะห์

สมมาปาสิ ความรู้ที่จะผูกใจคนให้จงรักภักดีด้วยการปกครองที่ทำให้เกิดความสุขความเจริญทั่วไปเทียบได้กับพิธีสัมยกปราสะของพราหมณ์ เป็นพิธีผูกน้ำใจคนในทางไสยศาสตร์ให้มีความภักดีต่อพระราช

วจาเปยยิ คำ พูดที่อ่อนหวานควรดื่มไว้ในใจเทียบได้กับวาจาเปยะ คือการทำพิธีหุงน้ำอมฤตต่ออายุของพระราช

สังคหัตถุที่ ๕ นั้นเป็นผลของสังคหัตถุสี่ประการข้างต้น เรียกว่า นิรัคคพะ ได้แก่ความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง ชาวบ้านไม่ต้องลงกลอนประตูเรือน

๕. อปริหานิยธรรม ๗

หมายถึงข้อปฏิบัติไม่เป็นที่ตั้งของความเสื่อม พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่เจ้าลิจฉวีจำนวนมากทรงแสดงหลักความมั่นคงของฝ่ายบริหารแผ่นดิน ๗ อย่างคือ ประชุมเสมอกัน ปฏิบัติด้วยความสามัคคี ไม่บัญญัติสิ่งที่ควรบัญญัติ สักการะเคารพบูชาที่ควร ไม่ข่มขืนน้ำใจกุลสตรีและเชิดชูเกียรติให้สูงเด่น สักการบูชาปูชนียสถานตามธรรมเนียมโบราณ และถวายการคุ้มครองพระอรหันต์ ถ้าผู้ใดถือปฏิบัติครบจะมีความเจริญถาวรเดียวไม่มีความเสื่อม ข้อบัญญัติต่างๆ เหล่านี้พระพุทธเจ้าทรงตรัสแก่เจ้าลิจฉวีเมื่อเวลาเสด็จโดยมุ่งเน้นความสามัคคีธรรมเป็นสำคัญ หลักธรรมคำสั่งสอนดังกล่าวเป็นที่มาของการสร้างรัฐในอุดมคติสู่ความเป็นรัฐที่มีคุณธรรมและจริยธรรม (สุวรรณ เพชรนิล, ๒๕๒๔ : ๒๑๘-๒๑๙)

๖. รัตน ๗ ประการ

เป็นองค์ประกอบหลักของการบริหารแผ่นดินซึ่งล้วนแล้วแต่มีความสำคัญหาไม่แล้ว จะไม่เกิดความสมบูรณ์ด้านใดด้านหนึ่งได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ขุนคลังแก้ว ปริณายกแก้ว ซึ่งล้วนแต่เป็นฐานะทางด้านพลังต่างๆ ของการบริหารแผ่นดินเป็นพื้นฐานของ เสถียรภาพของบ้านเมืองเป็นสิ่งจำเป็นของผู้บริหารบ้านเมืองทุกสมัยไม่ว่าบ้านเมืองนั้นจะปกครอง ด้วยระบอบใดก็ตาม เพื่อเสริมสร้างรัตนหรือดวงแก้วไว้เป็นมิ่งขวัญของบ้านเมืองทั้งพลังความดีของ บุคคลทุกระดับ พลังกองทัพต่างๆ พลังงานระดับต่างๆ จากธรรมชาติ พลังสตรีสำหรับเสริมสร้างความ ร่มเย็น พลังเศรษฐกิจจากทรัพยากรธรรมชาติ และพลังทายาททางการเมืองที่เหมาะสม (สุวรรณ เพชรนิล, ๒๕๒๔: ๒๑๙)

สรุปได้ว่า หลักธรรมและความเชื่อต่างๆ ทางศาสนาทั้งพุทธศาสนาและศาสนา พราหมณ์ที่มีความสำคัญและสอดคล้องกับการอ้างพระองค์แห่งการเป็นสถาบันพระมหากษัตริย์ นอกจากไม่ว่าเป็นเรื่องของ พระโพธิสัตว์ทวนและบารมี หลักทศพิธราชธรรม๑๐ จักรวรรดิวัตร๑๒ สंहกัตถุ ๕ อปริหาปริยสูตร๗ และรัตน ๗ ประการที่กล่าวมาแล้วข้างต้น พบว่าพระพุทธศาสนาและ ศาสนาพราหมณ์ต่างเป็นศาสนาที่มีพัฒนาการมานับพันปี เป็นแกนหลักทางสังคม (core value) มา ตลอดทุกยุคทุกสมัย ผู้ที่ยึดถือและปฏิบัติตามแนวทางที่ถูกต้อผลดีย่อมตกถึงแก่ตัวผู้ปฏิบัติเองบุญ กุศลที่สั่งสมบารมีมาจะกลับมามีผลสนองแทน นอกจากนี้ยังได้รับความเชื่อถือศรัทธาและเป็นที่ ยอมรับแก่สังคมโดยทั่วไปหลักธรรมทางศาสนาต่างๆ จึงถูกใช้เป็นตัวส่งเสริมและสั่งสมพระบารมีแห่ง พระองค์

๕.๑.๒ คติความเชื่อที่และจารีตธรรมเนียมประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์

คติความเชื่อในสังคมไทยยอมรับนับถือมาเป็นเวลานาน ยกตัวอย่าง เช่น ในสมัย กรุงศรีอยุธยา เมื่อโยสต์ สเกาทิน (Joust Scouten) นักจดหมายเหตุชาวสวีเดนได้บันทึกเรื่องราวว่า ู้เกี่ยวกับประเทศสยามในปี พ.ศ.๒๑๗๙ ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าปราสาททองว่า

...ราชสำนักของพระเจ้ากรุงสยามนั้นกว้างใหญ่ไพศาลดูสง่างาม ยิ่งนัก มีข้าราชการบริพาร มากมาย พระองค์ไม่ใคร่จะเสด็จออกให้สามัญชนได้เห็นแม้แต่ข้าราชการทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ ยังมีโอกาสพบเห็นพระองค์น้อยครั้งเหมือนกัน... เวลาเสด็จออกก็อื้อบ้านอื้อเมือง ทรงฉลอง พระองค์อันมีค่า สวมมงกุฎพระมหากษัตริย์ ประทับเหนือพระราชบัลลังก์ทองอันงดงาม ลูกขุนมุขมนตรีและตำรวจที่กุมอาวุธต่างคุกเข่าถวายบังคมด้วยความเคารพแทบเบื้องพระ ยุคลบาท นอกจากนี้ยังมีทหารรักษาพระองค์ราว ๓๐๐ นาย ยืนกุมอาวุธจุกช่องล้อมวงอยู่ โดยรอบพระองค์ ชาวต่างชาติที่มาเข้าเฝ้า จะต้องคุกเข่าลงประสานมือทั้งสองน้อมศีรษะ และหมอบลงอาการที่เคารพอย่างยิ่ง เมื่อจะกราบบังคมทูลข้อราชการใดๆ จะต้องกล่าวคำ นำพระนามและสรรเสริญพระบารมีเสียก่อน กระแสพระราชโองการของพระองค์เฉียบ ขาด เปรียบประดุจโองการแห่งพระผู้เป็นเจ้าซึ่งข้าทูลละอองพระบาทจะต้องปฏิบัติและ ดำเนินการตาม... (โยสต์ สเกาทิน อ้างถึงใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘: ๗)

คำเปรียบเปรยว่ากษัตริย์ คือ พระผู้เป็นเจ้ามีให้เห็นในบันทึกของชาวต่างๆ ชาติแทบทุกฉบับไม่ว่าจะเป็นของฟาน ฟลีต (Van Vilet) นายสถานีการค้าและนักจดหมายเหตุวิลันดาอีกท่านหนึ่งได้ขยายความว่า

...คำนำหน้าพระนามของพระเจ้ากรุงสยามฟังดูโอ้อ่าเป็นอย่างยิ่ง และเลยเถิดเป็นมนุษย์... จะขอกล่าวบางส่วนของคำนำหน้าพระนามของพระองค์ไว้ ณ ที่นี้ แม้ผู้พูดจะไม่มี ความสำคัญอันใดแต่คำนำหน้าพระนามที่ใช้ ก็จะไม่ยกย่องน้อยไปกว่าคำนำหน้าเหล่านี้ พระพุทธเจ้าข้า ขอรับพระโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม ซึ่งล้วนเป็นถ้อยคำที่ฟังไยศอ้าง สิทธิเป็นอย่างมาก ยากแก่การที่จะแปลเป็นภาษาฮอลันดา แต่พอถ่ายทอดความหมายให้ ใกล้เคียงที่สุดได้ดังนี้ : โอ พระผู้เป็นเทพแห่งฟ้าแลดิน พระเกียรติยศเลื่องลือไปถึงสุดสรวง สวรรค์ ทรงเป็นที่เคารพนับถือประดุจดวงอาทิตย์อันเจิดจ้า ข้าแห่งพระองค์ขอปฏิบัติตาม พระราชโองการ และขอน้อมรับพระราชดำรัสไว้เหนือหัว...

....พระประมุขของประเทศที่สวยามนี้ยิ่งใหญ่มากกว่าเทพเสียอีก พระราชวังของพระองค์ สร้างด้วยทองคำและอัญมณีอันมีค่าพระองค์ทรงเป็นเจ้านายมาจากสวรรค์ ซึ่งประทับ พระราชวังทองคำ ณ หอสูงผู้ทรงช้างเผือก ช้างหางแดง และหางคอด ช้างทั้งสามเชือกนี้มี ทำเดินเป็นเยี่ยมและเป็นช้างซึ่งเป็นช้างพระผู้เป็นเจ้าทั้งเก้าพระองค์ไม่ทรงประทานแก่ ผู้ใดเลย พระองค์ทรงเป็นสมมติเทพผู้ทรงพระขรรค์ชัยซึ่งสร้างความหวาดหวั่นและความ พ่ายแพ้แก่คนจำนวนมาก พระองค์ทรงเป็นเจ้านายที่ใหญ่ที่สุดเทียบได้ดังเทพแห่งสงคราม ที่มีสิกร (พระนารายณ์) ที่เดียว... (ฟาน ฟลีต อ้างถึงใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๗-๘)

คำพรรณนาของโยสต์ เกาทิน และฟาน ฟลีต สะท้อนให้เห็นภาพลักษณ์ของ พระมหากษัตริย์ และสถาบันพระมหากษัตริย์ในประเทศไทยในทรรศนะของชาวตะวันตกในสมัยต้น คริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ หรือปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒ แม้คำพรรณนาข้างต้นจะมาจากความเข้าใจของ นักสังเกตการณ์ต่างวัฒนธรรมแต่ก็เป็นการแสดงความประทับใจที่ไม่คาดเคลื่อนเท่าใดนัก ในประเด็น ที่สำคัญที่สุดนั่นคือ พระมหากษัตริย์ไทยมีทิพภาวะ หรือภาวะแห่งความเป็นเทพสูงสุดและภาวะแห่ง ความเป็นเทพสูงสุดนั้นเป็นที่มาของสิทธิธรรมและอำนาจสูงสุดเหนือมนุษย์อื่นใดในแผ่นดิน เนื่องจาก สถาบันของพระมหากษัตริย์ได้อยู่คู่แผ่นดินไทยมานับพันปีแล้วตั้งแต่สมัยศรีทวารวดี ราวกลางพุทธ ศตวรรษที่ ๑๒ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ จนถึงปัจจุบัน (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๗-๘) การศึกษาเรื่องราวของสถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งที่จะทำให้เข้าใจว่า เหตุใดพระมหากษัตริย์จึงเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรม คำกล่าวของโยสต์ เกาทินและฟาน ฟลีต ถึง พระเจ้าปราสาททองว่าเป็นเหมือนเทพนั้นทำให้เรานึกถึงความในบานแผนกภูมิณฑลทิยบาล เมื่อ กล่าวถึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดังนี้

...สมเด็จพระเจ้ารามธิบดีมหามงกุฎเทพมุนี วิสุทธิสุริยวงษ์ องค์พุทธาบูรรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทศพิศราชธรรม ถวัลราชประเวณีศรีบรมกระษัตราธิราชพระบาท ดำรงภูมิณฑล สกลสีมาประชาราษฎรบรมนารถบรมบพิตร... (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๗-๘)

วินัย พงศ์ศรีเพียร ได้อธิบายความรู้ในบทความ เรื่อง สถาบันพระมหากษัตริย์ และ กฎมณเฑียรบาล (๒๕๔๘ : ๙ และ ๑๑-๑๒) ว่า คำสำคัญในที่นี้คือ “เทพมุนย์” และถ้านำคำนี้ถ่ายทอด วัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับกษัตริยภาพ (kingship) จากเขมรโบราณสู่ไทยมีความหมายอย่างคำว่า “เทวราชา” ในจารึกสตีอก๊กอกรรม หมายถึง ราชผู้เป็นเทพ หรือ เทพผู้เป็นราชา หรือเป็นลัทธิอย่างหนึ่ง คำว่า “เทพมุนย์” หมายถึง “มุนย์ผู้มีทิพภาวะ” ในสังคมไทยเป็นวัฒนธรรมแบบประสานประโยชน์ของไทยมองเห็นพัฒนาการของแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ผู้นำทางการเมือง อาจเป็นผู้นำที่มีบารมีโดยธรรมชาติ (charisma) แต่ในสังคมโบราณที่ขยายไปเป็นรัฐ หรืออาณาจักร บารมีนั้น จะดูน่าเชื่อถือด้วยคติเรื่องทิพภาวะและพิธีกรรมที่เข้ามาเป็นส่วนประกอบ หลายคนเข้าใจว่าไทยรับคติทิพภาวะหรือ “เทพมุนย์” มาจากอินเดียใน “ตำนานขุนบรม” ซึ่งเล่าเรื่องกำเนิดชนชาติไทย อันเป็นตำแหน่งผู้นำสูงสุดดั่งเทพเพราะขุนบรมได้สืบทอดธรรมลงมาปกครองโลกและเป็นโอริสของแดนหรือเทพสูงสุดของชนเผ่าไทย เหตุนี้จึงทำให้คนไทยเปลี่ยนไปปรับแนวคิดที่มีความซับซ้อนจากอินเดียได้ง่าย ทั้งจากศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธเถรวาทนำเข้ามาประสานรวมกัน

ในตำนานกำเนิดชนชาติไทยโบราณ หรือ เทพปกรณ์ของอินเดียที่ไทยรับเข้ามาต่างพูดถึง “เทพมุนย์” ไว้ในทำนองเดียวกันไม่ว่าจะเป็นสังคมเทพหรือสังคมมุนย์ย่อมปราศจากผู้นำไม่ได้ด้วยข้อเท็จจริงที่ยอมรับกันว่าสังคมเทพและมุนย์เป็นเวทีต่อสูระหว่างธรรมกับอธรรม ความถูกต้องกับความไม่ถูกต้อง ซึ่งเป็นเหตุผลแห่งจุลาจล ดังนั้นสังคมจึงต้องมีผู้นำผู้ซึ่งได้รับมอบอำนาจอันสูงสุดอันท้าทายไม่ได้เพื่อระงับความจุลาจล คัมภีร์ไอยตริยะ พราหมณะ (Aitareya Brahmana) เล่าว่า ครั้งหนึ่งเทพและอสูรทำสงครามกันฝ่ายเทพนั้นเพลี่ยงพล้ำเพราะไม่มีผู้นำ จึงได้ขมมนมเลือกโสมมาเป็นพระราชา พิจารณาจากตำนานนี้แล้วจึงเห็นว่าการเป็นกษัตริย์นั้นกรบเพื่อป้องกันสังคมของตนจากการคุกคามจากฝ่ายอื่น การมองอย่างนั้น มาจากประสบการณ์การเมืองของอินเดียโบราณที่มีการรบรากันระหว่างแว่นแคว้นต่างๆ บ่อยครั้ง และเป็นการมองไปยังภัยจากภายนอก แต่ อัคคัญสูตร ซึ่งเป็นคัมภีร์ฝ่ายพุทธศาสนาว่าด้วยการเกิดสัตว์มนุษย์กับสถาบันพระมหากษัตริย์กับให้ความสำคัญแก่จุลาจล ซึ่งมาจากภัยภายในสังคมเอง

ตำนานขุนบรมเล่าว่า ครึ่งดึกดำบรรพ์น้ำท่วมโลกมนุษย์จนสูญสิ้นหมดยุคหนึ่งไปแล้ว เพราะขาดไม้เคราพเส้นไหม้แถมหรือ ผีเทวดาสูงสุดของชนเผ่าไทยมีผู้รอดชีวิตคือ ปู่ลางเซิงกับเมีย ต่อมาได้เกิดสังคมมนุษย์ขึ้นใหม่ โดยเกิดขึ้นเองจากน้ำเต้าปุงในตอนแรกมนุษย์เหล่านี้ ซึ่งมีทั้งพวกข่าและพวกไทยอยู่ด้วยกันดีมีความสุขเมื่อเกิดลูกเกิดหลานมากเข้าก็เกิดจุลาจล เพราะแก่งแย่งทะเลาะกันคนแข็งแรงกว่ารังแกคนอ่อนแอกว่า ทำให้ปู่ลางเซิงขอให้แทนส่งพระโอริสแทนพระองค์ลงมาปกครองมนุษย์ สอนให้รู้จักทำเกษตรกรรม เรียนรู้การทำผ้า และวิวัฒนาการของชีวิต ประเด็นหลักในประเด็นนี้คือ สังคมขาดผู้นำไม่ได้และบทบาทของพระมหากษัตริย์คือการระงับจุลาจล ในคัมภีร์อัคคัญสูตร กล่าวว่าเมื่อไฟประลัยกัลป์ไหม้โลกจนหมดยุคไปแล้วพวกพรหมชั้นล่างๆ ได้ลงมาเพราะได้กลิ่นจวนดินทนความหอมของจวนดินไม่ได้ก็เลยเข้าไปกิน เมื่อทนความเฝ้าของดินไม่ได้พรหมจรรยาก็เสื่อมลงไปเป็นลำดับ จากไม่มีเพศกลายเป็นมีเพศชายและเพศหญิง เสพสังวาสกันเกิดลูกเกิดหลาน เมื่อพรหมจรรยเสื่อมศีลธรรม จริยธรรมและคุณธรรมก็เสื่อม มีความเห็นแก่ตัวเห็นได้ ทะเลาะเบาะแว้งกันมากขึ้นเป็นลำดับจนถึงสภาวะที่ทนกันไม่ได้ จึงหาทางออกที่ระงับความจุลาจลซึ่งมีอยู่หนทางเดียวคือเลือกบุคคลที่ดีที่สุดขึ้นมาเป็นผู้นำสูงสุดตั้งไว้ที่สมมุติเทพให้เป็นเทพจากการลงเสียงร่วมกัน

(สม+มติ) คือ เทวมนุษย์ที่มาตัดสินคดีความที่มนุษย์ทั้งหลายก่อขึ้นเป็นสิทธิธรรมและพระราชอำนาจของพระองค์มาจากความพร้อมใจของพระองค์ แต่การที่จะเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดเหนือใครหรือเป็น “พระเจ้าอยู่หัว” ก็ต้องมอบสิทธิขาดในการปกครอง คือ อำนาจในการตัดสินคดีความและอำนาจในการจัดระเบียบสังคม

การจัดระเบียบสังคมเกิดขึ้นได้เพราะทุกคนส่งมอบที่ดินอันเป็นโคตรทรัพย์ที่สำคัญที่สุดเป็นสิทธิขาดแก่พระเจ้าอยู่หัวทั้งหมด ดังนั้นสมมติเทพจึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ความหมายหนึ่งของคำนี้คือ “เป็นผู้ใหญ่แห่งที่ไร่นาทั้งปวง” ในการจัดระเบียบสังคมพระองค์พระราชทานที่ไร่นาแก่ข้าทูลละอองและพสกนิกรไปทำมาหากิน ตามแต่ฐานะทำราชการใกล้ชิดสำคัญแก่พระองค์เท่าใด ทั้งนี้ผู้ได้กรรมสิทธิ์ที่ไร่นาไปทำประโยชน์ต้องส่งส่วยร้อยละ ๑๐ แก่พระคลังเพื่อนำไปใช้ในราชการ ใครได้ที่นาไปมากก็แสดงว่ามี “ศักดิ” หรืออำนาจมาก ใครได้ที่นาไปน้อยก็มีศักดิหรืออำนาจน้อย ในอินเดียมีประชากรมากที่ไร่นาน้อยเพราะฉะนั้นนาที่ได้จึงเป็นที่นาจริงในสยามประเทศเรานำแนวคิดนี้มาในเชิงสัญลักษณ์ เพื่อกำหนดสถานภาพทางการเมืองและสังคมของปัจเจกบุคคลไม่ใช่หมายถึงที่ไร่นาจริงเพราะฉะนั้น ในพระอัยการตำแหน่งนา ในกฎหมายตราสามดวง ศักดิ_นา (แต่สมัยหลังมักเขียนติดกันทำให้เข้าใจผิด)

การให้ทิพภาวะแก่พระมหากษัตริย์ในศาสนาพราหมณ์นั้น ชับซ้อนกว่าศาสนาพุทธมีพัฒนาการทางความคิดหลายชั้น เริ่มตั้งแต่สมัยพระเวทเป็นสมัยที่สร้างเทพจากพลังเหนือธรรมชาติและพระอินทร์ซึ่งเป็นบุคลาธิษฐานของท้องฟ้าและสายฟ้า “เทวราชา” หรือเทพสูงสุด โดยมีเทพสูงสุดซึ่งเป็นบุคลาธิษฐานของอำนาจอื่นๆ อีก ๗ พระองค์ ในเมื่อพระอินทร์เป็นเทวราชาจึงต้องปราบทุกขให้แก่เทวดาทั้งหลายและตำนานเกี่ยวกับการรบระหว่างพระอินทร์กับอสูรมีอยู่มากมายหลายเรื่อง ในพิธีราชสูยะ หรือ ราชากิเชกของอินเดียโบราณได้มีการเชิญพระอินทร์และเทพอีก ๗ พระองค์ให้เข้าร่วมเป็น ๑ ในองค์พระราชา การรับเอาพระอินทร์เข้ามาแสดงบทบาทในทางโลกสำหรับองค์พระมหากษัตริย์ ดังปรากฏในตำราปัญญาธิษฐานของพระพิมลธรรมที่คัดลอกมาจากต้นฉบับครั้งกรุงศรีอยุธยาจะเห็นได้ว่า เครื่องประกอบราชากิเชก ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งกษัตริย์ภาพนั้นเกี่ยวกับพระอินทร์ทั้งสิ้น

บทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะพระอินทร์ จะกำหนดอยู่ในตำราปัญญาธิษฐาน และยังพบบทบาทของพระอินทร์ในคติความเชื่อของไทยอีกเช่น ในพระราชพิธีราชพิธีอินทราภิเษกและพิธีชกนาคดึกดำบรรพ์ อินเดียโบราณให้บทบาทเด่นแก่พระศิวะผู้เป็นประธานในคติของไทยให้ความสำคัญกับพระอินทร์ซึ่งกำหนดบทบาทหน้าที่อยู่ในเป็นคัมภีร์พระเวท นอกจากนี้ นามของพระราชมนเฑียรสถานและตำแหน่งของไทยมักจะเกี่ยวกับพระอินทร์เสมอ อาทิ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเป็นท้องพระโรงออกว่าราชการและตัดสินคดี สถาปัตยกรรมของวังหลวงต่างก็แสดงว่าเป็นการจำลองเอาเขาพระสุเมรุราชของพระอินทร์มาไว้เป็นสัญลักษณ์ของกษัตริย์ภาพ เช่น ตราไอยราพรต พระอินทร์ยังมีบทบาทสำคัญต่อการปกครองมากที่สุดองค์หนึ่งมีหน้าที่หลักคือ การตั้งกฎหมายและการสั่งสอนกฎหมาย

ในประมวลกฎหมายโบราณของไทยการตั้งกฎหมาย และรับสั่งกฎหมายในประมวลกฎหมายโบราณของไทยมีเอกสารที่สำคัญที่สุดเรียกว่า “อินทภาษ” อันหมายถึง คำสอนของ

พระอินทร์ ความคิดเกี่ยวกับสถาบันของพระมหากษัตริย์ไทยให้ความสำคัญเกี่ยวกับพระอินทร์โดยได้อ้างความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในมหากาพย์คำหลวง ซึ่งเป็นวรรณกรรมแต่งครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ โดยใช้คำว่า “เจ้าฟ้า” แปลคำว่า พระอินทร์ เช่น “สกุโก เทวราชา ตสสา ...” แปลว่า “อันว่าเจ้าฟ้าพอกไพชยนต์...” และ “เทวินโท เอตทพรวี” แปลว่า “สมเด็จพระอินทรเจ้าฟ้า” หรือ อีกนัยหนึ่งหมายความว่า “เจ้าฟ้าพอกไตรตรังษ” หรืออีกนัยหนึ่งหมายถึง “เจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน” ที่มาของคำว่าเจ้าฟ้าจากหลักฐานที่พบปรากฏอยู่ในประเทศพม่าโดยใช้เรียกพวกเจ้าเมืองไทยใหญ่ว่า Sawba คำว่าเจ้าฟ้ายังปรากฏในมหากาพย์คำหลวงซึ่งถือเป็นคำเก่า ในที่นี้จึงหมายถึงพระอินทร์ ในสังคมไทยเรียกพระมหากษัตริย์ว่าเจ้าฟ้า โดยความสำคัญหมายถึงพระอินทร์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘: ๑๖-๒๑)

ในสมัยต่อเมื่อปรัชญาของศาสนาพราหมณ์ขึ้นมา มีอิทธิพลบทบาทของพระอินทร์ก็ลดความสำคัญลงกลายเป็นตัวประกอบในพุทธเวทกรรมพราหมณ์ ซึ่งให้ความสำคัญแก่ตรีมูรติแทน อันได้แก่ พรหมณ์ วิษณุ และศิวะ ในฐานะเทพสูงสุด การที่ตรีมูรติเข้ามาที่หลังนั้นสะท้อนอยู่ในโครงสร้างเสริญสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า “ในขณะนั้นเองฝ่ายพระพราหมณ์ พระวิษณุ และพระอิศวร คิดกรุณาพระราชารัษฎ์เกรงว่าจะพินาศสูญสิ้นทุกอย่างจึงตั้งพระทัยรวมพระองค์เข้าด้วยกันแล้ว รวมเอาอัมฤตมูรติ” (เทพทั้งแปด) เข้ากับพระองค์แล้วเสด็จมาสมภพเป็นองค์สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและอีกนัยหนึ่งได้กลายมาเป็นพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งหมายถึงพระพุทธเจ้า จากลักษณะดังกล่าวเป็นตัวอย่างของการประสานคติความเชื่อที่มาจากแหล่งต่างๆ ของสังคมไทยซึ่งพระมหากษัตริย์เป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกแห่งพุทธศาสนา แต่ก็ไม่ได้ทิ้งคติความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๙,๑๑-๑๕)

เมื่อมาพิจารณาเปรียบเทียบ เพื่อให้ชี้ให้เห็นได้ชัดยิ่งขึ้นอย่างในพระราชสำนักเขมรมีการแบ่งลัทธิเทพเจ้าในศาสนาฮินดูอย่างชัดเจน ซึ่งสุดแล้วแต่พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นจะเลือกบูชาและนับถือลัทธิใด ดังเช่น ลัทธิไศวนิกาย (พระศิวะหรือพระอิศวร) เป็นเทพเจ้าผู้สูงสุดองค์หนึ่งในตรีมูรติ ในฐานะเป็นเทพผู้ทำลายพระศิวะเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดและได้รับการนับถืออย่างสูงสุด ส่วนลัทธิไวษณพนิกาย (พระวิษณุหรือพระนารายณ์) เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งในตรีมูรติ ได้รับการนับถือและยกย่องให้เป็นเทพสูงสุดในศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพนิกาย (สมิธ ศิริภัทร์และมยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๔: ๑๕๕-๑๕๘)

ยกตัวอย่างกรณีของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ผู้สร้างปราสาทนครวัดอันเป็นศาสนสถานในลัทธิไวษณพนิกาย พระองค์จะบูชารูปเคารพพระวิษณุหรือรูปพระนารายณ์ แต่เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว คติความเชื่อแห่งพระราชสำนักเขมรโบราณเชื่อว่า ดวงพระวิญญาณของพระองค์จะกลับเข้าไปสถิตอยู่ในรูปเคารพพระวิษณุหรือพระนารายณ์แห่งนครวัดนั้น การให้ความสำคัญกับพระวิษณุหรือพระนารายณ์ของพระราชสำนักสยาม พระมหากษัตริย์ไทยได้รับแนวคิดจากอินเดียผ่านทางพระราชสำนักเขมรที่ให้พระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทวราช และถือว่ากษัตริย์คืออวตารหนึ่งของพระนารายณ์ อีกทั้งประกอบสื่อสัญลักษณ์ต่างๆ ที่แสดงความเป็นพระมหากษัตริย์ดังเช่น พระครุฑพ่าห์ จึงเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญ นับตั้งแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน

สมัยพระเจ้าอู่ทองทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาในปีพุทธศักราช ๑๘๙๓ พระองค์ทรงตั้งชื่อเมืองว่าอโยธยาศรีรามเทพนคร หรืออยุธยาซึ่งเป็นชื่อเมืองของพระรามที่จุติบนโลกมนุษย์ด้วย

นอกจากนั้นแล้วพระเจ้าอุทองยังทรงได้รับการถวายพระนามที่ สมเด็จพระรามาธิบดี อันเป็นพระนาม พระนารายณ์อวตารอยู่ในภาคของความเป็นมนุษย์อีกประการหนึ่งด้วย (สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๔๔: ๔๙-๕๐) นอกจากนี้ยังมีการอ้างนามเทพในศาสนาพราหมณ์องค์อื่นๆ อีกเพื่อนำมาใช้ให้สอดคล้องกับ ภาระหน้าที่ของกษัตริย์และนำคุณสมบัติของเทพเหล่านั้นมารวมไว้ในพระองค์เพื่อบ่งบอกถึง ภาระหน้าที่ของพระองค์ในเชิงสัญลักษณ์เช่น ทรงถือ ทันตะ (ไม้พลอง) ของพระยมเพื่อลงโทษผู้ร้าย ทรงเป็นพระรุณ (วิรุณ หรือ ฝน) เพื่ออำนวยความสุขแก่บ้านเมือง ในสมัยที่เกษตรกรรมมีความสำคัญ ต่อการดำรงอยู่ของสังคม สิ่งเหล่านี้ได้เข้ามากำหนดจุดประสงค์ของพระราชประเพณีพิธีกรรมของ บ้านเมือง

พระราชสำนักเขมรยังมีการนับถือพุทธศาสนาเถรวาทและใช้พระโพธิสัตว์ในฐานะอดีต พุทธเจ้าเป็นตัวแทนของพระมหากษัตริย์ในรูปของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ผู้คุ้มครอง กลับปัจจุบันคอยดูแลและให้ความคุ้มครองโลกทั้งมวลด้วยปัญญาและบารมี กรณีตัวอย่างของการ สร้างปราสาทขอมอันเป็นศูนย์กลางของเมืองนครธม โดยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พระองค์ให้การ ยอมรับนับถือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร แทนการบูชารูปเคารพพระศิวะหรือพระนารายณ์ที่ถือปฏิบัติ และเป็นที่ยอมรับมากกว่าพันปี เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตดวงพระวิญญาณของพระองค์จะกลับไปสิง สถิตย้อยู่ในปราสาทขอม ด้วยเหตุดังกล่าวจึงเป็นที่มาของการยอมรับนับถือ ความเป็นสมมติเทพ หรือ เทวราชาที่พระราชสำนักสยามรับช่วงต่อมาอีกทีหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยา และสืบ ทอดมายังสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การนับถือพระพุทธรูปเจ้าอันหมายถึงผู้ตรัสรู้แล้วในทางพุทธศาสนาแบ่ง พระพุทธรูปออกเป็นพระปัจเจกพระพุทธรูปผู้ไม่สั่งสอนใคร และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสั่งสอนโปรด เวยไนสัตว์ เช่นพระศรีศากยมุนีในปัจจุบัน (สมิท ศิริภัทร์และมยุรี วีระประเสริฐ, ๒๕๔๔: ๑๖๘-๑๖๙) ตามคตินิยมปฏิบัติพระมหากษัตริย์ มีการสืบสายเชื้อวงศ์จากตระกูลศากยวงศ์ อันหมายถึงตระกูล ที่สืบมาจากพระพุทธรูปเจ้าที่มาจุติลงบนโลกมนุษย์ที่เรียกว่าพุทธกษัตริย์ปรากฏได้จากพระนามที่ใช้ ประกอบ อาทิ พระมหาธรรมราชา พระศรีสรรเพ็ชร สมเด็จพระหน่อพุทธางกูร เป็นต้น

พระราชสำนักเขมรมีคติความเชื่อที่ชัดเจนต่างกับของพระราชสำนักสยามที่มีความ เชื่อเรื่องสมมติเทพหรือเทวราชาแบบผสมผสาน ทั้งนี้เป็นไปด้วยความเหมาะสมที่สุดอยู่ที่พระบรม ราชานุภาพของพระมหากษัตริย์ดังยกตัวอย่างเช่น คติความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์มีที่มาจากพระศิวะ อันสถิตอยู่ที่เขาพระสุเมรุ เปรียบเทียบการจำลองบนโลกมนุษย์แทนด้วยยอดพระมหาปราสาท (Clarence T. Aasen, 1998: 44) ยอดนพปฎลมหาเศวตฉัตร และพระแท่นราชบัลลังก์ที่มีลักษณะ สันฐานคล้ายภูเขาตุงเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางแห่งจักรวาล

กรณีตัวอย่างพระพุทธรูปปฏิมาทรงเครื่องหรืออีกความเชื่อหนึ่ง ในตอนที่ว่าด้วย พระพุทธรูปประทับพระยามหาชมพูในมหาชมพูสูตร ใช้โดยทั่วไปทั้งในพระราชสำนักสยาม เขมร หรือแม้แต่พระราชสำนักพม่า ต่างมีแนวคิดที่ใช้พระพุทธรูปเป็นรากฐานสำคัญต่อการสร้าง พระบรมเชานุภาพของกษัตริย์มาตั้งแต่โบราณแทบทั้งสิ้น ยิ่งในรัฐโบราณและรัฐจารีตของพม่า เช่น อาณาจักรธัญญาวดีและเวสาลี มีการสร้างพระพุทธรูปมหาโมกขิณี (Mahamuni or Great Sage) อันหมายถึง พระผู้รู้อันประเสริฐ (Pamela Gutman, 2001: 6-7) ความสำคัญของพระพุทธรูปมหาโมกขิณีโดยเฉพาะในประเทศพม่าในช่วงยุคจารีตถือเป็นพระพุทธรูปที่เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวหรือเปรียบได้กับ

ศูนย์รวมจิตใจชาวพม่ากษัตริย์ทุกสมัยมีความต้องการที่จะได้ครอบครองพระพุทธรูปองค์นี้ จึงมักทำศึกสงครามเพื่อแย่งชิงและอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ เมืองหลวงของตน อย่างเช่น กรณีการเคลื่อนย้ายพระพุทธรูปหามัณเฑียรจากแคว้นอาระกันมาสู่เมืองมัณฑะเลย์ในคริสต์ศักราช ๑๗๘๔ (Henry Yule, 2004 : 162) พุทธลักษณะของพระพุทธรูปหามัณเฑียรเป็นพระรูปทรงเครื่อง ตามหลักจักรพรรดิราชเหมือนที่พระราชสำนักสยามนิยมถือปฏิบัติ ยกตัวอย่างพระพุทธรูปสำคัญสมัยอยุธยาพระพุทธรูปศรีสรรเพชญ์ วัดศรีสรรเพชญ์ พระพุทธรูปนิมิตวิชิตมารโมลีศรีสรรเพชญ์บรมไตรโลกนาถ วัดหน้าพระเมรุ ในกรุงรัตนโกสินทร์พระพุทธรูปหามัณเฑียรปฏิมากร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แม้แต่การขนานพระนามเพื่อเป็นการยกย่องสรรเสริญยังใช้คำที่มีความเกี่ยวข้องในทางพุทธศาสนา เช่น ในสมัยสุโขทัยใช้พระนามมหาธรรมราชา สมัยอาณาจักรนครศรีธรรมราชใช้พระนามศรีธรรมโศกราช (คึกฤทธิ์ ปราโมทย์, ๒๕๒๕ : ๒๔) เป็นต้น

คติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธไม่ว่าจะเป็นมหายานและเถรวาทมีการคิดปรับเปลี่ยนและใช้ร่วมกันอันเป็นที่มาขององค์พระมหากษัตริย์ไทยที่มีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะและใช้ปฏิบัติมาตั้งแต่ยุคต้นๆ ของการมีอารยธรรมของประเทศ เหมือนดังปฏิมากรรมในสมัยทวารวดี ที่เรียกว่าพระพุทธรูปพนัสบดี ซึ่งทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับเหนือสัตว์พาหนะพิเศษที่เป็นองค์รวมของหงส์พาหนะของพราหมณ์ พระโคคักคัลลีสัตว์พาหนะของพระศิวะ และครุฑพาหนะพาหนะของพระวิษณุประติมากรรมนี้แสดงให้เห็นความพยายามที่จะประสานแนวคิดในศาสนาพราหมณ์อยู่ร่วมศาสนาพุทธโดยอยู่ในฐานะผู้สนับสนุน (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘: ๙ และ ๑๑-๑๕) หรืออาจจะตีความหมายว่าพุทธศาสนามีอำนาจยิ่งใหญ่กว่าศาสนาฮินดูได้เช่นเดียวกัน (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๖๐)

นอกจากนี้ยังมีความหมายถึงพระพุทธรูปเจ้าได้รับการยอมรับนับถือในหมู่สรรพสัตว์ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ๒๕๔๗: ๒๒๒ และ ๒๒๔) กรณีการยืมเทพเคารพของศาสนาฮินดูมาใช้ประกอบพระบรมราชานุภาพของพุทธรูปองค์ไม่ว่าจะเป็นพุทธประวัติว่าด้วยตอนพระพุทธรูปเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มักจะปรากฏพบเห็นพระอินทร์กายสีเขียวและพระพรหมกายสีขาวเหาะเกาเขานคู่มา กับบันไดแก้วที่ทอดลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยเสมอ คัมภีร์สำคัญในศาสนาพราหมณ์ที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดของความเป็นพระมหากษัตริย์ของไทยมีอิทธิพลมาจากคัมภีร์สองฉบับที่สำคัญ คือ คัมภีร์อรรถศาสตร์ของเกาภูติยะ และคัมภีร์มานวธรรมศาสตร์ คัมภีร์ทั้งสองนั้นนอกจากเน้นในเรื่องทิพภาวะของพระมหากษัตริย์แล้วยังกล่าวถึงบทบาทที่สำคัญที่สุดของพระองค์ในการรักษาความสงบของสังคมผ่านกระบวนการยุติธรรมการออกพระราชศาสตร์ และทัณฑกรรม เพราะฉะนั้นจึงต้องทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดที่จะจัดการกับผู้ชั่วร้าย (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘: ๑๕)

โดยถือเป็นการแสดงพระบรมเดชานุภาพขององค์พระมหากษัตริย์ ในทุกมิติทางสังคมอีกด้วย คัมภีร์และวรรณกรรมที่สำคัญที่นับถือปฏิบัติเป็นธรรมเนียมมาเก่าแก่จึงถูกใช้ให้เป็นมาตรฐานต่อการดำรงและสร้างสถานภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างในปัจจุบันเมื่อมาพิจารณา มีลักษณะความคล้ายคลึงกับ กฎมณเฑียรบาลที่ถือเป็นกฎหมายฉบับหนึ่งที่ควรถือ และยึดเป็นปฏิบัติเป็นสำคัญและดูเหมือนว่าจะเป็นกฎคู่มือใกล้ชิดกับสังคมปัจจุบันมากที่สุด การได้ชื่อว่าได้ปฏิบัติและยึดถือตามคัมภีร์ และกฎทางจารีตประเพณีที่ได้รับการกลั่นกรองว่าเหมาะสมทั้งในเนื้อหาข้อมูลและเป็นไปเพื่อการเสริมพระราชอำนาจนั้นพระราชสำนักและพระราชอาณาจักรจะได้รับการยอมรับและ

นับถือในหมู่สังคมและเป็นรัฐที่มีความศักดิ์สิทธิ์ไปโดยปริยายและในขณะเดียวกันถ้าไม่ปฏิบัติตามเลยเพิกเฉยต่อข้อกำหนดต่างๆ ก็ได้รับผลตรงกันข้ามและลดความศักดิ์สิทธิ์ไปในที่สุด

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงปฏิบัติสมดังเป็นกษัตริย์ในระบบความเชื่อตามคติเทวราชา ดังสะท้อนจากหลักฐานที่พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงฉายพระบรมรูปที่อาจแสดงถึง พระบรมเดชานุภาพให้ประจักษ์แบบอารยะเป็นครั้งแรก แก่บุคคลโดยทั่วไปตามคติความเชื่อดังกล่าว ทั้งนี้เป็นไปด้วยการใช้เทคโนโลยีและวิทยาการตะวันตก โดยเฉพาะการใช้“กล้องถ่ายรูป” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงส่งคณะราชทูตออกไปนอก พระราชอาณาจักรทรงมีพระราชหัตถเลขาแนะนำหรือย้าเตือน ให้คณะทูตปฏิบัติงานอย่างระมัดระวัง พร้อมกันนั้นก็ทรงส่งพระบรมฉายาลักษณ์ไปพร้อมกับเครื่องราชบรรณาการอื่นๆ ให้แก่ประมุขของต่างประเทศต่างๆ ได้รู้จัก นับได้ว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ส่ง “รูปถ่าย” ที่แสดงความเป็นมิตรไมตรีและพระบรมเดชานุภาพของพระองค์ด้วยเช่นเดียวกัน พระบรมฉายาลักษณ์ที่พระองค์ทรงไปให้ประมุขประเทศต่างๆ มีด้วยกันหลายภาพ ดังนี้ (เอนก นาวิกมูล, ๒๕๔๘: ๑๕๒-๑๖๘)

๑. รูปทรงฉายคู่กับสมเด็จพระนางเจ้ารำเพยภมราภิรมย์ หรือ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เป็นแบบดาแกรโรไทพ์ ส่งไปให้ประธานาธิบดีแฟรงคลิน เพียร์ซ แห่งสหรัฐอเมริกา พร้อมกับพระราชสาส์นกำกับลงวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๙ (เดิมเก็บรักษาไว้ที่สถาบันสมิธโซเนียน แต่ปัจจุบันได้สูญหายไปแล้ว)

๒. รูปทรงฉายพระองค์เดียวเต็มยศทรงเครื่องต้นประกอบเครื่องราชูปโภคสำหรับกษัตริย์ประทับเหนือพระบรมอาสน์ กับรูปทรงฉายร่วมกับพระนางเธอฝ่ายใน และพระเจ้าลูกเธอ ๒ พระองค์ที่นี้อยู่บนพระเพลาอีกรูปหนึ่ง ทรงถ่ายด้วยระบบดาแกรโรไทพ์และระบายสีด้วยมือรวมเป็น ๒ รูป ทรงโปรดเกล้าฯ ให้คณะราชทูตไทยชุดพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) และหม่อมราชวงศ์ (ล้ำม) นำไปถวายสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย พร้อมกับเครื่องราชบรรณาการอื่นๆ และพระราชสาส์น ลงวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ปัจจุบันภาพเก็บรักษาอยู่ที่พระราชวังวินด์เซอร์ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ

๓. รูปทรงฉายกับพระราชธิดาด้วยระบบดาแกรโรไทพ์ ส่งไปให้ประธานาธิบดีเจมส์ บุคเคแนน แห่งสหรัฐอเมริกา พ.ศ. ๒๔๐๔

๔. รูปทรงฉายกับเครื่องราชบรรณาการที่สมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียส่งมาถวายแต่ พ.ศ. ๒๓๙๙ กับรูปทรงสวมพระมาลาสกอต โดยทั้งสองรูปนี้ทรงฝากให้คณะราชทูตไทยชุดพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) นำไปทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียและพระสันตะปาปาปิอุสที่ ๙ แห่งกรุงวาติกันเมื่อพ.ศ. ๒๔๐๔ ตามลำดับ

๕. รูปทรงฉายกับเครื่องประดับราชอิสริยาภรณ์ของจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ ส่งไปถวายพระจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ เมื่อพ.ศ. ๒๔๐๗

นับได้ว่าพระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์เหล่านี้มีนัยะที่แสดงถึงการเป็นตัวแทนทางสัมพันธไมตรี และความเป็นเทวราชาอย่างสมบูรณ์แบบโดยเป็นที่ประจักษ์ต่อสายตาชาวโลก

โดยเฉพาะชาติตะวันตกทั้งยุโรปและอเมริกา (ซึ่งยังไม่เคยพบหลักฐานส่งพระบรมฉายาลักษณ์ให้กับ ประมุขแถบเอเชียด้วยกัน) การแสดงออกในเรื่องดังกล่าวทางด้านพระบรมฉายาลักษณ์นั้น เอนก นาวิกมูล (๒๕๔๘) ได้อธิบายไว้ในส่วนพระบรมฉายาลักษณ์ที่ทรงถวายแด่สมเด็จพระนาง วิกตอเรียว่า

...ทรงแสดงให้เห็นว่าพระองค์ต้องพระราชประสงค์ให้ประจักษ์แก่สายพระเนตรของ สมเด็จพระราชินีแห่งอังกฤษ ผู้ที่พระองค์ทรงส่งพยานแห่งมิตรภาพนี้ไปถวาย การ ถ่ายภาพมีมติพิเศษที่บันดาลให้เจ้าชีวิตทั้งสองพระองค์ผู้อยู่ห่างไกลกันนับเป็นพันๆ ไมล์ ได้สบพระเนตรกันและกัน พระองค์หนึ่งฉลองพระองค์ুবวาบไปด้วยทอง อีกพระองค์หนึ่ง มาดเคร่งในวัยกลางคน (เอนก นาวิกมูล, ๒๕๔๘: ๑๖๗)

ส่วนนัยยะของการแสดงออกแห่งความเป็นเทวราชา สิ่งหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประสงค์ที่จะใช้พร้อมกับนวัตกรรมเทคโนโลยีสมัยใหม่คือ ภาพถ่าย หรือพระบรมฉายาลักษณ์เหล่านี้เป็นการนำพาแนวคิดโลกทัศน์เก่าว่าด้วยสมมติเทพเทวราชามาสอดคล้องกันได้อย่างลงตัว ฉะนั้นพระบรมฉายาลักษณ์ จึงเป็นสิ่งที่ทรงแสดงให้เห็นถึงความมีอารยะแห่งความ เชื่อถือในด้านคติความเชื่อสมมติเทพและเทวราชาได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้การส่งพระบรมฉายาลักษณ์ด้านคติเทวราชานั้นได้แสดงออกมาให้เห็นในเชิงประจักษ์ผ่านทางพระบรมฉายาลักษณ์ที่มีการสื่อ ความหมายเชิงสัญลักษณ์ตามคติโบราณราชประเพณี นับว่าเป็นสิ่งแปลกใหม่ที่พระองค์ทรงแสดงภาพ ดังกล่าว ส่วนรายละเอียดในพระบรมฉายาลักษณ์ในแต่ละองค์นั้นพบว่าจะต้องปรากฏรูปของเครื่อง บรมราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภค เครื่องราชบรรณาการ สะท้อนถึงความยิ่งใหญ่ในคติโบราณ ดังกล่าวได้อย่างชัดเจน ในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้นำข้อมูลอธิบายความหมายของเครื่องประกอบต่างๆ ที่ปรากฏในพระบรมฉายาลักษณ์อันเป็นเครื่องยืนยันที่แสดงให้เห็นถึงทรงแสดงสถานภาพความเป็น เทวราชา อาทิ เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์เป็นเครื่องราชอิสริยยศ ๕ สิ่งมาแต่โบราณของ พระมหากษัตริย์ซึ่งล้วนแต่มีความหมายอันเป็นมงคลแสดงถึงความเชื่อที่ว่า องค์พระมหากษัตริย์ทรง เป็นเทพเจ้าที่ทรงอิทธิฤทธิ์ฐานภาพได้อุบัติมาจากสวรรค์และได้ปรากฏความหมายในคัมภีร์พระโลก บัญญัติดังนี้

๑. พระมหามงกุฎ หมายถึง พระวิมานของพระอินทร์

๒. พชรพราหมณ์ หมายถึง พระปัญญาอันจะตัดมลทินภัยความไพโรฬ้าข้าแผ่นดินให้เห็น แจ่มทั่วทั้งโลกธาตุ

๓. พระภูษารัตกัมพล หมายถึง เขาคันธมาถน์อันประดับเขาพระสุเมรุราช เพราะ องค์พระมหากษัตริย์นั้นเปรียบเสมือนเขาพระสุเมรุราช พระเนตรข้างขวาเสมือนพระอาทิตย์ พระ เนตรข้างซ้ายเสมือนพระจันทร์ ทั้งพระอาทิตย์และพระจันทร์ล้วนส่องโลก ดุจพระทัยของพระองค์ใน อันที่จะตัดทุกข์ภัย ในอันที่จะให้แจ้งในพระอุเบกขาบริสุทธิ คือ ให้ทรงเป็นที่พึ่งแห่งพระวินัยธรรมที่จะ สั่งสอนราชภรณ์เอง

๔. พระเศวตฉัตร เดิมแต่โบราณมาพระมหากษัตริย์ทรงประดับด้วยพระเศวตฉัตร เพียงหกชั้น อันหมายถึงสวรรค์กามาพจรทั้งหก และเมื่อเพิ่มพระเศวตฉัตรเป็นเก้าชั้นน่าจะหมาย รวมถึงสวรรค์ชั้นพรหมโลกด้วย

๕. ฉลองพระบาท หมายถึง แผ่นดินอันเป็นที่รองรับเขาพระสุเมรุราชและเป็นที่อาศัยแก่พสกนิกรทั้งหลายทั่วขอบเขตสีมาและแผ่นดินนี้จะรุ่งเรืองอำนาจด้วยพระเดชานุภาพแห่งองค์พระมหากษัตริย์

พระราชพิธีต่างๆ ที่ปรากฏในพระราชสำนักยังเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงคติเทวราชาโดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีเป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความชอบธรรมในการปกครองที่ถูกต้องของกษัตริย์พระองค์ทรงอาศัยพิธีกรรมเป็นเครื่องช่วยสนับสนุนอีกทั้งเป็นการส่งเสริมสถานเทพมนุษย์หรือสมมติเทพของกษัตริย์และยังช่วยส่งเสริมความจงรักภักดีของพระองค์อีกด้วย (วรพร ภู่งศ์พันธุ์, ๒๕๕๕: ๙๐-๙๑) พระมหากษัตริย์มีหน้าที่สำคัญกับการธำรงไว้ถึงความเก่าแก่แห่งราชปฏิบัติ และคงไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นฐาน ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับกฎมณเฑียรบาล ราชานุกิจ พระราชพิธีหรือราชันตีในที่นี้เป็นการให้ความสำคัญขององค์พระมหากษัตริย์ที่อธิบายด้วยมิติทางโบราณราชประเพณี อันนำไปสู่ความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ตามคติเทวราชา ดังปรากฏในหลักปณฺจราชาภิเษกที่กล่าวถึงราชสมบัติเป็นเอกราชานุวัตรมหัตติอุดมบรมจักรฐาน อันมีลักษณะ ๕ ประการคือ มงคลอินทราภิเษก๑ มงคลโกศาภิเษก๑ มงคลปราบดาภิเษก๑ มงคลราชาภิเษก๑ มงคลอุปภิเษก๑ (รวมเรื่องราชาภิเษกธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยามพระราชนุกิจและอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, ๒๕๔๑: ๑-๒) ความสำคัญของพิธีราชาภิเษกทำให้กษัตริย์ที่ขึ้นครองราชย์ต่อจากกษัตริย์พระองค์ก่อนมีอำนาจในฐานะผู้ปกครองเต็มที่โดยสมบูรณ์แบบพระตราบไต่ที่ยังมิได้ประกอบพิธีกษัตริย์พระองค์ใหม่จะทรงเป็นแต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเครื่องยศบางอย่างจะต้องลดลงเช่น พระเศวตฉัตรมีเพียง ๗ ชั้น ไม่ใช่ ๙ ชั้น คำสั่งของพระองค์ไม่เป็นองค์การเมื่อประกอบพิธีแล้ว คำสั่งของพระองค์ถือเป็นพระราชโองการมีความศักดิ์สิทธิ์ผู้ใดขัดไม่ได้ (วรพร ภู่งศ์พันธุ์, ๒๕๕๕: ๙๔) ในการพระราชพิธีพระบรมราชาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เช่นเดียวกันพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับพิธีบางอย่างกับทุกกระบวนการในรัชกาลนี้ ทรงปรากฏให้มีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ก่อนพระราชพิธีบรมราชาภิเษกด้วย (ณัฐภัทร จันทวิช, ๒๕๓๐: ๓๙) ในรัชกาลของพระองค์นั้นผู้ศึกษาได้ค้นคว้าข้อมูลจากพระราชหัตถเลขาและประชุมประกาศต่างๆ พบว่าทรงออกหมาย ออกประกาศ ที่เกี่ยวข้องกับการประกอบพระราชพิธีต่างๆ ในพระราชสำนักทั้งที่เกี่ยวกับตัวพระองค์เองพระราชอาณาจักร ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์อยู่มาภายและทรงให้ความสำคัญในรายละเอียดอย่างละเอียดถี่ถ้วนเป็นอันมาก

พระมหากษัตริย์ทรงใช้จารีตธรรมเนียมในการอ้างสิทธิธรรมทางการเมือง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๖๕) เพื่อช่วยอธิบาย “สิทธิโดยกำเนิด (Birthright)” สิทธิโดยกำเนิดดังกล่าวถ้าขาดการอ้างถึงหลักธรรมความเชื่อทางศาสนาและปฏิบัติตรงตามจารีต ถึงจะอยู่ในข่ายของการเป็นรัชทายาทในตำแหน่งสมเด็จพระหน่อพุทธางกูรเจ้า สมเด็จพระกรมพระราชวังบวรหรือพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเจ้าฟ้า ในระดับลูกหลวง และหลานหลวงอาจจะดูไม่น่าเชื่อถือในสิทธิในนั้นโดยสมบูรณ์ซึ่งจะเกิดในหมู่ชนปกครองตนเอง คือ กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่จนนำไปสู่การแย่งชิงราชสมบัติถ้าไม่ใช่ การไม่ใช่สิทธิธรรมทางการเมืองว่าด้วยการอ้างสิทธิธรรมโดยกำเนิดนั้นและใช้อ้างแต่เพียงสิทธิทางสายโลหิตเพียงอย่างเดียวจะมิได้รับการยอมรับเท่าที่ควร ในกลุ่มชนชั้นปกครองในระดับเดียวกันบุคคลที่พิสูจน์ตัวเองได้ว่า จะสามารถประกอบภารกิจตามหลักธรรมและจารีตที่สอดคล้องในแนวทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ซึ่งแสดงให้เห็นได้ทั้งพระราชกรณีย

กิจในทางโลก และทางธรรมจะได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น จากเหล่าพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาอำมาตย์ และพสกนิกร ดังความปรากฏในพระราชพงศาวดารอันเป็นเครื่องสูงประการหนึ่งที่ทำให้ สติธรรมอย่างสูง สำหรับการครองราชบัลลังก์

ทั้งนี้จะต้องอยู่บนพื้นฐานของความสงบสุขของบ้านเมืองอันไม่นำไปสู่ความกลียุคเพื่อก้าวสู่ อำนาจอันไม่เป็นไปตามโบราณราชประเพณี หรือค่านิยมแบบแผนจารีตที่ยึดถือปฏิบัติมาเป็น เวลานาน ในกรณีดังกล่าวการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะทรงมีทุนทางสังคม สังคมไว้วางใจก่อนแล้วนั้นคือ สถานภาพความเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเจ้าฟ้า ไปจนถึงเมื่อพระองค์ ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งส่งผลไปสู่ความมั่นคงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย กรณีดังกล่าวพระราชสำนักยังคงให้ความสำคัญ และใช้จารีตประเพณีเป็น เครื่องหมายการอธิบายความศักดิ์สิทธิ์ แห่งพระมหากษัตริย์อยู่จวบจนถึงปัจจุบัน ถึงแม้จะไม่ใช้ในรัฐ จารีตในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้วก็ตาม การดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยจารีตประเพณี เป็น เครื่องมือเพื่อเทิดทูนพระเกียรติยศ และปกป้องพระราชบัลลังก์เป็นเรื่องสำคัญที่สุด

ในส่วนต่อไปนี้ผู้ศึกษาจะขอยกตัวอย่างคติความเชื่อที่ถือปฏิบัติจนเป็นจารีตประเพณีประจำ พระราชสำนักที่มีความสำคัญต่อการอธิบายสถานภาพ บทบาทหน้าที่ ขอบเขต แห่งพระราชอำนาจ ของพระมหากษัตริย์ กรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงออกให้เห็นถึงการรักษา ธรรมเนียมจารีตปฏิบัติให้ถูกต้องตามโบราณราชประเพณีนั้น พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับพระราช พิธีต่างๆ เป็นอย่างมากอีกทั้งยังทรงแสดง พระบรมเดชานุภาพผ่านเครื่องสูงและกระบวนการ ประกอบพระราชพิธีอันศักดิ์สิทธิ์ ให้แก่อารยประเทศให้ประจักษ์เป็นครั้งแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการ ตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชน์ การพระราชพิธีเฉลิมพระมหามณเฑียร การพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา การพระราชพิธีลงสงกรานต์สมโภชน์ โสกันต์เจ้าฟ้า การพระราชพิธีมาฆบูชา หรือ แม้แต่การพระราชพิธีการพระบรมศพ

ดังจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรารถนาที่จะแสดงให้ บุคคลโดยทั่วไป อาทิ พสกนิกรและชาวตะวันตกได้เห็นกระบวนการ ขั้นตอน รายละเอียด วิธีการ ความถูกต้อง ในพระราชพิธีต่างๆ อีกนัยหนึ่งถือได้ว่าทรงพยายามให้ความรู้เรื่องของประเทศชาติที่ แสดงความเป็นอารยะ เพื่อจะธำรงรักษาพระราชอำนาจ ตลอดทั้งพระราชอาณาจักรผ่านพระราชพิธี สำคัญต่างๆ นับเป็นเรื่องที่แปลกใหม่มากเพราะในสมัยโบราณตามจารีตประเพณีนั้น สิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์จะเป็นเรื่องต้องห้าม ปกปิดและลึกลับเฉพาะพระราชสำนัก ตามคติ ความเชื่อเกี่ยวกับเทวราชา อันเปรียบพระมหากษัตริย์เสมือนเทพเจ้าที่มีความศักดิ์สิทธิ์ไม่มีผู้ใดแตะ ต้อง ทั้งนี้คติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ ถือเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่สถาบัน พระมหากษัตริย์ทรงนำไปใช้เพื่อการสร้างสถานภาพอันสูงส่งในพระองค์เอง อีกทั้งการยอมรับจาก อาณาประชาราษฎร์ มีผลส่งให้จะประพฤติปฏิบัติ การงานสิ่งใดย่อมเป็นที่ยอมรับและศรัทธาต่อเหล่า มหาชน ในฐานะที่เป็นเทพในร่างของมนุษย์ ซึ่งเป็นคติความเชื่อที่ประเทศไทยได้รับสืบทอดและยอมรับ มาเป็นเวลานาน ในที่นี้ผู้ศึกษาจะขอยกตัวอย่างถึงคติความเชื่อที่มีความสำคัญ และมีบทบาทของ สถาบันพระมหากษัตริย์ ดังต่อไปนี้ ๑) คติเทวราชา ๒) คติความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิราช

๓) พระธรรมราชา ๔) ความเชื่อเรื่องจักรวาลไตรภูมิ ๕) กฎมณเฑียรบาล ๖) พระราชานุกิจ ๗) ราชনীติ และ ๘) ธรรมเนียมราชตระกูล

๑) คติเทวราชา

สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และสถานะภาพของพระมหากษัตริย์ที่เป็นนามธรรม สามารถถ่ายทอดออกมาอย่างเป็นรูปธรรมได้และใช้เป็นกลไกสำคัญในการดำรงรักษาและสถาปนาพระบรมเดชานุภาพของพระองค์คือ ความเป็น เทวราชา พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทวะหรือบางครั้งเรียกว่า ไศเลนทร์ มาจากคำว่า ไศ และ อินทร์ ผู้เป็นใหญ่แห่งภูเขหรือบนภูเขาซึ่งหมายถึงพระศิวะผู้ซึ่งสถิตอยู่บนเขาไกรลาส และถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้าเทียบได้กับองค์พระศิวะ หรือ ทรงเป็นองค์ ไศเลนทร์ คติดังกล่าวได้รับมาจากศาสนาฮินดูผ่านทางประเทศอินเดีย และแผ่ขยายเข้ามาสู่ดินแดนเอเชียอาคเนย์ทำให้มีคติความเชื่อบูชาภูเขา อันเป็นที่สถิตของผู้มีอำนาจซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยหรือก่อนหน้านั้น

ในที่นี้ผู้ศึกษาจะวิเคราะห์ผ่านสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์หรือความเชื่อลัทธิเทวราช และการศาสนา โดยมีมุมมองของการศึกษาเข้ามามีส่วนร่วมด้วย โดยผู้ศึกษาจึงได้ยกตัวอย่าง พร้อมความหมายของสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ว่ามีความสำคัญอย่างไรต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ผ่านการพระราชพิธีศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมตลอดทั้งโบราณวัตถุต่างๆ ความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่ปรากฏในคติความเชื่อดังกล่าว ถ้ามาวิเคราะห์พิจารณาแล้วนับได้ว่าเป็นส่วนประกอบที่สำคัญที่ดำรงความเป็นตัวตนและสร้างสถานภาพการยอมรับให้กับสถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันดังกล่าวจึงจำเป็นต้องธำรงรักษาให้คงอยู่ต่อไปเปรียบได้กับการมีทุนทางวัฒนธรรมเป็นพื้นฐานซึ่งจะเป็นส่วนช่วยคิดและปฏิบัติงานราชการต่างๆ ได้อย่างสมบูรณ์มากยิ่งขึ้นจนปรากฏเป็นแนวคิดที่นำไปสู่การพัฒนา โดยมีการถ่ายทอดอย่างเป็นระบบในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้ยกตัวอย่างความหมายที่ปรากฏในสื่อสัญลักษณ์ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมตามคึกฤทธิ ปราโมช ที่บรรยายไว้ในหนังสือลักษณะไทย เล่มที่ ๓ (๒๕๓๙: ๓๐-๔๐) ดังนี้

พระราชลัญจกร อาทิ พระราชลัญจกรมหาอุณาโลม ซึ่งหมายถึงพระศิวะ พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์ หมายถึง พระนารายณ์ พระราชลัญจกรหงส์พิมาน หมายถึง พระพรหม พระเป็นเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ในศาสนาฮินดูดังกล่าว พระพรหมเป็นผู้สร้าง พระอิศวรเป็นผู้ทำลาย พระนารายณ์เป็นผู้รักษา แต่ในคติความเชื่อของไทยเชื่อว่าพระนารายณ์เป็นพระเดช พระอิศวรเป็นพระคุณ เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะพระนารายณ์ และพระอิศวรรวมกันจึงหมายถึงพระเดชพระคุณ

พระราชวัง หมายถึงที่ประทับของพระมหากษัตริย์ถูกสร้างให้เป็นเทวสถาน คือ พระมหาปราสาทที่มียอดและพระมหามณเฑียรต่างๆ ที่ยกช่อฟ้ามีหลังคาซ้อนกันหลายชั้นมีการประดับประดาสลักลวดลายอันวิจิตรบรรจงทั้งปิดทองติดกระจกหรือประดับด้วยมุขอันแสดงให้เห็นว่าเป็นพระวิมานของเทพเจ้า

พราหมณ์ในพระราชสำนัก หมายถึงพราหมณ์ที่อยู่ประจำคอยปฏิบัติบูชาของพระมหากษัตริย์ เป็นผู้ที่เสริมอำนาจพระมหากษัตริย์

พิธีพระมหากษัตริย์เสด็จออก พระมหากษัตริย์ผู้ทรงอยู่ในฐานะพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าต้องสถิตอยู่ในที่ที่กลับอันหมายถึงพระราชฐานซึ่งพ้นจากสายตาของคนสามัญ ดังนั้นการเสด็จออกแต่ละครั้งจะต้องทำให้เป็นพิธีใหญ่มีความศักดิ์สิทธิ์ เช่นเดียวกับพระเป็นเจ้ามาปรากฏพระองค์ พระมหากษัตริย์ต้องทรงเครื่องต้นภูษิตาภรณ์และทรงพระมหาพิชัยมงกุฎ หรือพระขรรค์ทำให้พระองค์มีความงดงามเปล่งปลั่งเหมือนพระผู้เป็นเจ้าในคติความเชื่อของมนุษย์ โดยพระองค์จะต้องประทับบนที่นั่งหรือพระราชบัลลังก์ ซึ่งเป็นที่ตั้งบนที่สูงเหมือนเขาพระสุเมรุมีม่านทองคำกันไว้ตรงข้างหน้า เมื่อได้เวลาเสด็จออกจะเผยพระวิสูตรและประโคมด้วยสังข์และบันเตาะว่ ดังกรณีของพระสังข์ในขณะที่พราหมณ์เป่าเหมือนหนึ่งอัญเชิญพระนารายณ์ซึ่งบรรทมเหนือเกษียรสมุทร ส่วนการแกว่งบันเตาะว่เหมือนการอัญเชิญพระศิวะในฐานะพระนาฏราช

คำราชาศัพท์ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นเทวราชาทรงมีความแตกต่างจากคนธรรมดาทั่วไป เป็นการชี้ให้เห็นถึงสถานภาพที่ชัดเจน

ธรรมเนียมการแตะต้ององค์พระมหากษัตริย์ในสมัยก่อน เป็นเรื่องมีบังคับ เพราะความเชื่อที่ว่าส่วนใดส่วนหนึ่งของพระองค์ถือเป็นของร้อนอาจทำให้เกิดอันตรายได้ ดังปรากฏในกฎมนเทียรบาล เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งจะต้องมีมะพร้าวห้าวผูกไว้เป็นคู่ๆ ในที่ต่างๆ ของเรือหากเรือพระที่นั่งล่มลงจะต้องโยนมะพร้าวห้าวไปถวายให้ทรงเกาะ ห้ามผู้ใดว่ายน้ำเข้าไปแตะต้องพระองค์เป็นอันขาด

พระราชสรีระ พระราชสรีระของพระมหากษัตริย์ทุกส่วน เช่น เส้นพระเจ้า หรือพระนขา เป็นสิ่งของศักดิ์สิทธิ์และร้อนแรงหากตกถึงแผ่นดินแผ่นดินจะแห้งแล้ง เพาะปลูกสิ่งใดไม่ขึ้น จึงต้องมีเจ้าพนักงานคอยเก็บอย่างมิดชิด การห้ามทักถึงพระสรีระว่ามีพระวรกายสมบูรณ์ขึ้นหรือซูบพระองค์ลงถือว่าการผิดมารยาทอย่างร้ายแรง

ฉลองพระบาท ความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นของร้อนแรงจึงต้องทรงฉลองพระบาทเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่างๆ และยังต้องมีลาดพระบาทรองรับอีกชั้นหนึ่ง

การสำเร็จโทษ ห้ามมิให้พระโลหิตของพระมหากษัตริย์ตกถึงแผ่นดิน ตลอดถึงพระโลหิตของพระบรมวงศานุวงศ์หากมีความจำเป็นต้องสำเร็จโทษจะต้องนำพระองค์เข้าถุ้งแพรสีแดงและวางไว้บนใบตองปูผ้าขาวทับเป็นเครื่องกันร้อนแล้วจึงทุบด้วยท่อนจันทน์ เมื่อสิ้นพระชนม์ลงมีธรรมเนียมไม่ใช้ศัพท์ใดๆ ที่หมายถึงคำว่าตาย เรียกว่า สวรรคตซึ่งแปลว่าไปสวรรค์ เป็นไปตามธรรมดาของพระเป็นเจ้า นอกจากนี้ยังมีธรรมเนียม

การขานพระนาม การถวายพระนามในพระสุพรรณบัฏ ถือเป็นพระนามสมมติเขียนด้วยถ้อยความอันไพเราะลึกซึ้งจนไม่มีใครสามารถเรียกขานได้ด้วยเหตุนี้จึงต้องถวายพระนามพระมหากษัตริย์เพื่อสะดวกในการเรียก เช่น ในสมัยอยุธยาเรียก พระพุทธเจ้าเสือ พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ขุนหลวงหาวัด พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ตามแต่พระราชกรณียกิจหรือที่ประทับ ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีการเรียกขานตามพระพุทธรูปที่สร้างฉลองรัชกาล เช่น พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว พระมวงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพิ่งจะมาใช้พระนามเดิมในสมัยรัชกาลที่ ๘ และ ๙ เป็นต้น

สัญลักษณ์ของเขาศุเมรุกับพระราชบัลลังก์ อันหมายถึงพระราชบัลลังก์ที่ประทับของพระมหากษัตริย์เวลาเสด็จฯ ออกอย่างเต็มพระราชอิสริยยศ ดังเช่น พระที่นั่งพุทธานกาลุญสนิงหาสน์ ซึ่งประกอบไปด้วยฐานต่างๆ ตั้งแต่ฐานปัทม์ไปจนถึงฐานเทพพนมแล้วจนถึงองค์พระมหากษัตริย์บริเวณโดยรอบพระที่นั่งประดับด้วยต้นไม้เงินต้นไม้ทอง อันหมายถึงป่าหิมพานต์รอบเขาศุเมรุ สถาปัตยกรรมแบบเขาศุเมรุนี้อาจเข้ามาในศาสนาพุทธมีการสร้างพุทธปรังกาศขึ้นตามวัดวาอารามต่างๆ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันประกอบไปด้วยฐานปัทม์และมีรูปสิงห์สำริดเรียงรายประกอบครุฑรอบพระอุโบสถแบบเขาศุเมรุทุกประการหรือแม้แต่ปราสาทพระเทพบิดร

ความหมายของคำเรียกพระนาม พระเจ้าอยู่หัว สมัยอยุธยาเรียกพระเจ้าอยู่หัว ความหมายถึง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระผู้เป็นเจ้าเสมือนประทับอยู่บนหัวของประชาชน พระเจ้าแผ่นดิน หมายถึง การเป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งประเทศพระมหากษัตริย์พระราชทานสิทธิให้ราษฎรตัวอย่างได้จากเมื่อทางรัฐมีความจำเป็นต้องใช้ที่ทางต่างๆ จากที่ของราษฎรจะใช้คำว่าเวนคืน พระธรรมราชา หมายถึง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้รักษารธรรมและปฏิบัติธรรมอยู่ในศีลในธรรมเป็นแบบอย่างแก่คนทั่วไป พระมหากษัตริย์ เป็นภาษาสันสกฤต หมายถึง ชัตติยะ ในบาลีหมายถึง นักรบจึงเท่ากับนักรบผู้ยิ่งใหญ่ เจ้าชีวิต หรือพระเจ้าชีวิต พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะประหารชีวิตคนได้เหมือนเป็นเจ้าของชีวิต ในหลวง หรือเทียบกับคำว่าในกรม หมายถึงในราชการของพระมหากษัตริย์หรือในกรมราชการของเจ้านายชั้นต่างๆ ลงมา

๒) คติความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิราช

คติความเชื่อเรื่องพระจักรพรรดิราช (Cakravartin) เป็นคติความเชื่อที่แพร่กระจายอยู่ในหมู่ผู้ปกครองรัฐโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีความผูกพันแนบแน่นกับความคิดในเรื่องของการขยายบริเวณทางการเมืองด้วย หรือที่เรียกว่า บริเวณพลแห่งอำนาจ (Mandala) พระเจ้าจักรพรรดิราชเป็นราชาในอุดมคติที่ปกครองโดยอาศัยธรรมเป็นที่ตั้ง และทรงมีบุญบารมีถึงกับแผ่ขยายพระราชอำนาจไปทั่วทั้งชมพูทวีป และอีก ๓ ทวีปใหญ่ที่เหลือ ตามคติทางพุทธศาสนาพระเจ้าจักรพรรดิราชทรงถือกำเนิดในแผ่นดินชมพูทวีป และในโลกธาตุหนึ่ง จะมีพระเจ้าจักรพรรดิได้เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น คติความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดินี้ มีพัฒนาการสืบเนื่องมาก่อนหน้าพุทธศาสนาถือกำเนิดในประเทศอินเดียระบุว่าจักรพรรดิปรากฏครั้งแรกใน Sanavihana Brahmana ซึ่งเป็นคัมภีร์เก่าสมัยพุทธกาล ความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิจะปรากฏขึ้นในกรอบวัฒนธรรมพราหมณ์ แต่ความเชื่อนี้กลับถูกเน้นให้เห็นถึงความสำคัญให้เป็นที่รู้จักแพร่หลายทางพุทธศาสนาที่พยายามยกฐานะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าขึ้นมากู้เคียงกับพระเจ้าจักรพรรดิราชหรือเทียบได้กับการได้ครอบครองช้างเผือกซึ่งก็ถือเป็นบุญญาบารมีของพระจักรพรรดิราชเช่นกัน จากพื้นความคิดที่ว่าบุรุษทั้งสองประเภทต่างถือกำเนิดเป็นมหาบุรุษเพื่อก่อไปด้วยมหาบุรุษลักษณะและบุญบารมีอย่างสูง (สุเนตร ชุตินธรานนท์, ๒๕๓๗: ๑๐๓-๑๐๕)

คติความเชื่อและความสำคัญของพระจักรพรรดิ ในบริเวณประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, ๒๕๕๓: ๑๖-๒๗) ปรากฏพบอยู่หลายแห่งและมีความเก่าแก่มากตั้งแต่พุทธ

ศตวรรษที่ ๑๒ มีการพบจารึกพระเจ้ามเหศวรมัน ได้กล่าวว่า พระอัยกาของพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งในจารึกใช้คำว่า สารวณามะ” ส่วนจารึกสต็อกกัสม (K ๒๓๕) ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๗๒-๗๓ ได้กล่าวถึง การสถาปนาพระเทวราชา เพื่อไม่ให้กัมพูชาประเทศตกอยู่ภายใต้ของชาว และให้พระราชอำนาจให้แก่ พระเจ้า ชัยวรมันที่ ๒ ทรงเป็นเจ้าหนึ่งในแผ่นดินและทรงเป็นพระจักรพรรดิ พิธีกรรมดังกล่าวเป็นการแสดงความเป็น พระจักรพรรดิของกษัตริย์ในทะเลสาบเขมรและเป็นการประดิษฐานพระเทวราชบนปราสาทฐานเป็นชั้น กีย่อมที่จะหมายความว่า ได้ปราสาทฐานเป็นชั้นประดุจเป็นสัญลักษณ์ของพระจักรพรรดิ จารึกหลักที่ ๒๒ ที่ปราสาททายน ที่กรอบประตูของโคปุระด้านทิศเหนือปีกตะวันออก มีการเอ่ยถึงรูปเคารพนามว่า “กมรเตง คชต ศรีจักรวรรดิ ราชเทว”

ในเขตลุ่มแม่น้ำอิรวดีตั้งแต่สมัยพม่ายุคโบราณแห่งอาณาจักรพุกามจนถึงราชวงศ์คอน บวง ต่างก็อ้างพระองค์ทรงเป็นธรรมราชา บางครั้งก็อ้างทรงเป็นพระจักรพรรดิ จารึก Myanpagan และจารึก ที่พิพิธภัณฑสถานกรุงย่างกุ้งของพระเจ้าจันทิลิทยะกษัตริย์สมัยพุกามได้ปรากฏพระนามทางการของพระองค์ อันมีสร้อยพระนามว่า “พลจักรวรรดิ” จากสร้อยพระนามแสดงให้เห็นถึงร่องรอยการแบ่งประเภทของ พระจักรพรรดิและคัมภีร์ความสัมพันธ์กับคติพระจักรพรรดิในคัมภีร์โลกบัญญัติ

ในเขตประเทศไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ไม่พบบัญญัติพระจักรพรรดิก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แต่อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาในเขตรัฐสุโขทัย นับตั้งแต่พระมหาธรรมราชาลิไทแห่งราชวงศ์ พระร่วงพระนามว่าพระมหาธรรมราชา น่าจะหมายความว่าพระองค์ทรงประกาศเป็นพระจักรพรรดิถึงแม้คำ ว่า “ธรรมราชา” จะหมายถึงพระพุทธเจ้าก็ตาม อย่างไรก็ตามลักษณะของพระพุทธรูปเจ้าและพระจักรพรรดิ ต่างก็มีการปะปนกันมาตั้งแต่วรรณคดีสมัยพระไตรปิฎก อีกทั้งในราชสูตรในอังคุตตรนิกายได้กล่าวว่า “พระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ดำรงตนอยู่ในธรรมเป็นพระธรรมราชาในโลกนี้”

ในสมัยสุโขทัย เรื่องราวของพระจักรพรรดิปรากฏในไตรภูมิพระร่วง นำมาจากมหาสุทสสน สูตรและอรรถกถาสุทสสนสูตร ปรากฏความว่า “สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชนั้น ๘ ญาณรู้ธรรม ๘ สั่งสอน คนทั้งหลายให้รู้ในธรรม เพียงดังพระพุทธรูปเจ้า แลสั่งสอนโลกทั้งหลายให้อยู่ในธรรมชั่ว” จะเห็นได้ว่าเป็นการ สะท้อนความหมายของพระจักรพรรดิในอุดมคติอันมีสถานภาพเหมือนกับพระพุทธเจ้า อีกทั้งพระจักรพรรดิ ทรงเป็นพระราชที่ทรงธรรม จารึกวัดป่ามะม่วงภาษาบาลีหลัก ๖ หน้า ที่ ๑ บรรทัดที่ ๒๓-๒๔ ได้กล่าวถึง ธรรมราชาลิไท ความว่า “จึงโหม่นสเหมือนถูกเปลวไฟแห่งความโศกขนาดเท่าภูเขาแผดเผาและเหมือนจักร รัตนหยา” คติเรื่องสัตตัตนะของพระจักรพรรดิในอุดมคติ มีปรากฏในสมัยอยุธยาโดยให้ความสำคัญกับ ข้างเผือก ที่เปรียบเสมือนหัตถ์รัตนหยา ความสัมพันธ์ของข้างเผือกอันเป็นคู่บุญบารมีของพระจักรพรรดิได้รับ การสืบทอดและให้ความสำคัญมาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏในตำราข้างฉับรัชกาลที่ ๑ ได้กล่าวถึง ข้างฉันทันต์และข้างอุโบสถ หรือ ข้างคู่บุญพระจักรพรรดิได้ถูกจัดให้เป็นข้างอัฐทิศหรือข้างที่หมุนโลก คติความเชื่อเรื่องของข้างเผือกมีความเป็นมาตั้งแต่ชมพูทวีป ด้วยกายสีขาวของข้างเผือกมีความใกล้เคียงกับ สีเงินยวงของข้างฉันทันต์หัตถ์รัตนหยา คติเรื่องข้างเผือกนั้นอันเป็นสมบัติคู่บุญบารมีเป็นแนวคิดที่เป็น เอกลักษณะของรัฐที่อยู่ในสุวรรณภูมิโดยเฉพาะ และมีการผสมผสานความเชื่อและความศักดิ์สิทธิ์เรื่องของข้าง ของพระจักรพรรดิในชมพูทวีปให้มีความสำคัญมากยิ่งขึ้น

ในสมัยปลายอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏการแบ่งประเภทพระจักรพรรดิ เป็น ๒ ระดับคือ พระจักรพรรดิที่เมืองหลวง กับพระจักรพรรดิเจ้าประเทศราช ซึ่งมีระดับต่ำกว่า นอกจากนี้

แล้ว พระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะเหมือนพระจักรพรรดิที่ทรงพระนามจุลจักรพรรดิ (พระพุทธรูปทรงเครื่องหรือปางปราบมหาชมพูบดี) มีนัยที่แสดงถึงความเป็นพระจักรพรรดิราชทรงมีสถานะที่เป็นพระราชาเหนือพระราชาทิ้งในทางโลกและทางธรรม ยกตัวอย่างกรณีพระพุทธรูปทรงเครื่องในหอพระสุราลัยพิมาน ในหมู่พระมหามณเฑียรานพระนามว่า “พระพุทธรูปจักรพรรดิ” ถ้าพิจารณารูปแบบเครื่องทรงของพระพุทธรูปดังกล่าวเป็นการถอดแบบเครื่องทรงเครื่องพระบรมชัฎฐิภูษิตราภรณ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์พระจักรพรรดิด้วยเช่นกัน ปรากฏเป็นตัวอย่างกรณีสำคัญได้แก่ พระพุทธรูปยอดีฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปเลิศล้ำสุราลัย (นภาลัย) ปรากฏสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ดังปรากฏหลักฐานหมายรับสั่งสถาปนาพระพุทธรูปทรงเครื่องในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ความว่า ทรงพระราชศรัทธาให้ สถาปนาการหล่อพระพุทธรูปสูงหกศอก หุ้มทอง ทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิราช รูปแบบดังกล่าวเป็นการแสดงออกถึงความเป็นจักรพรรดิในอุดมคติของพระราชสำนักสมัยรัตนโกสินทร์ที่ยังคงได้รับการสืบทอดต่อจากสมัยอยุธยา

๓) พระธรรมราชา

พระธรรมราชา หมายถึง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้รักษาดินธรรมและปฏิบัติธรรมด้วยการอยู่ในศีลธรรมให้เห็นประจักษ์เป็นตัวอย่างแก่คนอื่นและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งปวงในฐานะองค์อุปถัมภ์กษัตริย์แห่งศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาพุทธ ยิ่งกว่านั้นยังทรงเป็นต้นเค้าแห่งความยุติธรรม คือ อำนาจตระลาการอันสูงสุดในการตัดสินคดีความทรงเป็นผู้ชี้ขาดในปัญหากฎหมายที่เกิดขึ้น กฎหมายไทยที่ถือว่าศักดิ์มาจากราชบัลลังก์ ผู้ใดจะแก้ไขเปลี่ยนแปลงมิได้นั้นเรียกว่า บทพระอัยการ แต่บทพระอัยการนั้นเป็นกฎหมายโบราณได้ลบล้างกันต่อๆ มาจนบางแห่งสับสนไม่แน่ชัดไม่ตรงกันหรือไม่รับกันและมีศัพท์กับข้อความที่เข้าใจยากในกรณีที่เกิดปัญหาขึ้นแก่บทพระอัยการ ลูกขุนตุลาการมีรูปร่างจะชี้ขาดข้อกฎหมายอย่างไรจะได้นำบทพระอัยการที่เกิดปัญหาขึ้นถวายพระมหากษัตริย์ให้ทรงชี้ขาด คำชี้ขาดของพระมหากษัตริย์เรียกว่า พระราชบัญญัติ และถือว่าเป็นที่สิ้นสุดในฐานะที่ทรงเป็นธรรมราชานี้ พระมหากษัตริย์ต้องทรงอนุรักษและอุปถัมภ์ไว้ซึ่งศิลปวิชาการทั้งปวงที่มีอยู่ในพระราชอาณาเขตทุกอย่างเรียกได้ว่า อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์พระมหากษัตริย์ต้องทรงอนุรักษเกื้อกูลให้ดำรงอยู่คู่บ้านเมืองตลอดไป

กรณีตัวอย่างสุโขทัยมีรูปแบบการปกครองแบบพ่อครองลูก หรือที่เรียกว่า “ปัตตาธิปไตย” ได้รับอิทธิพลมาจากจีน เพราะถือเอาความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคมตามปรัชญาของขงจื้อเป็นหลักในการปกครอง (จันทรฉาย ภักดีธมม, ๒๕๒๐: ๕๙) ระบบการปกครองนี้เป็นระบบที่พัฒนามาจากการปกครองภายในครอบครัวถือเอาลักษณะการปกครองสกุลมาเป็นคติกล่าวคือ ในแต่ละครอบครัวบิดาในฐานะเป็นพ่อบ้านปกครองดูแลบุตรหรือลูกบ้านอย่างไร ในระดับประเทศก็ปกครองแบบเดียวกันมีการนับถือสถาบันพระมหากษัตริย์ผู้เป็นประมุขเสมือนบิดาในสมัยสุโขทัยเรียกว่า พ่อขุน และเรียกข้าราชการต่างๆ ว่า ลูกขุน ในฐานะของพระมหากษัตริย์มีตำแหน่งของเทพเจ้าแต่เป็นฐานะที่เป็นมนุษย์ธรรมดาที่ได้รับการยกย่องให้มีอำนาจเป็นประมุขของรัฐ เป็น จอมทัพ เป็นผู้ตรากฎหมาย และเป็นผู้พิพากษาสูงสุด ทรงปกครองดูแลราษฎรอย่างใกล้ชิดเหมือนเป็นบุคคลในครอบครัวเดียวกัน การสืบราชสมบัติไม่มีระเบียบข้อบังคับคงไว้แต่การสืบสายโลหิตจากพ่อไปลูกหรือพี่ไปน้อง ลักษณะปกครองแบบนี้เป็นหลักการปกครองทั่วไปของดินแดนที่นับถือศาสนาพุทธ กล่าวกันว่าพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดียเป็นผู้ริเริ่มขึ้น และเผยแพร่ไปสู่แว่นแคว้นที่นับถือศาสนาพุทธ

หลักการสำคัญแบบนี้เรียกอีกหนึ่งอย่างว่า “ธรรมราชา” ถือกันว่า พระมหากษัตริย์จะต้องยึดถือธรรมะเป็นคุณธรรมประจำพระองค์ อาทิ ทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ จักรวรรดิวัตร ๑๒ คติการปกครองแบบธรรมราชาได้นำมาใช้อย่างเป็นระบบตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชและใช้เป็นหลักในการปกครองของไทยเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน หากพิจารณาให้ดีจะพบว่าเป็นหลักการปกครองที่ยึดหลักประชาธิปไตยให้สิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคแก่ราษฎร เช่น ให้ราษฎรมีส่วนร่วมทางการเมือง อนุญาตให้มีสิทธิทรัพย์สินของตนเองทั้งเงินทอง ไร่ นา มรดก เสรีภาพในการประกอบอาชีพทุกคนมีความเสมอภาคสามารถเรียกร้องความเป็นธรรมได้ (ฐิตินา อนุกุลวรรธนะ, ๒๕๔๐: ๕๔-๕๕)

จากการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยด้านการเมืองการปกครองของเราจะพบว่าอิทธิพลของการปกครองแบบธรรมราชายังมีอย่างไม่เสื่อมคลาย แม้จะอยู่ในรูปแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จนถึงสมัยประชาธิปไตยในปัจจุบันก็ยังคงได้รับความเชื่อมั่นในรูปแบบการปกครองดังกล่าวอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามีความเป็นธรรมราชาปรากฏเห็นเด่นชัดมาก เมื่อศึกษาทั้งในพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ ทั้งก่อนและหลังครองราชย์สมบัติ พระองค์ทรงเป็นนักปกครองที่ทรงใช้พระพุทธานุภาพและหลักธรรมทางศาสนา เป็นหลักในการปกครองพระราชอาณาจักรอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่องมาโดยตลอด

๔) จักรवालไตรภูมิ

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีพระมหากษัตริย์ทรงทำหน้าที่เป็นพระประมุขของชาติมาตั้งแต่โบราณกาล ทรงเป็นศูนย์รวมจิตใจของปวงชนมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย ที่ยึดแบบแผนการปกครองแบบพ่อปกครองลูกควบคู่กับระบบธรรมราชา สืบเนื่องจนถึงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และประชาธิปไตย นับตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และ กรุงรัตนโกสินทร์ สถานะภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ ได้ถูกหยาบยักเหิดทอนไว้ในที่สูง โดยถ่ายทอดมาทางพระราชอำนาจในการปกครอง ตลอดทั้งพระราชอิสริยยศและพระราชอิสริยยศักดิ์ตามคติความคิดความเชื่อแบบเทวราชาของศาสนาพราหมณ์และสมมุติเทพของทางพุทธศาสนา (เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๒๕: ๖๔) โดยฐานะของพระมหากษัตริย์เป็นพระจักรพรรดิราช ที่ทรงปกครองโดยอาศัยหลักธรรมะในพระพุทธานุภาพมีฐานะเทียบเสมอพระพุทเจ้า โดยการถวายพระนามว่า สมเด็จพระหน่อพุทธางกูร หรือพระโพธิสัตว์ (นภาพร เล้าสินวัฒนา, ๒๕๔๒: ๒) ผู้เป็นธรรมราชา ผู้ปกป้องและดูแลตลอดทั้งรับโอองการบริหารพระธรรมของพระพุทเจ้าในโลกมนุษย์ ในส่วนแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ พระมหากษัตริย์ทรงเปรียบได้กับพระวิษณุเทพหรือองค์พระนารายณ์ที่อวตารลงมาปราบทุกข์เข็ญในภาคของปางรามาวตารอันหมายถึงพระรามหรือรามมา อีกทั้งแนวคิดที่เชื่อว่าทรงเป็นพระอินทราชาหรือพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ในเทวภูมิ ซึ่งสถิตอยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เหนือยอดเขาพระสุเมรุ อันเป็นแกนกลางของโลกหรือจักรวาล

ในคติแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธที่ปรากฏในไตรภูมิต่างก็มีความคล้ายคลึงและแตกต่างกันในบางกรณี อาทิ ตามลัทธิพราหมณ์ โลกประกอบด้วยทวีปที่อยู่ตรงกลางอันมีปรัสนฐานกลม ชื่อชมพูทวีปมีมหาสมุทรวงแหวนล้อมรอบ ๗ ชั้น สุดออกไปจากมหาสมุทรวงแหวนรอบนอกมีเทือกเขาใหญ่ล้อมปิดกั้นโลกเอาไว้โดยมีขอบชมพูทวีปเป็นศูนย์กลาง ซึ่งก็หมายถึงเป็นศูนย์กลางของโลกด้วย โดยมีเขาพระสุเมรุตั้งอยู่ ภูเขานี้เป็นภูเขาโลกภูมิ ซึ่งมีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาวต่างโคจร ไปรอบๆ บนยอดเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งของเทวนคร ซึ่งมีวิมานของ

ท้าวโลกบาล หรือเทพผู้คุ้มครองโลกแปดองค์รายรอบอยู่ ในส่วนระบบโลกภูมิของพุทธศาสนา เขาพระสุเมรุก็เป็นศูนย์กลางของจักรวาลเช่นกันและมีทิวเขาล้อมรอบอยู่เจ็ดชั้น ในระหว่างทิวเขามีทะเลรูปวงแหวนสลับคั่นอยู่ พันทิวเขาสุดท้ายออกไป คือมหาสมุทรทอดออกไปและในมหาสมุทรดังกล่าว นั้นประกอบไปด้วยทวีปอีก ๔ ทวีป ตั้งอยู่ในทิศทั้งสี่ ทวีปที่อยู่ทางทิศใต้ของเขาพระสุเมรุ คือ ขมพู ทวีปอันเป็นที่อยู่ของมนุษย์ จักรวาลในตำราโลกภูมิของพระพุทธศาสนาถูกล้อมรอบโดยกำแพงหินขนาดมหึมา คือ ทิวเขাজักรวาล ตามลาดเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นต่ำสุด ซึ่งเป็นสวรรค์ของท้าวจุลโลกบาล ส่วนยอดเขาเป็นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีเทพเจ้าสามสิบสามองค์อยู่ในเมืองสุทศน์ ซึ่งเป็นเทพนครอันมีพระอินทร์เสวยราชย์เหมือนพระราชา เหนือเขาพระสุเมรุขึ้นไปคือสวรรค์ชั้นต่างๆ ตั้งต่อกันไปเป็นชั้นๆ (รอบิต ไฮน์-เกลเดน (เขียน) นิธิ เอียวศรีวงศ์ (แปล), ๒๕๒๕: ๓-๔)

แนวคิดดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาพุทธต่างก็ถือว่า มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางร่วมกันทั้งสิ้นอันเป็นแนวคิดที่รับมาจากประเทศอินเดียและถ่ายทอดผ่านมาทางวัฒนธรรมเขมร สถานภาพของพระมหากษัตริย์ได้ถูกวางให้เข้ากับแนวคิดเรื่องของระบบจักรวาลอันเป็นการแสดงออกถึงสถานภาพอันสูงศักดิ์ที่สถิตอยู่ในพระองค์เอง และอีกสิ่งหนึ่งที่แสดงออกถึงพระราชอำนาจและสถานะภาพที่เสริมสร้างองค์พระมหากษัตริย์ตามแนวคิดของระบบจักรวาลได้อีกทางหนึ่งคือสถานที่ที่ประทับอันได้แก่ หมู่พระมหามณเฑียร หมู่มหาปราสาท หมู่พระราช มณเฑียร และพระที่นั่งต่างๆ ในพระบรมมหาราชวัง

ภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ตั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาถือว่า ทรงเป็นพระนารายณ์อวตาร ซึ่งเป็นคติจากศาสนาพราหมณ์ โดยได้ผสมผสานกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนาในฐานะพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระจักรพรรดิราช เป็นการส่งเสริมและหนุนซึ่งกันและกัน เป็นการจัดระเบียบทางการเมืองการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจทั้งหลายเข้าสู่องค์พระมหากษัตริย์ในรูปแบบของมณฑล (Mandala) ซึ่งเป็นสาระเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางอำนาจ หรือเมืองหลวงกับเมืองบริวารที่อยู่โดยรอบในฐานะเป็นภาพจำลองของจักรวาล ปกครองโดยจักรพรรดิราช พระมหากษัตริย์ที่ปกครองจักรวาลและเป็นที่ประทับอันศักดิ์สิทธิ์ขององค์เทวราชาที่เรียกว่าปราสาท (Prasada) ผู้ดำรงตนเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจทั้งปวง คติเชิงสัญลักษณ์ของจักรวาลวิทยา ในมุมมองของการจำลองจักรวาล คือ การสร้างจักรวาลขึ้นใหม่ในแบบรูปธรรมเพื่อแสดงถึงความเป็นจักรพรรดิราชของพระมหากษัตริย์ (รสิตา สีนเอกเอี่ยม, ๒๕๔๗: ๘๒-๘๓)

ครั้งถึงสมัยรัตนโกสินทร์พระบรมมหาราชวังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างขึ้นตลอดทั้งหมู่มณเฑียรปราสาท จึงเป็นตัวแทนพระราชอำนาจโดยชอบธรรมโดยตรง หมายถึงผู้มีบุญญาธิการได้จัดขึ้นและเนรมิตสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมาจากแบบธรรมเนียมความเชื่อเดิม ไม่ว่าจะเป็น วัง มณเฑียรสถาน มหาปราสาทอันหมายถึงที่ประทับของเทพเป็นสถานที่ประทับของพระอินทร์ (Jacques, 1991: 1) อันเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ตามระบบ สัญญาทั้งยังแสดงออกถึงอัครศาสนูปถัมภกของพระมหากษัตริย์ โดยการรวมศาสนจักรและอาณาจักรเป็นอันเดียวกันอีกทั้งเป็นศูนย์อำนาจทางการเมืองการปกครอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อทรงสถาปนาพระนครและพระราชวงศ์จักรี ทรงยึดถือแบบอย่างในการสถาปนาพระมณเฑียร มหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานตามแบบกรุงศรีอยุธยา

จากการศึกษาข้อมูลทั้งที่เป็นเชิงประวัติศาสตร์ และสิ่งที่แสดงออกถึงภูมิปัญญาไทย ที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ต่างๆ ข้างต้นนี้ เพื่อให้การศึกษาครั้งนี้มีความชัดเจนใน มุมมองวิธีคิดที่ออกมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี ผู้ศึกษายังเล็งเห็น ความสำคัญของแนวคิดอีกรูปแบบหนึ่งที่ยังสามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับการศึกษาดังกล่าวและ เป็นการเชื่อมโยงความรู้ทางประวัติศาสตร์และภูมิปัญญาได้เป็นอย่างดี นั่นคือ แนวคิดในเรื่องของ ศีลธรรมจรรยาที่ปรากฏอยู่ในพุทธศาสนา ถ้าพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่าสถาบันพระมหากษัตริย์หรือ องค์พระมหากษัตริย์ สิ่งที่จะต้องยึดถือปฏิบัติจะต้องควบคู่ไปกับการมีพระบรมราชานุญาต การเป็น นักคิดนักพัฒนาจำเป็นจะต้องเป็นผู้ที่มีศีลธรรมจรรยามีคุณธรรมมีความร่มเย็นเป็นสุขแก่อาณา ประชากรเป็นหลักธรรมในทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นส่วนประกอบ ที่สำคัญที่จะสร้างมาตรฐานการเป็นนักปกครองที่ดีและในขณะเดียวกันเป็นความเชื่อร่วมกันระหว่าง คนในสังคมไม่ว่าจะเป็นสถาบันพระมหากษัตริย์ ขุนนาง และประชาชน

๕) กฎมณเฑียรบาล

กฎมณเฑียรบาล เป็นกฎและธรรมเนียมปฏิบัติอีกประเภทหนึ่งที่ใช้ควบคุมกิจการ ต่างๆ ภายในพระราชสำนักคือ กฎมณเฑียรบาล เป็นกฎธรรมเนียมที่ดูเหมือนเป็นรูปธรรมที่ใช้ ปกครองคนในพระราชสำนักได้จริง มากที่สุด บางครั้งเรียกว่า กฎดูแลวังหลวง ถือเป็นกฎหมาย ประเภทราชนิติศาสตร์ที่ออกมาพิเศษเพื่อจรรโลงความศักดิ์สิทธิ์ ความบริสุทธิ์และราชากิสิทธิ์ที่ใคร อื่นละเมิดมิได้ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ได้ให้ความหมายของ “มณเฑียรบาล” หมายถึง ผู้รักษาความผ่องใส กฎมณเฑียรบาลที่รวมอยู่ในกฎหมายตราสามดวงมีบานแพนกระบุว่า ตราขึ้นเมื่อศักราช ๗๒๐ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ ในรัชกาล “สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดีพระเจ้าบรม ไตรโลกนาถ” ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการรวมอาณาจักรสุโขทัยเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาและใช้ปฏิบัติ เรื่อยมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์

กฎมณเฑียรบาลได้มีการชำระในรัชกาลที่ ๑ เนื้อหาและข้อความดังกล่าวไม่สมบูรณ์ มากนัก ซึ่งสูญหายไปจำนวนมากเมื่อช่วงวิกฤติบ้านเมือง การเขียนกฎมณเฑียรบาลขึ้นใหม่ อาศัยจาก เอกสารหลักฐานเป็นพื้นบางส่วนฟังจากคำให้การของข้าทูลละอองผู้ใหญ่ที่ยังมีชีวิตอยู่ และพอรู้เรื่อง ราชการฝ่ายในดี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็น เจ้าพระยาจักรี เคยรับสั่งกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีให้รับผิดชอบรวบรวมธรรมเนียมประเพณีของ บ้านเมืองขึ้นใหม่และได้ผนวกความสำคัญกับพระอัยการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ เช่น พระอัยการกระบดศึกและพระอัยการอาชญาหลวงมาไว้ในกฎมณเฑียรบาลด้วย ความสำคัญและ ความศักดิ์สิทธิ์ของกฎมณเฑียรบาลไม่เพียงเป็นกฎดูแลวังหลวง แต่ยังเป็นตัวบอกสถานภาพและ องค์ประกอบพระเกียรติยศอันศักดิ์สิทธิ์ เช่น พระนาม พระราชมณเฑียรสถาน พระราชยาน ข้างทรง ม้าทรงเครื่องราชประโภค และราชาศัพท์

วัตถุประสงค์ในการตรากฎมณเฑียรบาล ถ้านำมาพิจารณาในรายละเอียดเนื้อหาแล้ว จะพบว่า มีข้อสำคัญอยู่ ๒ ประการ (วรพร ภู่งศ์พันธุ์, ๒๕๕๕: ๑๗-๑๘) ประการแรก เพื่อบรรณ และส่งเสริมสถาบันพระมหากษัตริย์ ประการที่สอง เพื่อเป็นแนวทางให้ปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์ได้ ถูกต้อง ในสังคมระดับล่างลงไปนับตั้งแต่กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์จนถึงขุนนาง ข้าราชการ ที่ต้อง

ใกล้ชิดกับพระราชสำนักหรือองค์พระมหากษัตริย์ จะให้ความสำคัญกับกฎมนเฑียรบาลเพราะการเรียนรู้และเข้าใจกฎมนเฑียรบาลโดยเฉพาะพวกขุนนางข้าราชการทั้งนี้เพื่อสร้างความปลอดภัยให้กับตนเองเป็นการสะท้อนให้เห็นพันธะหน้าที่ของประชาชนที่มีต่อกษัตริย์ เนื้อหาของกฎมนเฑียรบาลมีการจัดแบ่งได้เป็น ๓ แผนกคือ ๑) พระตำราว่าด้วยแบบแผนประกอบด้วยพระราชานุกิจ ทั้งที่เป็นราชนุกิจในการปกครองประเทศ และพระราชานุกิจประจำวัน ประจำเทศกาลซึ่งจะกำหนดวิธีต่างๆ ไว้ด้วย เช่น พระธรรมนูญ ว่าด้วยตำแหน่งข้าราชการ เป็นข้อบัญญัติพิเศษเกี่ยวกับพระราชฐานและพระราชวงศ์ พระราชกำหนดเป็นข้อบังคับสำหรับราชสำนัก

นอกจากนี้ยังปรากฏพระราชจริยวัตรในฐานะพระมหากษัตริย์ที่จะต้องควรปฏิบัติ เช่น การทรงช้าง ทรงม้า การคล้องช้างเถื่อน การประลองยุทธ์ รวมถึงลำดับศักดิ์และเครื่องยศเจ้านาย ลำดับศักดิ์และเครื่องยศลูกขุนข้าทูลละออง อีกทั้งกฎระเบียบการอารักขาพระมหากษัตริย์หรือที่เรียกว่า การจุกช่องล้อมวงและนั่งกลาบาต เนื้อหาในกฎมนเฑียรบาลยังกล่าวถึงพระราชานุกิจพระราชพิธีสิบสองเดือน กฎการปกครองฝ่ายใน และบทการลงโทษพระอัยการศึก กฎระเบียบเมื่อเข้าเฝ้าราชประเพณีเกี่ยวกับฝ่ายหน้าฝ่ายใน เช่น การสมโภชเมื่อประสูติจนถึงทรงผนวช การลงโทษเมื่อกระทำความผิดบาปและหนักจนถึงสำเร็จโทษ ตลอดจนพระราชนิยมในเรื่องต่างๆ กฎมนเฑียรบาลจึงเป็นสิ่งสำคัญ เป็นตัวกำหนดคุณลักษณะตัวตนของความเป็นพระราชสำนักอันมีเอกลักษณ์เป็นแบบฉบับเฉพาะสังคม

โครงสร้างหน้าที่และความสำคัญของกฎมนเฑียรบาล สามารถจำแนกบุคคลหรือคณะบุคคลที่เกี่ยวข้องกับกฎมนเฑียรบาลได้ดังนี้ กฎมนเฑียรบาลเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เน้นในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันสถานที่ประทับหรือที่เรียกว่าวัง และพระราชานุกิจ พระราชพิธีที่จะต้องประพฤติปฏิบัติ นอกจากนี้ยังมีบทบาทในเรื่องของความปลอดภัยขององค์พระมหากษัตริย์และพระราชสำนักตลอดจนพระราชทรัพย์ กฎมนเฑียรบาลที่เกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์และข้าราชการเป็นกฎธรรมเนียมเกี่ยวกับพระราชตระกูล กฎข้อบังคับการล่วงละเมิดฝ่ายในตลอดทั้งการลงพระราชอาญา กฎมนเฑียรบาลที่เกี่ยวข้องกับขุนนางในราชสำนักทำหน้าที่แบ่งลำดับชั้นยศ บทลงโทษที่จะต้องยึดถือปฏิบัติเมื่อปฏิบัติหน้าที่อยู่ในพระราชสำนัก

แม้แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงมีการตรากฎมนเฑียรบาลเพิ่มเติม ทั้งนี้ก็เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์และมาตรฐานเฉพาะสังคมภายในพระราชสำนัก โดยทรงตรา “กฎมนเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พระพุทธศักราช ๒๔๖๗ พร้อมด้วยกฎมนเฑียรบาลว่าด้วยการเสกสมรสแห่งเจ้านายในพระราชวงศ์พระพุทธศักราช ๒๔๖๑ และกฎมนเฑียรบาลว่าด้วยการสมรสพระราชวงศ์เพิ่มเติมพระพุทธศักราช ๒๔๗๕” เนื้อสำคัญของกฎมนเฑียรบาลที่ตราขึ้นครั้งนี้มีเพิ่มเติมทั้งสิ้น ๘ หมวด (กฎมนเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พระพุทธศักราช ๒๔๖๗ : ๑-๑๔) ดังนี้

หมวดที่ ๑ ว่าด้วยนามและกำหนดใช้กฎมนเฑียรบาลนี้

หมวดที่ ๒ บรรยายศัพท์

หมวดที่ ๓ ว่าด้วยการทรงสมมติและทรงถอดพระรัชทายาท

หมวดที่๔ ว่าด้วยลำดับชั้นคู่ควรสืบราชสันตติวงศ์

หมวดที่๕ ว่าด้วยผู้ที่ต้องยกเว้นจากการสืบราชสันตติวงศ์

หมวดที่๖ ว่าด้วยเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์

หมวดที่๗ ว่าด้วยการแก้กฎหมายเถียรบาลนี้

หมวดที่๘ ว่าด้วยผู้เป็นหน้าที่รักษากฎหมายเถียรบาลนี้

กฎหมายเถียรบาล ว่าด้วยการเสกสมรสแห่งเจ้านายในพระราชวงศ์

กฎหมายเถียรบาล ว่าด้วยการสมรสพระราชวงศ์แก้ไขเพิ่มเติม ๒๔๗๕

เนื้อหาและใจความที่ตราขึ้นใหม่นี้ก็คงยังทำหน้าที่ที่แสดงให้เห็นถึงมาตรฐานในการกำหนดถึงสถานภาพ บทบาทที่มีคุณลักษณะเฉพาะ ถึงแม้ในบางกรณีจะมีข้อยกเว้น และดูทุเลาลงกว่าแต่ก่อนอันเนื่องด้วยพระบรมวงศานุวงศ์มีจำนวนลดน้อยพระองค์ลง ทั้งนี้เนื่องด้วยแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสืบสานพระราชวงศ์มีความคิดที่แตกต่างไปจากโบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชสำนักครั้งสุดท้ายที่ยังมีแนวคิดสืบสานราชวงศ์ตามแบบโบราณราชประเพณี โดยยังคงมีพระราชนิยามที่จะให้สมเด็จพระมหาลีนาชั้นต่างๆ มีที่มาจากการเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในที่มาจากชั้นลูกหลวงและหลานหลวง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่มีแนวคิดในการสร้างระบบหัวเดียวเมียเดียวอย่างที่ธรรมเนียมตะวันตกปฏิบัติกัน เหตุดังกล่าวทำให้จำนวนพระบรมวงศานุวงศ์ที่ดำรงพระอิสริยยศแต่กำเนิดลดจำนวนน้อยลง ส่งผลให้เกิดแนวคิดที่จะกำหนดกะเกณฑ์รูปแบบการสืบราชสันตติวงศ์ให้มีความรัดกุมมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เป็นไปเพื่อการรักษาไว้เพื่อพระเกียรติยศเป็นสำคัญ

กฎหมายเถียรบาลยังเป็นรากฐานของการศึกษาระบบศักดินาและวัฒนธรรมของชนชั้นปกครองของไทยโบราณ สาระสำคัญในกฎหมายเถียรบาลคือ การกำหนดลำดับศักดิ์ หน้าที่ และบทบาทของเจ้านาย ข้าราชการ และประชากรที่มีต่อพระมหากษัตริย์ในฐานะที่มีต่อมนุษย์ ในกฎหมายเถียรบาลสิ่งที่ถูกมองข้ามไปในส่วนที่ว่าด้วยพระราชนิยามในด้านต่างๆ ลดน้อยลงแต่ก็ยังคงทำให้พระราชสำนักมีความแตกต่างจากสังคมภายนอกเหมือนอย่างเช่นเคย ยกตัวอย่างได้ดังนี้

๑. การที่ลูกขุนข้าทูลละอองจะต้องวางตนให้ถูกต้อง ทั้งการแต่งกาย และการรักษา มารยาทในที่เฝ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรักษาภาพลักษณ์เมื่อทรงรับแขกเมือง

...อนึ่ง เสือสนอบพระราชทานนั้น แลเอาไปนุ่งห่มแห่งอื่นด้วยประการอันมิชอบ นุ่งห่มให้ เสร้าหมอง ครั้นแขกเมืองมาไซร์นุ่งห่มเสือสนอบเก่านั้นให้ดูร้าย เมื่อเบิกแขกเมืองนั้นเข้า ถวายบังคมควรให้ผู้ร้ายออกจากพระโรงก่อนพิจารณาเป็นสัจไซร์ ให้ลงโทษดังนี้ ถ้าทีหนึ่ง ควรภาคทัณฑ์ ถึงสองทีให้ลงโทษตี ถึงสามทีให้ใส่คาแก่ผู้นั้นเสีย...

๒. การทักท้วงพระมหากษัตริย์ได้เมื่อทรงพาดพิงผิดโบราณราชประเพณีในการพระราชทานพระราชวินิจนัย

...อนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวดำรัสตรัสด้วยกิจราชการคดีถ้อยความประการใดใด ต้องกฎหมายประเพณี เป็นยุติธรรมแล้วให้กระทำตาม ถ้ามีขอบจงอาจผิดทูลทัดทานครั้ง ๑๒๓ ครั้ง ถ้ามีฟังให้ดไวย่าเผลอสั่งไปให้ทูลในทรีโหรฐาน ถ้ามีฟังจึงให้กระทำตาม ถ้าผู้ใดมิได้กระทำตามพระอัยการดังนี้ ท่านว่า ผู้นั้นละเมิดพระราชอาญา...

๓. การขัดพระราชโองการโดยไม่ส่งพระแสงในขณะทรงพระพิโรธ

...อนึ่ง ทรงพระโกศแก่ผู้ใดแลตรัสเรียกพระแสง อย่าให้เจ้าพนักงานยื่น ถ้ายื่นโทษถึงตาย...

๔. การห้ามประพฤตตินลายศศักดิ์ ความผิดเข้าในรวางละเมิด

...อนึ่ง ลูกขุนมนตรีท้าวพญา พระหลวง หัวเมืองทั้งปวง แลทนายศศักดิ์พัน ตำแหน่งไซร์ควรให้รับเขาสมพล (ไพร่สม) ออก แล้วตัวนั้นอย่างเลียง...

๕. การห้ามฉ้อราษฎร์บังหลวง เอาญาติพี่น้องหาผลประโยชน์จากราชการ

...อนึ่ง เจ้าพญา พระหลวง ขุนหมื่น พันผู้ถือบรรดาศักดิ์ ท่านห้ามมิให้อุบายให้พี่น้องข้าไทไปถืออากร ไธนา เรือกสวน ขนอนตลาดเป็นประโยชน์ ถ้ามีฟังท่านว่าละเมิดพระราชอาญา...

๖. การเอาใจใส่ทำราชการที่ได้รับมอบหมาย และต้องทำให้สำเร็จก่อนกลับมา

...อนึ่ง ผู้อยู่ในราชการอันบรรดาจำบำเรอปฏิทิน จะขาดมิได้นั้น แลผู้นั้นครั้นขาดราชการแลผู้ครั้นนั้นแลโทษแห่งตนจะควรเอาควรเอาราชการโดยอุสาห์นั้นมิได้ และควรถวายราชการอย่างให้ดูร้าย...

...อนึ่ง ราชกุญหัวหมื่น หัวพันทุกกระทรวงการ ซึ่งราชการอันท่านให้ไปทำก็ดี...

...อนึ่ง ให้ไปชุมพิพากษาถ้อยความก็ดี ท่านให้ไปอยู่จงเสร็จการนั้นแล้ว จึงให้มาเฝ้าพระบาทพระผู้เป็นเจ้า ถ้ามีแล้วท่านมิให้มา ถ้ามีถ้อยความจะพิศทูลให้ผู้มาทูลต่างตน ถ้าว่าราชการเสร็จแล้ว ถ้ามีพระบัญชาจึงมา ถ้าหากมาเองไซ้ ผู้นั้นละเมิดพระราชอาญาท่าน...

...อนึ่ง ตรัสให้ผู้ใดไปราชการ แลถวายบังคมลาแล้วแลอยู่บนเรือนเองก็ดีอยู่ แห่งใดใดก็ดี ถ้าสามวันแลมิได้ไปไซร์โทษนั้นให้หามาแลใช้ผู้นั้นไปแทน ฝ่ายตัวผู้ทงนั้นให้ใส่ตรไว้ กว่าผู้ไปราชการจะกลับคืนมาจึงเอาออก...

๗. มิให้แต่เจ้าพนักงานเกินความจำเป็น

...อนึ่ง แต่นี้ไปเมื่อหน้า ท่านมิให้มีนายสุภาวดีหลายคนตั้งแต่นายภูดาชคนหนึ่ง เสมียนสองคน ฉบับพระราชบัญญัติอันชอบดังนี้คือ ผู้นั้นมีบำเหน็จแก่ราชการ ผู้ใดทำขาดเหลือมียา พระราชนิยมไซร์ คือ ผู้นั้นหาบำเหน็จแห่งราชการมิได้...

จากกรณีตัวอย่างการศึกษากฎหมายเตียรบาลและเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ภายใน แสดงให้เห็นว่ากฎหมายเตียรบาลทำหน้าที่ประจักษ์ชัดซึ่งจะกำหนดเส้นทางของความเป็นไปเป็นมาของพระราชสำนักควบคู่ไปกับความศักดิ์สิทธิ์ที่จะใช้กับกลุ่มสังคมฯ หนึ่งให้มีมาตรฐานและคุณค่าสูงยิ่งขึ้นเหมือนแบ่งแยกประเทศหรือรัฐอาณาเขตออกเป็นเอกเทศ ความหมายและความเข้าใจในกฎหมายเตียรบาลในสังคมภายนอกพระราชสำนักมักจะให้ความหมายและคุณค่าที่สูงศักดิ์ บุคคลหรือสังคมที่อยู่ภายใต้ข้อบังคับของกฎต่างๆ โดยมีระเบียบวิธีปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดมีขาดตกบกพร่อง อันเป็นไปเพื่อไม่ให้เป็นการลบหลู่พระราชอำนาจจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่เพรียกพร้อมทั้งยศและศักดิ์ ตลอดทั้งเป็นที่คาดหวังของสังคมทั้งภายนอกและภายในราชสำนักให้เป็นชนชั้นนำตามแบบอย่างอุดมคติ

ในอักขรภิธานศรับท์ หมอ บรัดเลย์ ได้ให้คำจำกัดที่เกี่ยวข้องกับกฎหมายเตียรบาล ๔ คำคือ มณเตียรปราสาท หมายถึง เรือนหลวงเรียกเป็นคำสูง มณเตียรสถานคือ พระที่นั่งเรือนหลวง เช่น พระมหามณเตียร มณเตียรคือ เรือนหลวงในพระราชวังขุนหลวงเรียก พระราชมณเตียร และมณเตียรบาลเป็นชื่อขุนนางฝ่ายกรมวัง พจนานุกรมศรีพจน์ภาษาไทย (ไทย-ฝรั่งเศส-อังกฤษ) ของบาทหลวงจี.แอล.เวย์ (ปรีดี พิศภูมิวิถี “กฎหมายเตียรบาล: ความสำคัญ โครงสร้าง และเนื้อหา” กฎหมายเตียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติผลงานวิจัย, ๒๕๔๘ : ๒๖๔-๒๖๕) อธิบายว่า

มณเตียร	Palais du roi	King's palace
มณเตียรปราสาท	Palais du roi	King's palace
ราชมณเตียร	Palais du roi	King's palace
มณเตียรสถาน	Palais royal	royal palace
มณเตียรบาล	gardien du palais	gardien of palace

พจนานุกรมฉบับพุทธศักราช ๒๔๙๓ ให้ความหมายของ กฎหมายเตียรบาล หมายถึง ข้อบัญญัติพิเศษเกี่ยวกับพระราชฐานและพระราชวงศ์ ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๔๒ ให้คำอธิบายว่า การปกครองภายในพระราชฐานเรียกข้อบัญญัติพิเศษเกี่ยวกับพระราชฐานพระราชวงศ์และระเบียบการปกครองในพระราชสำนักว่ากฎหมายเตียรบาล ผู้มีอำนาจหน้าที่เกี่ยวกับการปกครองภายในพระราชฐาน

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับบทบาท และหน้าที่ของกฎหมายเตียรบาลเป็นอย่างมาก จะเห็นได้จากทรงเคร่งครัดปฏิบัติในธรรมเนียมจารีตของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการสำนักทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในมีการออกกฎระเบียบต่างๆ เพื่อควบคุมอีกชั้นหนึ่ง ดังจะเห็นได้จากประกาศในรัชกาลที่ ๔ พระบรมราชาธิบาย ประชุมพระราชนิพนธ์ ตลอดทั้งประชุมหมายรับสั่งต่างๆ เช่น พ.ศ.๒๓๙๕ ประกาศให้ใช้ในคำว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องตามเกียรติยศ พ.ศ.๒๓๙๗ ประกาศห้ามไม่ให้หม่อมหม่อม เจ้าต่างกรม มาคบบางใน ประกาศพระราชลัญจกรองค์ใหม่ พ.ศ.๒๔๐๑ ประกาศการพระราชพิธีจรดพระนังคัล ประกาศห้ามขี่ม้าและจูงม้าเปล่าเข้าในพระราชวัง ประกาศห้ามไม่ให้ขี่ม้าจูงม้าเปล่าเข้าในพระบรมมหาราชวัง พ.ศ.๒๔๐๔ ประกาศการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอ และเฉลิมพระนามพระเจ้าลูกยาเธอ พ.ศ. ๒๔๐๕ ประกาศเรื่องการถวายทอง เงิน พระเจ้าลูกเธอในการโสกันต์ เป็นต้น (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘)

ส่วนที่ ๔ (๑๐ นาฬิกา) รับของถวายและพระราชทานบำเหน็จ
 ส่วนที่ ๕ (เที่ยงวัน) ทรงปรึกษาราชการแผ่นดินด้วยมุขมนตรี
 ส่วนที่ ๖ (๑๓ นาฬิกาครึ่ง) ทรงสำราญพระราชอิริยาบถ
 ส่วนที่ ๗ (๑๕ นาฬิกา) ทอดพระเนตรโยธาทหาร
 ส่วนที่ ๘ (๑๖ นาฬิกาครึ่ง) ทรงปรึกษาราชการศึกด้วยเสนาบดี
 กลางคืน : ส่วนที่ ๑ (๑๘ นาฬิกา) ทรงฟังรายงานผู้สืบข่าว
 ส่วนที่ ๒ (๑๙ นาฬิกาครึ่ง) เสวยพระกระยาหาร
 ส่วนที่ ๓ (๒๐ นาฬิกา)
 ส่วนที่ ๔ (๒๑ นาฬิกา) เสด็จเข้าที่ทรงสาธยายศาสตราคม
 ส่วนที่ ๕ (๒๒ นาฬิกาครึ่ง) บรรทม
 ส่วนที่ ๖ (๑ นาฬิกาครึ่ง) ตื่นบรรทมชำระพระองค์
 ส่วนที่ ๗ (๓ นาฬิกา) ทรงปรึกษาราชการลับกับอำมาตย์มนตรีและดำรงสั่ง
 ราชการ
 ส่วนที่ ๘ (๔ นาฬิกาครึ่ง) บุโรหิตเข้าเฝ้า ทรงบูชาเทวดา

สำหรับต้นตำราพระราชานุกิจที่ปรากฏในประเทศสยามนี้มีอยู่ในกฎหมายตราสามดวง
 ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อปีขวด พ.ศ.๑๐๑๑ ความว่า

เวลากลางวัน : ๗ นาฬิกา เสด็จประทับพระที่นั่งมณฑลสนมวังเข้าเฝ้า
 ๘ นาฬิกา เสวยพระกระยาหารต้ม
 ๙ นาฬิกา เสด็จประทับหอพักตำรวจเข้าเฝ้า
 ๑๐ นาฬิกา เสวยพระกระยาหารแล้วเข้าที่บรรทม
 ๑๑ นาฬิกา บรรทม
 เที่ยงวัน สำราญพระราชอิริยาบถอยู่ข้างใน
 ๑๓ นาฬิกา ประพาส
 ๑๔ นาฬิกา พระราชโอรส ธิดา และพระสนมกำนัลขึ้นเฝ้า
 ๑๕ นาฬิกา เสด็จออกขุนนางว่าราชการแผ่นดินและทรงพิพากษาอรรถคดี
 ๑๖ นาฬิกา ประพาส
 ๑๗ นาฬิกา เสด็จประทับหอพระ
 ๑๘ นาฬิกา ประพาสราชกิจฝ่ายใน
 เวลาค่ำ : ๑๙ นาฬิกา เสด็จออกพิพากษาการศึกษา
 ๒๐ นาฬิกา พิพากษาการเมือง
 ๒๑ นาฬิกา พิพากษาโบราณคดี
 ๒๒ นาฬิกา เสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร
 ๒๓ นาฬิกา ไทและราชบัณฑิตเข้าเฝ้าทรงสนทนาคดีธรรม
 เที่ยงคืน ทรงฟังเสภาดนตรี
 ๑ นาฬิกา ทรงฟังนิยาย
 ๒ นาฬิกา เข้าที่บรรทมจนสว่าง

เมื่อมาพิจารณาพระราชานุกิจทั้งฉบับอินเดียโบราณและฉบับในกฎหมายเถียรบาลจะพบว่า มีความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนให้เข้ากับบริบททางสังคมของในแต่ละภูมิภาค ซึ่งยังคงรักษารูปแบบสืบทอดของเดิมไว้ในบางประการทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับความเป็นมงคลที่ทรงปฏิบัติหรือควรปฏิบัติในฐานะเป็นพระราชานุกิจ กรณีการปรับเปลี่ยนพระราชานุกิจให้เข้ากับบริบททางสังคมนั้นทั้งนี้เป็นไปโดยพระราชอัธยาศัยและเพื่อการราชการแผ่นดินจะได้สะดวกเป็นการสำคัญ พระมหากษัตริย์ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงยึดถือปฏิบัติพระราชานุกิจอย่างเคร่งครัดควบคู่กับการปรับพระองค์ได้อย่างทันทั่วทั้งนี้ เป็นไปเพื่อบ้านเมืองเป็นสำคัญในการนี้ จะขอยกตัวอย่างของพระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงยึดถือปฏิบัติเพื่อดำรงไว้ของพระราชพิธีอันเป็นโบราณราชประเพณี แต่ในขณะเดียวกันพระราชสำนักก็พร้อมที่จะปรับตัวให้ทันทั่วทั้งที่ต่อกระแสธารแห่งการเปลี่ยนแปลงได้อยู่เสมอ

พระราชานุกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๔๘๙: ๑๕-๑๘) ในสมัยแรกนั้น เวลาเช้า ๙ นาฬิกาเสด็จลงทรงบาตรเหมือนในรัชกาลที่ ๓ ทรงบาตรเสร็จเสด็จขึ้นบูชาพระในหอพระสุราลัยพิมาน แล้วเสด็จไปยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เจ้านายผู้หญิงเฝ้า (ผิดกับรัชกาลที่ ๓ ที่ไม่ได้เสด็จไปยังหอพระธาตุมณเฑียรทุกวันและอีกประการหนึ่งเจ้านายผู้หญิงซึ่งเสด็จขึ้นเฝ้าที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น เมื่อรัชกาลที่ ๓ มีแต่พระเจ้าน้องนางเธอกับพระเจ้าลูกเธอถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในขึ้นเฝ้าได้ทุกชั้นและประทับตรัสปราศรัยกับเจ้านายผู้หญิงอย่างวิสาสะ มิได้เป็นแต่เสด็จผ่านไปอย่างรัชกาลที่ ๓)

เวลา ๑๐ นาฬิกาเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเลี้ยงพระฉันแว (แต่เลิกพิธีถวายข้าวสงฆ์เป็นเลี้ยงอย่างสามัญ) และทรงปิดทองพระพุทธรูปและคัมภีร์อย่างเดิมเมื่อพระกลับแล้วทรงฟังรายงานและเบิกขุนนางเข้าเฝ้าเหมือนรัชกาลก่อน แต่เสด็จประทับอยู่ที่พระราชอาสน์ไม่ขึ้นพระแท่น (ข้อที่ไม่เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางฟังสนธิฐานได้ว่าเพราะพระแท่นออกขุนนางนั้นทอดที่บรรทมเป็นแบบมาแต่โบราณครั้นสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางบรรทมข้างเอนพระองค์บ้าง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะประพฤติอิริยาบถเช่นนั้น จึงไม่เสด็จขึ้นพระแท่นเสียทีเดียว)

เวลาเที่ยง เสด็จขึ้นเสวยและบรรทมในพระมหามณเฑียร (ไม่ประทับเสวยในพระที่นั่งไพศาลทักษิณและไม่เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอีกครั้งหนึ่งในตอนนีเหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๓)

เวลา ๑๖ เสด็จออกที่สุกวัน (คือทรงนกใหญ่อยู่ตรงสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์ตะวันออกบัดนี้) ประทับพระที่นั่งแ่งโปรดให้เจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่หรือชาวต่างประเทศเฝ้าเฝ้าแล้วเสด็จออกรับฎีกาการราษฎร์ บางวันก็เสด็จเที่ยวประพาสพระนคร

เวลาจวนค่ำ เสด็จประทับที่สัทบัญชร (อยู่ระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณและหอพระธาตุมณเฑียร) ข้าราชการในพระราชสำนักเข้าเฝ้าที่ชาลารอบพระที่นั่งสนามจันทร์ ทรงรับฎีกาซึ่งเจ้าพนักงานผู้รับนำถวายและประพาสราชกิจตามอัธยาศัยและประทับเสวยที่ห้องที่หลังสัทบัญชรนั้น

เวลา ๒๐ นาฬิกา (ถ้ามีพระราชธุระมาก) เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทรงสดับพระธรรมเทศนาภักดิ์หนึ่งแล้วทรงฟังรายงานและเบิกข้าราชการตามแบบเก่าสิ้นราชการแล้วก็เสด็จขึ้นเป็นส้นพระราชานุกิจประจำวัน

ครั้นเสด็จไปประทับอยู่ ณ พระที่นั่งอภิเนานิเวศน์ พระราชมณเฑียรสถานี่สร้างใหม่แผนผังทำอย่างตึกฝรั่งไม่เหมาะแก่พระราชานุกิจตามแบบเกาตังกรณีพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน อีกประการหนึ่งพระราชธุระเป็นส่วนที่ต้องประพฤติก็นมีเพิ่มขึ้นมาจึงต้องแก้ไขพระราชานุกิจ ๒ ประการนั้น

พระราชานุกิจสมัยตอนหลัง เวลา ๙ นาฬิกา ทรงบาตร หลังพระที่นั่งนคราณุสโมสร (องค์เก่า ในหมู่พระอภิเนาว์นิเวศในพระบรมมหาราชวัง) เสด็จลงข้าง โปรตฯ ให้พระเจ้าลูกเธอทรงบาตรแทนบ้าง มิได้เสด็จลงทุกวัน แต่บางวันก็โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ธรรมยุติเข้ามารับบาตรในเวลา ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตรที่ขาลาไต้ต้นมิตตะวันริมพระราชมณเฑียรสถานเป็นการพิเศษ การเลี้ยงพระฉันเวรก็ยังคงเลี้ยงทุกวันแต่ย้ายไปเลี้ยงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ มิได้เลี้ยงในห้องทองพระโรงอย่างแต่ก่อนและโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกเธอไปทรงประเคนแต่เดิมมีสวมนต์ในวันพระด้วย

เวลาเช้าเมื่อเสร็จการทรงบาตรแล้วมักเสด็จไปบูชาพระและทอดพระเนตรการก่อสร้าง ณ พุทธนิเวศน์ (อยู่ในสวนศิลาลัยบัดนี้) ถ้าเป็นวันพระก็ทรงแสดงพระธรรมเทศนาพระราชทานเจ้านายและข้าราชการฝ่ายในที่พระพุทธรณเฑียรจนจวนเที่ยงวันจึงเสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร

เวลา ๑๓ นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงที่พระที่นั่งอนันตสมาคม (องค์เก่า) เจ้านายและขุนนางเข้าเฝ้าเช่น (เคยเสด็จออกเช้า ๑๐ นาฬิกาอย่างแต่ก่อน) แล้วเสด็จขึ้นเข้าที่พระบรรทม เวลา ๑๖ นาฬิกาเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคมประทับที่โอรุณให้เสนาบดีหรือผู้อื่นเฝ้าเฉพาะตัวบ้างรับชาวต่างประเทศที่เข้าเฝ้าไปรเวตบ้าง จนเวลาเย็นเสด็จออกรับฎีการาชฎ์ที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์หรือเสด็จเที่ยวพระนครบ้างจนเวลาค่ำเสด็จขึ้นข้างในเสวยพระกระยาหาร

เวลา ๒๐ นาฬิกา (แต่บางวันก็ตึกกว่านั้น แล้วแต่พระราชกิจที่ต้องทรงพระอักษรประจำวันจะเสร็จ) เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคมทรงสดับพระธรรมเทศนาภักดิ์หนึ่งแล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าฯ ตามแบบเก่า เป็นส้นพระราชกิจประจำวันดังนี้

ความเชื่อในเรื่องของพระราชานุกิจในคัมภีร์อรรถศาสตร์กล่าวถึง การปฏิบัติพระราชานุกิจของกษัตริย์ไว้ว่าถ้าเมื่อใดกษัตริย์ยันขันแข็งในราชกิจราชฎ์ของพระองค์ก็จะมีชัยชนะในงานด้วย ถ้ากษัตริย์ทรงคร้านในการปฏิบัติราชกิจพระองค์ก็เสียที่ต่อศัตรู ดังนั้นกษัตริย์จึงควรประกอบราชกิจอย่างสม่ำเสมอราชานุกิจเมื่อเทียบเคียงกับคัมภีร์อรรถศาสตร์ มีความเป็นไปได้เช่นกันว่าการให้บุคคลทำหน้าที่สอดส่องความเป็นไปของบ้านเมืองทั้งที่อยู่ในเมือง และหัวเมืองเข้าเฝ้าเพื่อรายงานเหตุต่างๆ เป็นตัวอย่างหรือแนวทางปฏิบัติพระราชกรณียกิจประจำวันของกษัตริย์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, ๒๕๔๘ : ๒๔๑ และ ๒๔๔)

๗) ราชনীติ

ราชনীติ ในคติของเดิมนั้นปรากฏ “নীติ” ทั้งหมดอยู่ ๔ คือ ราชনীติ๑ โลกনীติ๑ ธรรมনীติ๑ สุตวาทชนনীติ๑ ซึ่งในที่นี้จะขอนำรายละเอียดของราชনীติมาแสดงให้เห็นถึงหลักการปกครองแบบราชาธิปไตยสมัยโบราณ โดยจะยกประเด็นที่สำคัญอันเกี่ยวข้องกับบทบาทและหน้าที่เกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ได้แปลจากภาษาบาลีมาเป็นภาษาไทย (ราชะনীติ พากย์บาลีและภาคไทย, ๒๕๐๘: ๑-๔๗) ดังนี้

ราชনীติข้อที่ ๑ ข้าพเจ้าจะแสดงราชনীติให้เห็นประโยชน์ทันตาเพื่อเพิ่มพูนความรู้ในการขยายพระราชอาณาจักร

ราชনীติข้อที่ ๒ ข้าพเจ้าจะกล่าวคุณสมบัติแห่งพระมหากษัตริย์ผู้ทรงอิสราธิบดี และอำมาตย์เข้าเฝ้า อันว่าพระมหากษัตริย์ผู้มีพระชาติอันสูงศักดิ์ควรทรงพิจารณาให้ตระหนักซึ่งเข้าเฝ้าโดยชอบในการทุกเมื่อ

ราชনীติข้อที่ ๓ พึงทรงทราบคนมีความรู้ด้วยการเจรจา พึงทรงทราบศีลธรรมจรรยาด้วยการอยู่ร่วม พึงทรงทราบความสะอาดด้วยการดำเนินในราชกิจทุกอย่าง พึงทรงทราบความเป็นลูกผู้ชายในเวลามีอันตราย

ราชনীติข้อที่ ๔ เมื่อคนโง่ประกอบราชกิจโทษสามประการย่อมเกิดแก่พระเจ้าอยู่หัว โดยไม่ต้องสงสัยคือ เสื่อมเกียรติยศ๑ ทรมายสมบัติพินาส๑ ต้องตกนรก๑

ราชনীติข้อที่ ๕ เมื่อคนฉลาดประกอบราชกิจ คุณสามประการย่อมเกิดแก่พระเจ้าอยู่หัวคือ เกียรติยศขจร๑ บรรลุประโยชน์โดยธรรมสูงสุด๑ ขึ้นสวรรค์๑

ราชনীติข้อที่ ๖ เข้าเฝ้าทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งดีและไม่ดีส่วนที่ถูกและผิดของข้าเฝ้านั้นย่อมเนื่องถึงองค์พระเจ้าอยู่หัว

ราชনীติข้อที่ ๗ เพราะฉะนั้นพระภุชช ควรทรงตั้งข้าเฝ้าที่มีคุณสมบัติ ผู้ทำประโยชน์ให้สำเร็จเห็นทันตา ควรทรงเว้นข้าเฝ้าที่ไร้คุณสมบัติเสียเถิด

ราชনীติข้อที่ ๘ ผู้ที่รู้จักใจคน มีงานการงานสะอาด ขยัน ตั้งอยู่ธรรม รู้วิชามาก ไม่มักได้ ระมัดระวังรอบคอบ ข้าเฝ้าเช่นนี้ควรโปรดให้อยู่ใกล้ชิดพระองค์ได้

ราชনীติข้อที่ ๙ ผู้รักษามโนหิริยาสภาพดี ฉลาดในภาษาต่างๆ ยินดีแต่สิ่งชอบ คอยรับใช้เฉพาะพระพักตร์ แดกฉานในศิลปะต่างๆ สมบูรณ์ด้วยตระกูลและมารยาท มีความเกรงกลัว พระเจ้าอยู่หัวควรทรงตั้งข้าเฝ้าเช่นนี้ไว้ในพระราชมณเฑียร

ราชনীติข้อที่ ๑๐ พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใดมีข้าเฝ้าที่มีปัญญาฉลาดเอาใจใส่ราชกิจ แก่กล้าสามารถเหมาะแก่ตำแหน่งมนตรี ราชกิจในพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นย่อมสำเร็จได้โดยตลอด

ราชনীติข้อที่ ๑๑ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงปรารภรักษาคณธรรมทรงทำพระองค์ตามคุณธรรมก่อนแต่นั้นจึงทรงพระวิจารณ์ถึงส่วนที่เหลือ

ราชินิดีข้อที่ ๒๙ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงพระปรีชาต้องมีความรู้ ทรงเว้นคำกล่าวของคนเลวทราม ทรงขยัน ทรงอดทน มีพระทัยซื่อตรง ทรงธรรม ไม่มีความริษยา

ราชินิดีข้อที่ ๓๐ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงรู้จักผู้มีความรู้ ทรงแก้ข้อกล่าวหา ทรงสมาคมคบหา ผู้ที่มีความรู้ไม่ใฝ่ความพินาศ ทรงใคร่ควรตระหนักแล้วจึงธรรม ไม่ทรงนินทาใคร มีพระดำรัสตรัสแล้ว ไม่คืนคำ

ราชินิดีข้อที่ ๓๑ พระเจ้าอยู่หัวทรงวิทยาคุณ มีพระปรีชาชาญฉลาด ทรงเจียมแหลม ปราศจากความริษยา ทรงคบหาสมาคมกับครู พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นย่อมทรงบรรลุนิยัยอันไพบุลย์

ราชินิดีข้อที่ ๓๒ พระเจ้าอยู่หัวย่อมเสมอองค์พระอินทร์ เพราะทรงปกครองพสกนิกรด้วยวิธีซมและวิธียกย่องดังองค์ท้าวสักกะณะนั้น

ราชินิดีข้อที่ ๓๓ ลมพัดชอกแซกไปในสรรพสัตว์ฉันใด พระเจ้าอยู่หัวก็ควรทรงสืบราชการลับฉันนั้น นี่ท่านเรียกว่า มาลุตพรตแบบลม

ราชินิดีข้อที่ ๓๔ แม่น้ำเปี่ยมน้ำ มหาสมุทรก็ไม่หวังให้น้ำไหลมารวมกันในทะเลฉันใด พระเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงควรหวังพระทัยให้เงินทองของชาวบ้านไหลเข้าคลังเรื่อยไปฉันนั้น นี่ท่านเรียกว่า สมุทรตพรตแบบทะเลหลวง

ราชินิดีข้อที่ ๓๕ พวกมนุษย์เห็นพระจันทร์เต็มดวง ย่อมร่ำเร่ฉันใด คนทั้งหลายได้เห็นพระพักตร์พระเจ้าอยู่หัวของตนย่อมยินดีเหมือนฉันนั้น เพราะเหตุนั้น พระเจ้าอยู่หัวผู้ตัดเทียมพระจันทร์ก็ควรแสดงพระองค์ให้ปรากฏฉันนั้น นี่ท่านเรียกว่า จันทรตพรตแบบพระจันทร์

ราชินิดีข้อที่ ๓๖ พันพิภพย่อมรับรองสรรพสิ่ง และสรรพสัตว์ทั่วหน้าเสมอกันฉันใด แม้พระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงธรรม ก็ย่อมปกป้องพสกกรของพระองค์ทั้งในกรุงและนอกกรุงสม่าเสมอกันฉันนั้น นี่ท่านเรียกว่า ภูมิพรตแบบแผ่นดิน

ราชินิดีข้อที่ ๓๗ พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใด ไม่มีนักปราชญ์เป็นที่ปรึกษาไม่ทรงเชื่อคำของบุโรหิตข้าเฝ้าผู้รักดีและพระสหายร่วมพระทัยทรงมีแต่ความรู้ หลีกเลียงไปตามพอพระทัย พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นก็เป้นดังคนตาบอดไม่มีคนจูง ไม่นานเท่าไรก็จักถึงความพินาศเพราะศัตรู

ราชินิดีข้อที่ ๓๘ พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใด ทรงทราบล่วงหน้าว่าพระราชกิจจะสำเร็จ ได้ดีโดยวิธีทรงเทียบเคียงอย่างนี้ว่าเราเป็นอย่างไร กาลเทศะเป็นอย่างไร ข้าศึกมีกำลังเท่าเราหรือยิ่งกว่าเราอย่างไร ประเทศพันธมิตรเป็นอย่างไร ความสามารถเป็นอย่างไร อุบายการรบเป็นอย่างไร สะเปียงเป็นอย่างไร ความกล้าหาญเป็นอย่างไร กิจการพร้อมมูลเป็นอย่างไร ศัตรูพร้อมเพียงเป็นอย่างไร การทูตเป็นอย่างไร พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น นักปราชญ์กล่าวว่า เป็นราชาธิราชจอมราชา

ราชินิดีข้อที่ ๓๙ ในเวลาครองรุ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาการงานของข้าศึกของพระสหายร่วมพระทัยของพสกนิกร ของกองทัพของประเทศ ของการคลัง ของข้าเฝ้าต่างพระเนตร พระกรรมของราชวัลล และกิจที่ควรทำและไม่ควรกระทำ

ราชินิดีข้อที่ ๗๙ พระเจ้าอยู่หัวทรงขัติยราชวราภรณ์ ย่อมทรงสง่า ทรงประกอบประกอบพระราชกิจโดยถนัด ทรงพระวิจารณ์โดยรอบคอบประทับนั่งผั่งผาย ประทับยืนเป็นสง่า ไม่ทรงคำนึงถึงคนรักหรือคนชัง ทรงวินิจฉัยอรรถคดีโดยเที่ยงธรรม

ราชินิดีข้อที่ ๘๑ พระเจ้าอยู่หัวต้องมีข้าเฝ้าร่วมชีพที่เป็นคนมีตระกูล แกล้วกล้า ศึกษาเล่าเรียนมากคงแก่เรียน เป็นผู้ที่มีความจงรักภักดี รู้หลักนักปราชญ์ชำนาญในนิติศาสตร์โดยแท้

ราชินิดีข้อที่ ๘๓ พระเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาผู้รู้หลายครั้งหลายหนแล้ว ภายหลังจึงทรงประชุมกันทำเรื่องที่ได้ปรึกษากันดีแล้วนั้น

ราชินิดีข้อที่ ๘๔ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงให้การศึกษาแก่พสกนิกร ทรงตัดความสงสัยด้วยคนศึกษาดีแล้ว ความคิดที่คิดใหม่ ต้องแสดงคุณวิเศษของความคิดนั้นให้ชัด

ราชินิดีข้อที่ ๘๗ ความเป็นมิตรทำได้ง่ายเมื่อไร ก็ทำได้ แต่การรักษาความเป็นมิตรทำได้ยากเย็นนัก เหตุนั้นใครมีลักษณะมิตรแท้ถึงผู้นั้นจะขัดสนหรือมั่งคั่งก็ตามพระเจ้าอยู่หัวผู้ฉลาดเยียบแหลมต้องทรงบำรุงมิตรนั้นไว้

ราชินิดีข้อที่ ๑๒๑ พระราชาธิบดี ต้องรักษาพระราชอาณาจักรของพระองค์ทั้งไพร่พล ทั้งข้าเฝ้าที่ภักดีในพระองค์ ทั้งเศรษฐีคหบดี และแม่คนร้ายและต้องป้องกันคลังหลวงอย่างกวดขัน เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ทรงปกปักษ์รักษาอาณาประชาราษฎร์ด้วยดี

ราชินิดีข้อที่ ๑๓๑ ทาน๑ ศีล๑ การบริจา๑ ความซื่อตรง๑ อภัย๑ อ่อนโยน๑ เพียรเผาบาป๑ ไม่โกรษ๑ ไม่เบียดเบียน๑ ชนิต๑ ไม่ร้ายกาจ๑ ทั้ง๑๐ นี้เรียกว่าราชธรรม พระราชาธิบดีผู้ทรงธรรมต้องประพฤติเป็นวัตรโดยความไม่ประมาท

ราชินิดีข้อที่ ๑๓๒ ทานการให้๑ ช่วยเหลือกันตามควร๑ พุดนารัก๑ วางตัวเสมอต้นเสมอปลาย๑ ๔ อย่างนี้เป็นอุบายเครื่องผูกมัดใจกันที่พระพุทเจ้าตรัสไว้

ราชินิดีข้อที่ ๑๓๔ อดทน๑ ตื่นอยู่ตลอด๑ หมั่น๑ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่๑ เอ็นดู๑ ใคร่ครวญ๑ คุณธรรมเหล่านี้ผู้เป็นหัวหน้าคนที่หวังประโยชน์ของประชุมชนจำต้องประพฤติ

ราชินิดีข้อที่ ๑๓๗ กสิกร๑ พ่อค้า๑ ข้าเฝ้า๑ สมณะมีความรู้และทรงศีล๑ เมื่อคนเหล่านี้มั่งคั่งตามส่วนที่เหมาะสมแก่ตนๆ ประเทศชาติก็จะมั่นคงเช่นกัน

ราชินิดีข้อที่ ๑๕๒ พระเจ้าอยู่หัวทรงรอบรู้คัมภีร์นิติศาสตร์จนสอดคล้องในพระราชหฤทัยทรงรอบรู้นัยต่างๆ เป็นอย่างดียิ่งย่อมจะไม่ถึงความพินาศทั้งยังทรงได้ช่วยข้านะทั่วรัฐมณฑล และทรงผลิตผลิตในสวรรค์

จากการยกตัวอย่างเนื้อหาในคัมภีร์ราชินิดีข้างต้น โดยเลือกพิจารณาในประเด็น เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและหน้าที่ของการเป็นพระมหากษัตริย์ที่สมบูรณ์แบบ จะเห็นได้ว่า เนื้อหาส่วนใหญ่มีธรรมะในพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ที่ใช้ดำเนินไปสู่ความเป็นพระมหากษัตริย์ตามอุดมคติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ เป็นจำนวนมาก จะเห็นได้ว่าต่างสอดคล้องกับบทบาทความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในคัมภีร์ราชินิดีได้อย่างครบถ้วน อาทิ ตามราชินิดีข้อที่ ๒ ข้าพเจ้าจะกล่าวคุณสมบัติแห่งพระมหากษัตริย์ผู้ทรงอิสราธิบดี

และอำมาตย์เข้าเฝ้า อันว่าพระมหากษัตริย์ผู้มีพระชาติอันสูงศักดิ์ควรทรงพิจารณาให้ตระหนักซึ่งเข้าเฝ้าโดยชอบในการทุกเมื่อ ราชনীติข้อที่ ๒๙ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงพระปรีชาต้องมีความรู้ ราชনীติข้อที่ ๓๖ พระเจ้าอยู่หัวทรงวิทยาคุณ มีพระปรีชาชาญฉลาด ทรงเฉียบแหลมปราศจากความริษยา ทรงคบหาสมาคมกับครู พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นย่อมทรงบรรลุถึงยศอันไพบูรณ์ และราชনীติข้อที่ ๔๔ พระเจ้าอยู่หัวต้องทรงให้การศึกษาแก่พสกนิกร ทรงตัดความสงสัยด้วยคนศึกษาดีแล้ว ความคิดที่คิดใหม่ต้องแสดงคุณพิเศษของความคิดนั้นให้ชัด (ราชনীติ พากย์บาลีและภาคไทย, ๒๕๐๘: ๓-๔๗) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติพระกรณียกิจเสมอเหมือนกับตามคัมภีร์ราชনীติในหลายประการ

๕.๑.๕ ธรรมเนียมราชตระกูล

กรณีการอ้างสิทธิ์ สายตระกูลหรือที่มาที่มีความสำคัญไม่ว่าจะเป็นการอ้างสิทธิ์จากคัมภีร์ต่างๆ ในทางศาสนา เพื่อชี้ให้เห็นถึงความเหมาะสมในเรื่องของอำนาจบารมีและบุญญาธิการการอ้างสิทธิ์ที่มาจากสายตระกูลที่มีอำนาจทางการเมืองและมีชื่อเสียงสืบทอดกันต่อนานับว่าเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นที่จะสร้างความมั่นคง ทั้งทางโลกและทางธรรมให้กับพระมหากษัตริย์ ดังที่ เซอร์ จอห์น เบาริง ได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับราชอาณาจักรและราษฎรสยาม ไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายราชบรรพบุรุษของพระองค์ว่าสืบมาตั้งแต่พระยาเกียรติ พระยารามที่ได้ตามกองทัพสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมาแต่เมืองตองอู ในพระราชพงศาวดารระบุว่า สมเด็จพระนเรศวรโปรดให้ชาวมอญเหล่านี้ ตั้งบ้านเรือนในบริเวณในเกาะเมืองใกล้กับวัดขุนแสน ห่างจากพระราชวังจันทร์ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระองค์ไม่มากนัก ต่อมาชาวมอญกลุ่มนี้ได้รับราชการในราชสำนักอยุธยาในตำแหน่งต่างๆ และสืบเชื้อสายมาถึงออกพระวิสุทสุนทร (ปาน) และเป็นพระราชบุรุษแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปฐมกษัตริย์ในปัจจุบัน (ปรีดี พิศภูมิวิถี, ๒๕๕๕: ๑๐)

จารีตประเพณีแห่งพระราชสำนักกับการดำรงไว้ซึ่งธรรมเนียมราชตระกูล ความสำคัญประการหนึ่งที่จะนำไปสู่การดำรงรักษาและพัฒนาของพระราชอาณาจักรในทุกๆ รัชสมัย จำเป็นอย่างยิ่งที่องค์พระมหากษัตริย์จะต้องสร้างความยอมรับ และความถูกต้องว่าด้วยธรรมเนียมราชตระกูลแห่งพระบรมราชวงศ์ การดำรงไว้ถึงความเก่าแก่แห่งราชปฏิบัติ และคงไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์ เป็นพื้นฐานสำคัญประการหนึ่งซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับกฎมณเฑียรบาล ราชานุกิจ พระราชพิธีหรือราชনীติในที่นี้เป็นการให้ความสำคัญขององค์พระมหากษัตริย์ที่อธิบายด้วยมิติทางโบราณราชประเพณี อันนำไปสู่ความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ ดังปรากฏในหลักปัญจราชาภิเษกที่กล่าวถึงราชสมบัติเป็นเอกราชานุวัตรมหัศจรรย์อุดมบรมอัครฐาน อันมีลักษณะ ๕ ประการคือ มงคลอินทราชาภิเษก๑ มงคลโกศาภิเษก๑ มงคลปราบดาภิเษก๑ มงคลราชาภิเษก๑ มงคลอุปภิเษก๑ (รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยามพระราชานุกิจและอธิบายว่าด้วยยศเจ้า, ๒๕๔๑: ๑-๒) ดังนั้น มงคลอินทราชาภิเษก๑ หมายถึง สมเด็จพระอมรินทราบหาราชเอาเครื่องปัญจกฤตภัณฑ์ ทั้งห้ามาถวายเมื่อจะได้ราชสมบัติ และเสด็จบุษยพระพิชัยราชรถมาจรดฝ่าพระบาทด้วยอิทธิฤทธิ์อำนาจวาสนา เหาะเหินมาโดยนภดลอากาศมีฉัตรทิพย์โอภาสมากางกัน

มงคลโกศาภิเษก๑ หมายถึง ชาติตระกูลพรหมมณมหาศาล มีโกไศยไศศรียสมบัติ อันบริบูรณ์เป็นชาติตระกูลมหาเศรษฐีมียศบริวารและทรัพย์สมบัติอันรุ่งเรืองสมควรที่จะเป็นสมเด็จ

พระมหากษัตริย์อันเป็นเจ้าพิภพปกครองอาณาประชาราษฎร์ รู้จักราชธรรมและตราพระธรรม และทักษะ
 กุศลอันเป็นประโยชน์โทษทัณฑ์ ตัดรอนซึ่งทุกข์ของราษฎร

มงคลปราดาภิเษก๑ หมายถึง เป็นตระกูลกษัตริย์ขัตติยาธิราชมีฤทธิ์อำนาจรอบฟุ้ง
 หักหาร ได้ราชฐานบ้านเมืองและราชสมบัติด้วยอิทธิฤทธิ์อำนาจจักร มีชัยชนะแก่ข้าศึกศัตรู หินชาติ
 ทั้งปวงปมได้จะล่วงประทุษร้าย

มงคลราชาภิเษก๑ หมายถึง เมื่อสมเด็จพระบิดาพระมารดาทรงพระชรา พระราช
 โอรสและพระราชบุตร กษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้เป็นสวัสดิชาติเมื่อพระวงศ์แก่กันและพระญาติวงศ์ทั้ง
 ๔ ตระกูลนั้นเห็นสมควรแก่พระลักษณะซึ่งจะเป็นสมเด็จพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติสืบพระวงศ์
 ทรงพิภพตามสันดานราชวงศ์

มงคลอุปัชฌายะ๑ หมายถึง สมเด็จพระบิดามารดาเอาตระกูลชาติเสมอกันมากระทำ
 การมงคลวิวาหะอุปัชฌายะให้ปกครองกันตามพระวงศ์สันดานของเราก็คือ และเหล่ากษัตริย์อันจรมาแต่
 ต่างประเทศและเรามาเห็นสุขุมขัตติยชาติ และมาราชาภิเษกด้วยพระญาติพระวงศ์ของเราก็คือเป็น
 สวัสดิชาติ

ปัญจราชาภิเษกจึงเปรียบเสมือนสัญลักษณ์ สิ่งที่เราควรมีควรปฏิบัติสำหรับผู้ที่จะต้องดำรง
 เป็นพระมหากษัตริย์ที่เพรียกร่วมในที่นี้มีมงคลพิเศษอยู่ประการหนึ่ง อันเป็นพื้นฐานสำคัญที่นำไปสู่
 ความชอบธรรมความเหมาะสมและความสามัคคีของเหล่าพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดทั้งพระราชสำนัก
 โดยเฉพาะอย่างยิ่งมงคลว่าด้วยโกศภิเษกอันว่าด้วยชาติตระกูลของพระมหากษัตริย์ และมงคล
 อุปัชฌายะอันว่าด้วยชาติตระกูลเสมอกัน นำมาซึ่งอำนาจบารมีที่ได้มาจากการสร้างเครือข่าย
 ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองของแต่ละศูนย์อำนาจ โดยผ่านความสัมพันธ์ทางเครือญาติ
 การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ ตลอดไปจนถึงการให้ความคุ้มครองเมื่อมีอันตรายมาเยือน หรือที่เรียกว่า
 เครือข่ายพันธมิตร (Net-Work of Royalty) เป็นการสร้างความสัมพันธ์ส่วนบุคคล เมื่อบุคคลที่มาก
 ด้วยอำนาจและบารมี (a man of powers) สิ้นชีวิตลงความสัมพันธ์ที่มีมาก็อาจสิ้นสุดลง (สุนทร
 ชุตินธรานนท์, ๒๕๓๗: ๑๓๙) ดังนั้นการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติตามธรรมเนียมราชตระกูล
 นับเป็นสิ่งที่สำคัญและพึงยึดถือปฏิบัติ

ในตอนต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชโอรสและพระราช
 ธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงฐานันดรชั้นเจ้าฟ้าและพระเจ้าลูกยาเธอและมีได้
 สืบพระราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่พระราชโอรสพระองค์หนึ่งคือ กรมหมื่นมณฑลยาพิทักษ์ทรง
 ดำรงตำแหน่งพระอริยยศที่ สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยยกา นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่ง
 เกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระนัดดาเป็นพระมเหสีในรัชกาลที่ ๔ ถึงสองพระองค์ คือ สมเด็จพระ
 พระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระบุตรในพระองค์เจ้าลักขณานุคุณและพระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพย
 ภิรมย์ พระบุตรในกรมหมื่นมณฑลยาพิทักษ์ ซึ่งเมื่อมาพิจารณาแล้วการสถาปนาเจ้านายฝ่ายในที่
 สืบจากรัชกาลที่ ๓ ทั้งสองพระองค์อาจจะมิใช่เป็นไปด้วยความสืบทอดที่มีจิตประติพัทธ์เสียทั้งหมด
 ทั้งนี้จะเป็นผลมาจากเงื่อนไขทางการเมืองเพื่อสร้างความสัมพันธ์กับบรรดาเจ้านายขุนนางและเจ้า
 ประชาราษฎร ตลอดทั้งขุนนางในระดับต่างๆเหมือนที่โบราณถือปฏิบัติ อย่างน้อยเป็นการสร้างเงื่อนไข
 ความผูกพันและพัฒนาไปสู่ความสืบเนื่องจากกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นที่ ๓ ไปสู่พระบรมวงศานุวงศ์

ชั้นที่ ๔ และที่ ๕ ต่อไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงใช้พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๓ ให้มีตำแหน่งหน้าที่ในรัชกาลและทรงชุบเลี้ยงอย่างดีทุกพระองค์ โปรดให้ทรงกรมถึง ๑๐ พระองค์ ทั้งนี้เพื่อให้ดำรงตำแหน่งหน้าที่ต่างๆ ตามความสามารถโดยทั่วหน้ากัน เดิมการเลื่อนยศเจ้านายและขุนนางเพียงแต่ให้มีประกาศพระบรมราชโองาสแต่งตั้งก็เสร็จพิธี แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวังเจ้านาย บ้านขุนนาง ทรงจุนเจิมและพระราชทานสุพรรณบัฏจารึกพระนามด้วยพระองค์เองเป็นการสร้างความรู้สึกรักภักดีอีกแบบหนึ่ง (สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๕: ๓๐-๓๑)

ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสัมพันธ์ระหว่างองค์พระมหากษัตริย์ กับเจ้านายในพระราชวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ นับว่าเป็นไปได้ด้วยดี ความสามัคคีและความร่วมมือกัน จากทุกฝ่ายเป็นปัจจัยสำคัญข้อหนึ่ง ที่ทำให้การดำเนินนโยบายเปิดสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศตะวันตกอย่างกว้างขวางควบคู่ไปกับความมั่นคงแห่งพระราชบัลลังก์ อันส่งผลต่อการปรับปรุงสังคม และประเพณีของไทยบางอย่างตามคตินิยมตะวันตกเป็นไปด้วยความสำเร็จด้วยความน่าพึงพอใจ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระราชวงศ์ในระดับพระภรรยาเจ้า ภรรยาเจ้า ตลอดทั้งพระราชโอรสพระราชธิดาในชั้นเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า ทั้งที่ประสูติก่อนบรมราชาภิเษก ๒ พระองค์ และประสูติเมื่อบรมราชาภิเษกแล้ว ๘๒ พระองค์ รวมทั้งสิ้น ๘๔ พระองค์ การมีมหาสาขามากมายดังกล่าวนี้นี้ แนวคิดในสมัยโบราณมีความเชื่อว่าเป็นเครื่องหมายแห่งการเชิดชูให้พระราชวงศ์เจริญงอกงามได้รับการยกย่องนับถือโดยกว้างขวาง (บรรเจิด อินทุจันทร์ยง, ๒๕๓๙: ๕๕๘ และ ศุภวัฒน์ เกษมศรีและรัชณี ทรัพย์วิจิตร, ๒๕๔๙: คำนำ)

ในเรื่องของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในและราชการต่างๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยืนยันสนับสนุนระบบฝ่ายในที่มีจำนวนมากที่ดำรงตำแหน่งพระภรรยาเจ้า และภรรยาเจ้า ทั้งจากกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง คหบดีผู้มีทรัพย์ ด้วยมีพระราชดำริว่า ระบบดังกล่าวยังคงมีความสำคัญในการสร้างสมดุลอำนาจระหว่างชนชั้นปกครองตลอดจนเป็นการเสริมสร้างพระบารมีของพระมหากษัตริย์ อีกทั้งระบบดังกล่าวยังคงเป็นที่ยอมรับถือปฏิบัติอยู่ในหลายสังคมขณะนั้น ในทางพระพุทธศาสนาก็มิได้มีข้อห้ามในเรื่องดังกล่าว นอกจากนี้ในเวลานั้นสังคมไทยยังต้องการแรงงาน ถ้าผู้ชายมีภรรยาเพียงคนเดียวจะทำให้มีบุตรได้อย่างมากเพียง ๑๒-๑๓ คน เพราะผู้หญิงแต่ละคนไม่สามารถมีบุตรมากกว่านั้น แต่หากผู้ชายมีภรรยาหลายคนจะสามารถมีบุตรได้เป็นจำนวนมาก แต่อย่างไรก็ตามทรงอนุญาตให้ข้าราชการสำนักฝ่ายในที่ไม่สมควรจะสามารถหลุดออกจากราชการได้ ทั้งนี้แต่เดิมมาหากสตรีผู้ใดได้มาถวายตัวทำราชการฝ่ายในแล้วจะไม่สามารถออกจากราชการได้ ถ้าคิดจะออกจากราชการต้องสร้างทำอุบายว่าป่วยเป็นโรคร้ายแรงต่างๆ อาทิ โรคเรื้อรัง โรคมะเร็ง หรือ ทำที่ว่าวิกลจริต เป็นผู้ร้าย รวมถึงยอมเสียค่านายหน้าให้ผู้ใหญ่ฝ่ายในกราบบังคมทูลพระกรุณากราบบังคมทูลลาออกจากราชการแทน จึงจะออกจากราชการได้ (ฉัตรภรณ์ จินดาเดช, ๒๕๔๖: ๑๔๙-๑๕๐) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นถึงความจำเป็นในเรื่องของโครงสร้างระบบฝ่ายในที่ทรงปฏิบัติตามแบบแผนโบราณราชประเพณี แต่อย่างไรก็ตามพระองค์ทรงเห็นถึงสิทธิความเท่าเทียมของความเป็นมนุษย์ในด้านสิทธิเสรีภาพด้วยเช่นเดียวกันจากหลักฐานการประกาศอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก ซึ่งประกาศไว้ ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ ปีชวด ฉศก (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๗: ๖๐-๖๒) ความว่า

พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกาศปฏิญาณไว้เป็น ความสัจความจริง แก่เจ้าจอมอยู่งานชั้นใน ชั้นกลาง ชั้นนอกทั้งปวง เว้นแต่เจ้าจอมมารดาในพระเจ้าลูกเธอ และหม่อมพนักงานทุกตำแหน่ง แลเจ้าจอมเกล้าแก่ และท่านเกล้าแก่ แลนางบำเรอทั้งปวงทุกคน

...ด้วยบัดนี้ไม่ทรงหวงแหนท่านผู้ใดผู้หนึ่งไว้ในราชการด้วยการข่มเหงกักขังต้องทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตามสมควรแลเห็นแก่ตระกูล แลความชอบของท่านทั้งปวงจึงทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง พระราชทานเบี้ยหวัดผ้าปี แลเครื่องยศบรรดาศักดิ์โดยสมควร บัดนี้ท่านทั้งปวงก็ทำราชการมานานแล้วใครใครไม่สบาย จะใคร่กราบถวายบังคมลาออกนอกราชการไปอยู่วังเจ้า บ้านขุนนาง บ้านบิดามารดา จะมีลูกมีผิวให้สบายประการใดก็อย่าได้กลัวความผิดเลยให้กราบบังคมทูลถวายบังคมลาโดยตรง แล้วถวายเครื่องยศคืนแล้วก็จะโปรดให้ไปตามปรารถนาโดยสะดวกไม่กักขังไว้ ถ้าเป็นคนมีตระกูลไปอยู่กับบิดามารดาพี่น้อง หรือเป็นนางห้าม เจ้านายที่ทรงพระกรุณาให้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ๆ หรือเป็นภรรยาข้าราชการที่มีศักดิ์มากก็จะพระราชทานเบี้ยหวัดอยู่บ้างโดยสมควร เจ้าจอมอยู่งานชั้นในคับแค้นใจนักจะถวายบังคมลาออกนอกราชการก็อายอดสู อยู่ชั้นในไม่สบายจะบอรับพระราชทานโอกาสเลื่อนออกมาเป็นชั้นกลาง ชั้นนอก แลพนักงาน แลนางบำเรอก็ตามแต่จะพอใจ แต่ให้กราบทูลก่อน...แต่เจ้าจอมมารดาในพระเจ้าลูกเธอจะโปรดให้ออกนอกการก็มีผิวใหม่ไม่ได้จะเสื่อมพระเกียรติยศพระเจ้าลูกเธอไป...อนึ่งเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าในแผ่นดินล่วงมาแล้วถ้ามีพระองค์เจ้าอยู่ก็อย่าให้มีผิว ถ้าอยากจะมีผิวให้ได้ก็ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าตัดรอนพระองค์เจ้าให้ขาดเสียก่อนอย่าให้เรียกว่าเจ้าจอมมารดาเลย ถ้าพระองค์เจ้ายอมตัดไม่นับถือแล้วจะโปรดให้มีผิวตามสบายถ้าไม่กราบทูลพระกรุณา ขึ้นมีผิว ถ้าผิวเป็นพระองค์เจ้าก็จะโปรดให้ลดเบี้ยหวัดเสียกึ่งหนึ่ง ถ้าผิวเป็นหม่อมเจ้าเป็นข้าราชการมีบรรดาศักดิ์ก็ดื่ยยกเบี้ยหวัดแล้วจะให้เสียภาษีปีละ ๑๒ ตำลึง ถ้ามีผิวข้าราชการมีบรรดาศักดิ์น้อย แลไพร่จะให้ลงพระราชอาญา แล้วผิวจะให้รับราชบาทแล้วเอาตัวส่งหญ้าช้าง ตัวหญิงจะให้ลงพระราชอาญาจำไว้นตาย ถ้าพระองค์เจ้าส่งสารกราบทูลขอก็จะพระราชทานให้ไปอยู่กับพระองค์เจ้ารับพระราชทานเบี้ยหวัดเหมือนอย่างนางนม ให้เรียกแต่ว่ามารดาไม่ให้ใส่คำเรียกหน้าว่าเจ้าจอม... (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก. อ้างถึงใน สาระ มีผลกิจ, ๒๕๔๒: ๔๒)

ผู้คนจำนวนมากในพระราชสำนัก รวมทั้งในแต่ละรัชสมัยทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในเป็น สิ่งหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงพระบรมเดชานุภาพขององค์พระมหากษัตริย์ ตลอดทั้งถือเป็นธรรมเนียมการสืบราชตระกูลไว้รับใช้ในงานราชการแผ่นดินต่อไปในอนาคต การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างฐานความมั่นคงที่ส่งผลต่องานราชการทางฝ่ายหน้า อาทิ สตรีที่เข้ามาเป็นหน้าที่ภรรยาซึ่งมีราชสกุลยศเดิมอยู่ในฐานะพระราชวงศ์และบุตรขุนนางส่วนกลางกับภูมิภาคท้องถิ่นสตรีที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ตั้งแต่ชั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าลงมาถึงหม่อมเจ้า ตลอดทั้งท้าวนางและข้าราชการบริพารไปจนถึงระดับล่างลงไปโดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่า การสร้างความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์กับพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในนั้น นับเป็นสิ่งที่สมควรจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามกฎหมายและธรรมเนียมราชตระกูล ทั้งนี้เพื่อความเหมาะสมในการสืบพระราชสันตติวงศ์ในตำแหน่งรัชทายาท อันเป็นที่ยอมรับแก่มหาชน

ทั่วไป ดังที่เรียกว่า “อุกโตสุชาติ สังสุทธเคราะห์” หมายถึงผู้ที่เกิดดีทั้งสองฝ่าย ซึ่งมาจาก “อุกโตสุชาติ” มีความหมายเฉพาะตัวคือ การมีกำเนิดทั้งสองฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายชนกและชนนี ส่วน “สังสุทธเคราะห์” หมายถึง ครอบภิรมย์อันบริสุทธิ์พร้อม (สาระ มีผลกิจ, ๒๕๔๒: ๔๒)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการสานความสัมพันธ์กับพระบรมวงศานุวงศ์นำมาสู่การถวายตัวเป็นฝ่ายในที่อัศรมหเสี นับเป็นพระอัศรมหเสีในสมัยแรกที่สถาปนาในขณะที่มีพระชนมายุอยู่ “พระองค์เจ้าหญิงโสมนัสวัฒนาวดี” พระธิดาในพระเจ้าราชวรวงศ์ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี โดยพระองค์เจ้าลักขณานุคุณพระองค์นี้ทรงเป็นพระอนุชาในพระองค์เจ้าหญิงวิลาส พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงโปรดมากที่สุดในนอกจากนี้ยังสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำเพย พระธิดาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริวงศ์ กรมหมื่นมามาตยาพิทักษ์เป็น พระนางเธอพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ และในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระนางเธอพระองค์ดังกล่าว ได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี การสถาปนาพระภรรยาเจ้าชั้นหลานหลวงในรัชกาลที่ ๓ ทั้งสองพระองค์นี้ ขึ้นเป็นพระอัศรมหเสีในรัชกาลที่ ๔ นับเป็นความพยายามในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์เท่ากับการเชื่อมสายสัมพันธ์ที่เคยเป็นเรื่องหมางเมินกันมาก่อนระหว่างรัชกาลที่ ๓ กับรัชกาลที่ ๔ ให้แน่นแฟ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งยังเป็นการสร้างสิทธิอันชอบธรรมในการสืบสันตติวงศ์ให้แก่พระราชโอรสที่จะประสูติต่อไป ซึ่งทรงเป็นเชื้อสายของทั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ย่อม เป็นที่สรรเสริญของราชวงศ์ และขุนนางที่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์อีกด้วย (สาระ มีผลกิจ, ๒๕๔๒: ๒๕)

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สามารถสืบเชื้อพระราชมารดาเป็นพระเจ้านครบาลองค์ที่ ๔ มีจำนวนทั้งสิ้น ๒๗ พระองค์หรือ ๒๗ มหาสาขา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ขานนามสกุลพระราชทานไว้สำหรับสืบเชื้อพระวงศ์นั้นๆ ในตอนแรกรวม ๒๖ นามสกุล เมื่อวันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ เว้นแต่ราชสกุลในพระเจ้านครบาลองค์แรก กรมหลวงพิชิตปรีชากร ที่ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่าหม่อมเจ้าชายปรีดิยากรพระโอรสในพระบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ไม่มีโอรสสืบพระวงศ์ต่อไป จึงมิได้พระราชทานนามสกุลไว้กระทั่ง ปีพ.ศ. ๒๔๗๒ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามสกุลให้ผู้สืบพระวงศ์ในพระเจ้านครบาลองค์แรก กรมหลวงพิชิตปรีชากร ว่า “คัคณางค์”

มหาสาขาที่สืบราชสกุลมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีดังต่อไปนี้

- ๑.พระเจ้านครบาลองค์แรก พระองค์เจ้านพวงศ์ นามสกุลพระราชทาน “นพวงศ์”
- ๒.พระเจ้านครบาลองค์แรก พระองค์เจ้าสุประดิษฐ์ นามสกุลพระราชทาน “สุประดิษฐ์”
- ๓.พระเจ้านครบาลองค์แรก กรมพระนเรศวรฤทธิ์ นามสกุลพระราชทาน “กฤดากร”
- ๔.พระเจ้านครบาลองค์แรก กรมหลวงพิชิตปรีชากร นามสกุลพระราชทาน “คัคณางค์”
- ๕.พระเจ้านครบาลองค์แรก กรมหลวงอดิศรอุดมเดช นามสกุลพระราชทาน “ศุขสวัสดิ์”
- ๖.พระเจ้านครบาลองค์แรก กรมหมื่นภูธรเรศธำรงศักดิ์ นามสกุลพระราชทาน “ทวีวงศ์”
- ๗.พระเจ้านครบาลองค์แรก กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม นามสกุลพระราชทาน “ทองใหญ่”

๘. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ นามสกุลพระราชทาน “เกษมสันต์”
 ๙. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร นามสกุลพระราชทาน “กมลาศน์”
 ๑๐. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เจ้าฟ้าชายจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์
 นามสกุล พระราชทาน “จักรพันธุ์”
 ๑๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นทิวากระวงศ์ประวดี นามสกุลพระราชทาน “เกษมศรี”
 ๑๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมขุนสิริธัชสังกาศ นามสกุลพระราชทาน “ศรีธวัช”
 ๑๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ นามสกุลพระราชทาน “ทอง
 แฉม”
 ๑๔. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ นามสกุลพระราชทาน “ชุมพล”
 ๑๕. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ นามสกุลพระราชทาน
 “เทวกุล”
 ๑๖. สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุ
 พันธุ์วงศ์ วรเดช นามสกุลพระราชทาน “ภาณุพันธุ์”
 ๑๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ นามสกุลพระราชทาน “สวัสดิกุล”
 ๑๘. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา นามสกุลพระราชทาน “จันทร์ทัศน์”
 ๑๙. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นพงศาติศรมหิป นามสกุลพระราชทาน “ชยางกูร”
 ๒๐. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ นามสกุลพระราชทาน “วรวรรณ”
 ๒๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นามสกุลพระราชทาน
 “ดิศกุล”
 ๒๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ พระองค์เจ้าชายศรีเสาวภาคย์ นามสกุลพระราชทาน
 “ไศยวงศ์”
 ๒๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา นามสกุลพระราชทาน “โสณกุล”
 ๒๔. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ นามสกุล
 พระราชทาน “จิตรพงศ์”
 ๒๕. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์ นามสกุลพระราชทาน “วัฒน
 วงศ์”
 ๒๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฐ์ นามสกุลพระราชทาน “สวัสดิ
 วัฒน”
 ๒๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย นามสกุลพระราชทาน “ไชยันต์”

การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาสมเด็จพระอัครมเหสี และทรงรับ
 สตรีเป็นบาทบริจาริกา รวมถึงการให้พระประสูติกาลราชโอรสและราชธิดาจากสายราชสกุล สกุลแตก
 ขยายเป็นหลายมหานิกาย นับเป็นสิ่งที่ถือปฏิบัติของพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าอันแสดงถึง
 พระบรมเดชานุภาพไป พร้อมกับการสร้างความปรองดองในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ในชั้นต่างๆ ได้เป็น
 อย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มพระราชวงศ์เธอชั้นที่ ๓ ผู้สืบสายมาจากพระบาทสมเด็จพระสมเด็จ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นที่ ๔ ผู้สืบเชื้อสายมาจากพระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในแรกเดิมทีปฏิสัมพันธ์เป็นไปในทางไม่ดีนัก รวมไปถึงกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ในช่วงต้นราชวงศ์จักรีด้วย สืบเนื่องมาจากปัญหาการสืบพระราชสมบัติในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การสร้างความปรองดองในหมู่พระราชวงศ์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำอยู่นี้ จึงนับเป็นเครื่องมือหนึ่งที่ทรงสร้างความสืบทอด และดำรงไว้ซึ่งความมั่นคงแห่งพระราชวงศ์ ซึ่งส่งผลกับสถาบันพระมหากษัตริย์ อีกทั้งยังเป็นแนวทางเพื่อสร้างความยอมรับทางสิทธิธรรมที่ถูกต้องและเพรียกพร้อมตามจารีตราชประเพณี

นับได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญประการต้น ที่จะทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ ในการที่จะดำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักรให้สถาพรต่อไป กรณีตัวอย่างเช่น ในบรรดาพระญาติ ญาติทางฝ่ายสมเด็จพระมเหสี เจ้าจอมมารดาเจ้าจอม ทางสายราชสกุล และสกุลที่สูงด้วยอิสริยยศอิสริยศศักดิ์และมีบทบาททางการเมือง ได้กลายเป็นกลุ่มประสานความร่วมมือที่สำคัญที่จะขับเคลื่อนพระราชกรณียกิจต่างๆ ได้ต้องตามพระราชประสงค์และปกป้องไว้ซึ่งอำนาจแห่งพระราชบัลลังก์จะเห็นได้ชัดเจนตั้งแต่ต้นถึงปลายรัชกาล ในส่วนของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเจ้าฟ้า พระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอชั้นพระองค์เจ้า ถึงแม้จะไม่เห็นผลของพระองค์ท่านทั้งหลายที่ได้ประกอบคุณูปการในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตาม แต่ได้ส่งผลอย่างชัดเจนเป็นอย่างมากในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา

พระบรมวงศานุวงศ์ที่สืบจากชั้นที่ ๔ เป็นกลไกสำคัญที่แบ่งเบาพระราชภาระและทรงช่วยเหลือทำนุบำรุงกิจการต่างๆ ของบ้านเมืองได้เป็นอย่างดี และเป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติหรือที่เรียกได้ว่าทรงเป็นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่ได้ทรงไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกรัชกาลเป็นต้น อาทิ

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พ.ศ.๒๔๐๖-๒๔๙๐) พระมารดาคือ พระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณาราย (พระองค์เจ้าแฉ่) ทรงมีพระปรีชาญาณเป็นที่ประจักษ์แก่งานราชการบ้านเมือง และทรงรับใช้งานราชการอยู่หลายรัชกาลไม่ว่าจะเป็นงานทางด้านสถาปัตยกรรม ปฎิมากรรม ประติมากรรม จิตรกรรม ดุริยางคศาสตร์ วรรณคดี (มัทนียา พงศ์สุวรรณ, ๒๕๕๓: ๑) จนได้รับการไว้วางพระราชหฤทัยรับใช้ราชการสำคัญและทรงเป็นปราชญ์ในหลายๆ ศาสตร์ เช่น ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในรัชกาลที่ ๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เจ้าฟ้านิชิยงมาทโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ พระบิดาแห่งสถาปัตยกรรมไทย (Jeffrey Finestone, 1989: ๖๙) นอกจากนี้ยังทรงได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ประกาศให้เป็นบุคคลสำคัญของโลกประจำปีพุทธศักราช ๒๕๐๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เจ้าฟ้านิชิยงมาทโกสินทร์ ทรงเปรียบเสมือนผู้สืบทอด สร้างสรรค์องค์ความรู้จากบรรพบุรุษสะท้อนความเป็นภูมิปัญญาไทยได้เป็นอย่างดี ผลงานของพระองค์ท่านได้เป็นที่ประจักษ์มาจนถึงปัจจุบัน

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ.๒๔๐๕-๒๔๘๖) ในเจ้าจอมมารดาชุ่ม ผู้ทรงบังคับบัญชากรมกองแก้วจินดา กรมแผนที่ จัดตั้งสถานศึกษาต่างๆ จนพัฒนาเป็นกระทรวงธรรม

การทรงเป็นราชทูตพิเศษทั้งในประเศยุโรป อียิปต์ อินเดีย เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยพระองค์แรก ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๔๐ ผู้สำเร็จ ราชการรักษาพระนครในรัชกาลที่ ๖ อภิรัฐมนตรีในอภิรัฐมนตรีสภาสมัยรัชกาลที่ ๗ ผู้ให้กำเนิดหอ พระสมุดสำหรับพระนคร งานราชการต่างๆ จำนวนมากนี้ทรงรับใช้เบื้องพระยุคลบาทมาเป็น เวลนานานหลายรัชกาลด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วาง พระราชหฤทัยเปรียบประดุจพระหัตถ์ขวาในพระองค์ ด้วยงานราชการต่างๆ ที่ต้องเกี่ยวข้องกับการ เสด็จต่างประเทศพระเนตรพระกรรณและเยี่ยมเยียนประชาชนตามหัวเมืองต่างๆ จึงทรงรอบรู้ภูมิศาสตร์ โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ภาษา วรรณคดี คติชนวิทยาได้เป็นอย่างดีจนได้รับการยกย่องให้เป็นพระ บิดาแห่งวิชาประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวงการมคฺเทศกไทย พระองค์เป็นบุคคลไทยพระองค์แรก ที่ได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ให้ เป็นบุคคลสำคัญของโลก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๕

๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์ วัโรปการ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พ.ศ.๒๔๐๑-๒๔๖๖) ใน สมเด็จพระปิยะมวดีศรีพัชรินทรมาตา (เจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม) ทรงมีหน้าที่ในการตรวจบัญชีคลัง และทรงเป็นแนวร่วมในการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ในปีพ.ศ. ๒๔๑๘ ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของ กระทรวงการคลังมหาสมบัติหรือกระทรวงการคลังในปัจจุบัน ทรงรับหน้าที่ตรวจบัญชีต่างกระทรวง ด้วยพระองค์เอง ยังทรงร่วมเป็นหัวหน้าพนักงานอดิตตออฟฟิศ ในสำนักงานที่เรียกว่า “อดิตต ออฟฟิศ” ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และตำแหน่งราชเลขาธิการทรงเป็นที่ปรึกษาในราชการต่างประเทศ และตำแหน่งในกรมพระคลังมหาสมบัติ ผู้บังคับบัญชากรมบัญชีกลางทรงเป็นผู้ริเริ่มให้ตั้งทูตไทยไป ประจำอยู่ในพระราชสำนักต่างๆ เป็นครั้งแรก ใน พ.ศ.๒๔๒๕ สยามจึงเริ่มตั้งกงสุลในอังกฤษ ครั้งแรก และตามมาด้วยประเทศฝรั่งเศส อีกทั้งทรงเป็นผู้ริเริ่มดำริที่จะทำสัญญากับอังกฤษเพื่อจัดตั้งศาล ต่างประเทศขึ้นที่เชียงใหม่ นอกจากนี้ยังทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงจัดตั้งกระทรวงต่างประเทศและทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีพระองค์แรกที่ทรงมีความรู้ ภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี ความไว้วางพระราชหฤทัยดังกล่าวทรงได้รับการยกย่องประดุจเป็นแขนซ้าย ในพระองค์เหมือนกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งผู้รักษาราชการพระนคร นายกสภารคลัง นายกรรมการ ตรวจร่างประมวลกฎหมาย พนักงานตรวจปฏิทินที่ใช้ในราชการ ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและราชการ ในพระองค์ มหาอำมาตย์เอก รัฐมนตรี องคมนตรี นายทหารพิเศษชั้นนายพลเอก (เพ็ญศรี ตึก, ๒๕๔๒: ๒๓๑-๒๓๒)

ในปี พ.ศ.๒๔๓๐ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษทรงฉลองรัชกาล ครบ ๕๐ ปี ในงานใหญ่ ครั้งนั้นเป็นประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดิน และประธานาธิบดีต่างประเทศที่เป็น สัมพันธไมตรียอมแต่งเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่เป็นผู้แทนไปช่วยงาน และในครั้งนั้นเมื่อรัฐบาล อังกฤษได้บอกหมายกำหนดการมากราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการไปร่วมงาน ฉลองราชสมบัติ ณ ประเทศอังกฤษแทนพระองค์ และยังทรงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมฯ ให้เสด็จไป

ยังประเทศฝรั่งเศส สวีเดน และถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่สมเด็จพระเจ้าวิลเฮ็ล์มที่ ๑ แห่งเยอรมนีด้วย ในการเสด็จครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ยังทรงได้ไปดูงานเกี่ยวกับด้านการปกครองประเทศ และนำความขึ้นกราบบังคมทูลจากนั้น จึงทรงเริ่มให้ตั้งเสนาบดีประชุมสภาขึ้นในปี พ.ศ.๒๔๓๑ (พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, ๒๕๓๙: ๓๒-๓๓)

จากการมีตัวอย่างเจ้านาย ทั้งสามพระองค์ที่นำมาเสนอนี้ มีข้อที่หน้าสังเกตได้ว่าเป็นกลุ่มเจ้านายจากจำนวนหลายสิบพระองค์ที่ได้ดำรงตำแหน่งหน้าที่สำคัญทางราชการ และได้รับพระราชทานพระอิสริยยศที่ทรงกรมที่ตำแหน่งสูงสุดในระดับตำแหน่ง “สมเด็จพระกรมพระยา” ที่ต้องใช้ความวิริยะอุตสาหะทำหน้าที่ราชการได้ต้องพระราชหฤทัย ซึ่งถ้าเจ้านายพระองค์นั้น ทรงมีฐานันดรแต่เดิมที่พระองค์เจ้า ซึ่งตามหลักจะต้องเริ่มทรงกรมขึ้นต่ำสุดเป็นต้นไปเริ่มตั้งแต่ กรมหมื่น กรมขุน กรมหลวง กรมพระ กรมพระยา สมเด็จพระกรมพระยา หรือ เดิมเรียกว่า สมเด็จพระกรมพระ ทั้งนี้เป็นไปแล้วแต่พระราชอิสริยยศประกอบกับงานการแผ่นดินที่ปรากฏ (Jeffrey Finestone, 1969: 634)

เมื่อเปรียบเทียบกับรัชกาลอื่นๆ พบว่าตำแหน่งเจ้านายฝ่ายหน้าที่ปฏิบัติราชการและได้รับการสถาปนาทรงกรมถึงสมเด็จพระกรมพระ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีบทบาทหน้าที่ทางราชการค่อนข้างสำคัญและเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าในระดับชั้นผู้ใหญ่ มีน้อยพระองค์มากกว่า ถ้าเปรียบเทียบกับเจ้านายที่สืบทอดมาจาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกตัวอย่างเช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชโอรสที่สืบพระราชวงศ์ออกเป็นมหาสาขาได้ ๑๘ มหาสาขามีพระราชโอรสเพียงพระองค์เดียวเท่านั้น ซึ่งได้รับการสถาปนาที่สมเด็จพระกรมพระยาได้แก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมพระชัยนาทนเรนทร ผู้ทรงเป็นพระบิดาแห่งการสาธารณสุขไทย นอกจากนี้ยังทรงดำรงตำแหน่งองคมนตรีในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๗ จนถึงรัชกาลที่ ๙ (Jeffrey Finestone, 1969: 580)

สรุปได้ว่า ทั้ง ๕ เรื่องที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ ๔ ทรงเลือกที่จะรักษาพระราชอาณาจักรและความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานของความมั่นคงของสยามประเทศ โดยการธำรงรักษาปรีชา ความรู้ ภูมิปัญญาดั้งเดิมและโบราณราชประเพณี ทั้งส่งเสริมสถานะของพระมหากษัตริย์และแสดงออกถึงความเป็นสมมติเทพ หรือพุทธราชา ในการที่พระองค์ทรง “เลือก” ที่จะใช้ความรู้ในลักษณะดังกล่าวทำให้ความรู้ดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาได้รับการธำรงรักษาไว้ เนื่องจากพระองค์ได้บันทึกความรู้ต่างๆ ลงในประกาศต่างๆ และทรงปฏิบัติให้เป็นเยี่ยงอย่าง..ทำให้ความรู้ดังกล่าวนอกจากจะไม่สูญหายเลือน ยังได้รับการจารึกลงไว้เป็นแบบอย่างมีการเรียนรู้สืบทอดมา โดยเฉพาะในกลุ่มพระราชโอรส พระราชธิดา เจ้านายและขุนนาง จึงเท่ากับเป็นการถ่ายทอดความรู้ดั้งเดิมให้สืบทอดต่อมาอีกด้วย อย่างไรก็ตามรัชกาลที่ ๔ มิได้ทรงยึดมั่นใน “ของเก่า” หรือภูมิปัญญาดั้งเดิมโบราณราชประเพณีแต่อย่างเดียว พระองค์ทรงตระหนักถึงความสำคัญและความจำเป็นที่จะต้องพัฒนา พระราชอาณาจักรในช่วงของการเปลี่ยนแปลง อันเนื่องมาจากความสัมพันธ์กับต่างประเทศและการเริ่มต้นของระบอบอาณานิคม รัชกาลที่ ๔ ทรงพัฒนาพระราชอาณาจักรโดยการยอมรับการเปลี่ยนแปลงและผสมผสานความรู้ใหม่ในศิลปวิทยาการด้านต่างๆ

และถ่ายทอดความรู้ใหม่นั้นๆ ให้กับสังคมไทยให้กว้างขวางเท่าที่จะทำได้ ขณะเดียวกันก็ทรงมีปฏิสัมพันธ์กับต่างประเทศและชาวต่างประเทศ และได้พยายามสื่อสารให้เห็นว่า สยามนั้นก็เป็นหนึ่งใน “อารยประเทศ”

๕.๒ การพัฒนาพระราชอาณาจักรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ

การพัฒนาพระราชอาณาจักรในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สะท้อนจากพระราชกรณียกิจต่างๆ เป็นจำนวนมาก อันเป็นปัจจัยสำคัญที่พระองค์ทรงใช้ในการธำรงรักษาชาติ ท่ามกลางกระแสการล่าอาณานิคมจากมหาอำนาจทางตะวันตก พระองค์ทรงใช้ภูมิปัญญาในทุนวัฒนธรรมที่มีมาแต่เดิม ปรับเปลี่ยนในบางอย่างที่ควบคู่ไปกับการเปิดโลกทัศน์ ในการรับวิทยาการและเทคโนโลยีใหม่จากโลกตะวันตก ก่อให้เกิดการธำรงรักษา และพัฒนา ส่งผ่านถึงการถ่ายทอดความรู้ โดยมีฐานทางการศึกษาในพระองค์ที่เป็นหัวใจสำคัญในเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาพระราชอาณาจักร ซึ่งผู้ศึกษาเลือกพิจารณา ๒ ประเด็นหลัก คือ ๑) ความรู้ด้านอักษรศาสตร์ และ ๒) ความรู้ด้านศิลปกรรม ซึ่งทั้งสองเรื่องนี้เป็นประเด็นในการแสดงความเป็นอารยะของสยามประเทศ ถือได้ว่าเป็นการใช้ความรู้ในอีกรูปแบบหนึ่ง คือ การใช้ความรู้ทั้งในแบบที่ธำรงรักษาของเดิมไว้ และใช้ความรู้เพื่อการก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลง เป็นการใช้ความรู้เพื่อ “การพัฒนา”

๕.๒.๑ ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์

พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ ที่พระราชทานเกี่ยวกับด้านอักษรศาสตร์ เนื่องในวันสำคัญต่างๆ มีจำนวนมาก ดังนี้

...เรามีโชคดีที่มีภาษาไทยของตนเองแต่โบราณกาล จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะรักษาไว้ ปัญหาเฉพาะในด้านรักษาภาษานี้ก็มีหลายประการ อย่างหนึ่งต้องรักษาให้บริสุทธิ์ในการออกเสียง คือ ให้ออกเสียงให้ถูกต้องชัดเจนอีกอย่างหนึ่งต้องรักษาให้บริสุทธิ์ในวิธีใช้ หมายความว่าวิธีใช้คำมาประกอบเป็นประโยคนับเป็นปัญหาที่สำคัญ ปัญหาที่สามคือ ความร่ำรวยในคำของภาษาไทย ซึ่งพวกเรานึกว่าไม่ร่ำรวย จึงต้องมีบัญญัติศัพท์ใหม่มาใช้ ... พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานเนื่องในวันภาษาไทยแห่งชาติ

ภาษาเป็นมรดกสำคัญของชาติเป็นสิ่งที่แสดงถึงควมมีอารยะทางวัฒนธรรม และภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาเป็นเวลานานและเป็นสิ่งหนึ่งที่แสดงความเป็นตัวตนความเป็นชาติได้อย่างสมภาคภูมิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญในเรื่องของการใช้ภาษาไทยอย่างถูกต้อง อยู่เสมอทรงพระราชนิพนธ์ชี้แนะตักเตือนในเรื่องของภาษาอยู่มิได้ขาด แม้แต่ในรัชกาลปัจจุบันทรงมีมติระงับการใช้ภาษาไทยให้ชัดเจนทั้งในภาษาพูดและภาษาเขียน ปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่องแรกในปีแรกของรัชกาลในปีพ.ศ. ๒๔๘๔ เรื่อง พระราชทานูกิจรัชกาลที่ ๘ พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสหลายองค์ที่เกี่ยวข้องกับภาษาไทย โดยจะอัญเชิญเป็นกรณีตัวอย่างดังนี้

...เรามีโชคดีที่มีภาษาของตนเองแต่โบราณกาล จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะรักษาไว้” จากการประชุมวิชาการของชุมนุมภาษาไทย ๒๕๐๕...

...ไทยเรามีเอกราชมีภาษาของเราเองมีตัวหนังสือซึ่งคิดค้นขึ้นเอง” จากพิธีทูลเกล้าฯ ถวายปริญญานิติศาสตรดุษฎีบัณฑิต ณ มหาวิทยาลัยเมลเบิร์น ๒๕๐๘...

...ภาษาไทยเป็นสิ่งสำคัญสำหรับบ้านเมืองของให้ร่วมมือช่วยกันรักษามาตรฐานของภาษาไทยไว้อย่าให้ทรุดโทรม” และ “ในด้านการใช้ถ้อยคำหรือคิดคำขึ้นใหม่ของให้พยายามนึกถึงคำเก่าๆ ในภาษาไทยของเราไว้บ้างคำเก่าเหล่านี้มีอยู่แล้ว ขอให้พยายามรักษาไว้และใช้ให้ถูก คำที่จะสร้างขึ้นใหม่ของให้ช่วยกันคิดให้ดีขึ้นอย่างคิดใหม่ให้พุ่มเฟือยนัก... จากการชุมนุมภาษาไทยและผู้รับรางวัลพระราชนิพนธ์การออกเสียงภาษาไทย ๒๕๐๘...

...เมื่อพูดจาสื่อสารกันได้ไม่ติดขัดก็就会有ความเข้าใจกันสามารถร่วมมือกันทำงานสร้างสรรค์ความสุขความเจริญให้เกิดขึ้นได้ ปัญหาที่จะไม่เกิดขึ้นหรือหากจะเกิดขึ้นบ้าง ก็สามารถพูดจาทำความเข้าใจกันได้โดยไม่ยาก...จากพิธีพระราชทานปริญญาบัตรของมหาวิทยาลัยเชียงใหม่...

จากพระราชดำรัสข้างต้นนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๙) ทรงมีพระทัยเอาใจใส่ในเรื่องภาษาอย่างจริงจัง ทรงชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของภาษาไทย อันแสดงถึงความเป็นไทยและทรงแสดงให้เห็นถึงความภาคภูมิใจที่มีภาษาเป็นของตนเอง พระองค์ยังทรงห่วงใยในเรื่องของการใช้ภาษาไทยให้ถูกต้อง และทรงกระตุ้นให้คนไทยทั้งหลายสนใจภาษาให้มากขึ้นทั้งครู อาจารย์ นักวิชาการ ก็จะได้ศึกษาค้นคว้าภาษาไทยให้แตกฉาน อบรมสั่งสอนศิษย์ให้เข้าใจอย่างกระจ่างแจ้ง ทรงเน้นเรื่องของบทบาทของภาษาที่ใช้ในการศึกษาข้อมูล ความคิดความเข้าใจและในด้านการใช้ภาษาเป็นเครื่องมือแสวงหาความรู้ นอกจากนั้นแล้วยังทรงพระปรีชาญาณรับสั่งให้จัดทำสารานุกรมสำหรับเยาวชนขึ้นโดยมีพระดำริว่า ผู้ใหญ่ควรใช้ภาษาถ่ายทอดความรู้แขนงต่างๆ แก่เยาวชนในขณะเดียวกันภาษา ก็เป็นเครื่องมือที่ทำให้เยาวชนสามารถแสวงหาความรู้ด้วยตนเองได้ ก่อนหน้านั้น ได้มีการจัดทำหนังสือรวบรวมความรู้ต่างๆ ลักษณะคล้ายคลึงกับสารานุกรมสำหรับเยาวชนเรียกว่า “รชดาภิเชก” ประดุจเป็นตู้ทองของการเล่าเรียนรวมนิทานทั้งชั้นต้น ชั้นกลาง ชั้นสูง หรือรู้จักกันดีในนาม (Rajatabhishek Begin a Golden Cabinet of Learning) ซึ่งรวบรวมโดยขุนวริทธิพิচার ถูกตีพิมพ์เผยแพร่เมื่อปีพ.ศ.๒๔๓๘

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นการรวมการเล่าเรียนต่างๆ สำหรับที่นักเรียนจะได้เลือกศึกษาเป็นลำดับขั้นขึ้นไปตามขอบใจของตนที่จะเล่าเรียนโดยสอนตัวเองหรือครูบาอาจารย์แนะนำให้ก็ได้ มีทั้งตำราที่ประมวลขึ้นจากองค์ความรู้ที่มีอยู่ภายในและรับมาจากต่างประเทศโดยตรง (สุนทร ชุตินทรานนท์, ๒๕๔๔ : ๒๒๓) ในสมัยนั้นจัดพิมพ์ขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกตามพระราชพิธีรชดาภิเชก ในรัชกาลที่ ๕ รศ.๑๑๒ กาลต่อมาได้มีการจัดพิมพ์เพื่อใช้เป็นหนังสือที่ระลึกงานพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ นอกจากนี้ยังทรงเรียบเรียงพระราชนิพนธ์ต่างๆ ไว้อีกหลายเรื่อง เช่น ตีโต้ นายอินทร์ผู้ปิดทองหลังพระ และพระมหาชนก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าไม่ว่าจะเป็นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือในสมัยรัชกาลปัจจุบัน

พระมหากษัตริย์จะไม่ทรงละและให้ความสำคัญเนื่องด้วยพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวกับภาษาเป็นประจำ อยู่เสมอทั้งที่เป็นอย่างจารีตและสมัยใหม่ ภาษาเป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นได้ด้วยการเรียนรู้ เป็น พฤติกรรมแบบหนึ่งซึ่งจัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมตัวอักษรหรือตัวหนังสือซึ่งใช้เขียนแทนคำพูดมี ความสำคัญในการที่ช่วยให้มีวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมของมนุษย์และช่วยในการถ่ายทอดวัฒนธรรม ด้วย การที่มนุษย์มีวัฒนธรรมและสามารถถ่ายทอดสืบต่อกันมา ก็เนื่องจากมนุษย์สามารถติดต่อทำ ความเข้าใจระหว่างกันอย่างกว้างขวางโดยใช้สัญลักษณ์ (symbolic communication) สัญลักษณ์ที่ สำคัญที่สุดคือ ภาษา ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน (จรี จุลลเทศ, ๒๕๑๔ : ๑๐๔-๑๐๕) ภาษา คือ มรดกทางวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่แสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชาติ จนมีผู้กล่าวว่า “ภาษา สื่อวัฒนธรรมวรรณกรรมสะท้อนความคิด” (ชลีพร วิรุณหะ, ๒๕๕๑: ๑๙) ประเทศไทยมีภาษาเป็น ของตนเองทั้งภาษาพูดและภาษาเขียน เฉพาะภาษาเขียนพอขุนรามคำแหงมหาราชทรงเป็นผู้ประดิษฐ์ ตัวอักษรและตัวเลขไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ.๑๘๒๖ ที่ปรากฏอยู่บนจารึกหลักที่ ๑ แห่งกรุงสุโขทัย อันเป็นต้น เริ่มไปสู่การพัฒนาทางด้านวัฒนธรรมและภูมิใจในความเป็นชาติของประเทศไทย ทำให้คนไทยมีภาษา เขียนเป็นภาษาประจำชาติ ตัวอักษร ภาษา และตัวเลขมีวิวัฒนาการรูปแบบการเขียนและการอ่าน เรื่อยมาจนได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษาวិทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติประกาศ ให้จารึกหลักที่ ๑ สุโขทัยได้รับการพิจารณาขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกประเภทความทรงจำในปี พ.ศ.๒๕๔๖ จารึกดังกล่าวเป็นจารึกภาษาไทยหลักแรก ภาษาใช้แบบง่ายๆ สีสาลคล้องจอง โดยมีข้อมูล ศาสนา ภาษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ นิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ เศรษฐกิจและภูมิศาสตร์ ไว้อย่าง หลากหลาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ค้นพบขณะทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ บริเวณกลุ่มเมืองโบราณสุโขทัย หรือที่รู้จักกันดีในนาม เนินปราสาทดงตาล ตัวอักษรและจารึกหลัก ที่ ๑ จึงนับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นอันนำไปสู่สังคมแห่งการเรียนรู้ผ่านตัวอักษรและภาษา รวมทั้งเป็น จุดเริ่มต้นของความมีรากฐานทางวัฒนธรรม อีกทั้งเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การเป็นสังคมที่มีอารยะ มาจนถึงปัจจุบันนี้ เมื่อเรามีตัวอักษร และภาษาเป็นของเราแล้วบรรพบุรุษยังได้คิดค้นเรียงร้อยถ้อยคำ ผสมแนวคิดความสร้างสรรค์ซึ่งทำให้เห็นลีลา และอารมณ์ทั้งฉันทลักษณ์แต่ละประเภท ซึ่งล้วนแต่ พัฒนาไปสู่ความเป็นชาตินิยมที่ชาติอื่นมาเสมอเหมือน เช่น ร่าย เป็นคำประพันธ์เชิงพรรณนา โคลง ประกอบด้วยโคลงสอง โคลงสาม โคลงสี่และโคลงฉันท์ ฉันท์ ถือเป็นวรรณกรรมที่ถือว่าเป็นศรีสง่าของ บ้านเมืองถือได้ว่าแต่งยากเป็นของมีค่าสูง คำฉันท์มีหลายประเภทกำหนดชื่อตามลีลาลักษณะการอ่าน เช่น อินทริวิเชียรฉันท์ มาณวิฉันท์ สัททวิฉันท์ กวพย ประกอบด้วยกาวพยานี้ กาวพณัง กาวพยสุรางคนางค์ กลอนมีตั้งแต่กลอนแปด กลอนหก กลอนกลบท (มัลลิกา พงศ์ปริตร, ๒๕๓๕: ๘๐-๘๑)

ด้วยการที่มีตัวอักษรและภาษาเป็นของตัวเองและมีความเก่าแก่ ความหลากหลายของ รูปแบบการนำไปใช้ตลอดทั้งความลุ่มลึกในเชิงวิชาการทั้งทางภาษาศาสตร์และวรรณคดีสิ่งต่างๆ เหล่านี้จึงเป็นพื้นฐานปัจจัยที่สำคัญทั้งการธำรงรักษาและการพัฒนามาทุกยุคทุกสมัย พระมหากษัตริย์ ตลอดทั้งทุกชนชั้นในสังคมจะต้องมีหน้าที่ทำนุบำรุงมรดกทางวัฒนธรรมขึ้นไว้ให้ยาวนานและมีความ เป็นเอกลักษณ์มากที่สุดหน้าที่ในการอนุรักษ์ และการทรงพระนิพนธ์ต่างๆ จึงถือเป็นหน้าที่หลักหน้าที่ หนึ่งทั้งของสถาบันและองค์พระมหากษัตริย์เองซึ่งยึดถือปฏิบัติจนถือเป็นธรรมเนียมจารีตตามโบราณ ราชประเพณี ทั้งทุกยุคทุกสมัย สมัยสุโขทัยมีหนังสือไตรภูมิอภินิหาร และจารึกหลักที่ ๑ แห่งกรุงสุโขทัย

สมัยอยุธยา ยังได้พัฒนาไปสู่การเป็นยุคทองทางวรรณกรรม ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กำหนดวรรณกรรมหลายเรื่อง เช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ กำศรวลศรีปราชญ์ ลิลิตยวนพ่าย ลิลิตพระลอ ตลอดทั้งมีตำราเรียนภาษาไทยเล่มแรก ได้แก่ จินตามณี เกิดกวีคนสำคัญ เช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระมหาราชครู ศรีปราชญ์

วรรณคดีชิ้นเด่นของอยุธยา ยังมีปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก อาทิ มหาชาติคำหลวง พระมาลัย คำหลวง กาพย์ห่อโคลงแห่เรือ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏบทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลดังกล่าวยังพบบทละครเรื่องอิเหนา บทละครนอกเรื่องสังข์ทอง คาวี สังข์ศิลป์ชัย สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นเครื่องชี้ชัดให้เห็นว่าตัวอักษร ภาษาเป็นสิ่งสำคัญของชาติเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่จะทรงทำนุบำรุงต่อไปในภายภาคหน้า ตลอดทั้งงานวรรณกรรมที่แปลเรื่องราวทางศาสนาจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยตามแบบที่เรียกว่า “แปลร้อย” ในการต่อมาเมื่อมีการติดต่อถึงขั้นได้ศึกษาวรรณกรรมของประเทศเพื่อนบ้านทำให้เกิดวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทงานแปล มักนิยมแปลจากพระราชพงศาวดารจีน เช่น สามก๊ก พระราชพงศาวดารมอญ ราชธานีราช

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้หนึ่งที่มีความสำคัญอุปถัมภ์ค้ำชูมรดกทางอักษรศาสตร์ดังกล่าว ให้อยู่คู่เป็นศรีสง่าแก่พระราชอาณาจักรต่อไป ตามธรรมเนียมโบราณที่เคยถือปฏิบัติกันต่อมา ทรงพระราชนิพนธ์เวสสันดรชาดก ร่ายยาว กัณฑ์วนประเวศ จุลพล และบทละครเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระรามเดินดง และยังเห็นความสามารถด้านอักษรศาสตร์ของพระองค์ที่ได้จากการอ่านลายพระราชหัตถเลขาที่ปรากฏในประชุมประกาศ ในรัชกาลที่ ๔ นอกจากนี้ยังทรงส่งเสริมบุคคลที่มีความรู้ความสามารถต่างๆ ไว้อีกมาก เช่น นิราศลอนดอนของหม่อมราโชทัย (หม่อมราชวงศ์กระต่าย อิศรางกูร ณ อยุธยา) พระมเหสีเลไลยก์ ของคุณสุวรรณ ซึ่งใช้คำไม่เป็นภาษา แต่อ่านแล้วเข้าใจสามารถนำมาเปรียบเทียบกับวรรณกรรม เรื่องอุณรุทธร้อยเรื่อง ใช้คำเป็นภาษาอ่านแล้วไม่ได้เรื่องราว (มีคฤหะศึกกับการนำเที่ยว, ๒๕๒๘: ๑๒๓)

บทบาท และความสำคัญของภาษา ยังคงเป็นเครื่องมือสำคัญเครื่องมือหนึ่งที่จะช่วยทำนุบำรุงรักษาประเทศชาติให้คงมีความเป็นอารยะต่อไป ดังปรากฏในกระแสพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันความว่า

...ภาษานั้นเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งของชาติ ภาษาทั้งหลายเป็นเครื่องมือของมนุษย์ชนิดหนึ่ง คือเป็นทางสำหรับแสดงความคิดเห็นอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งที่สวยงามอย่างหนึ่ง เช่นในทางวรรณคดี เป็นต้น ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องรักษาเอาไว้ให้ดี ประเทศไทยนั้นมีภาษาของเราเองซึ่งต้องหวงแหน ประเทศใกล้เคียงของเราหลายประเทศมีภาษาของตนเอง แต่ว่าเขาก็ไม่ค่อยแข็งแรง เขาต้องพยายามหาทางที่จะสร้างภาษาของตนเองไว้ให้มั่นคง เรามีโชคดีที่มีภาษาของตนเองแต่โบราณกาล จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะรักษาไว้ ปัญหาเฉพาะในด้านรักษาภาษานี้ก็มีหลายประการ อย่างหนึ่งต้องให้รักษาให้บริสุทธิ์ในทางออกเสียง คือ ให้ออกเสียงให้ถูกต้องชัดเจน อีกอย่างหนึ่งต้องรักษาให้บริสุทธิ์ในวิธีใช้ หมายความว่า มาใช้คำมาประกอบเป็นประโยค นับเป็นปัญหาที่สำคัญ ปัญหาที่สามคือ ความร่ำรวยในคำของภาษาไทยซึ่งพวกเรานึกว่าไม่ร่ำรวยพอจึงต้องมีการบัญญัติศัพท์ใหม่มาใช้...การบัญญัติศัพท์ใหม่ก็เป็นสิ่งสำคัญเหมือนกัน... (วารสารของสมาคมภาษาและหนังสือแห่งประเทศไทย ในพระราชูปถัมภ์ปีที่ ๓๐, ๒๕๔๒ : ๘)

พระราชกระแสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ (รัชกาลที่ ๙) พระราชทานในวโรกาสทรงร่วมอภิปรายกับผู้ทรงคุณวุฒิทางภาษาไทยของชุมนุมภาษาไทยคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เกี่ยวกับปัญหาการใช้คำไทย เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๒๕

การที่ชาวไทยมีสุนทรียอยู่ในความคิดและมีความสร้างสรรค์อยู่ในสายเลือดจนพัฒนาไปสู่การสร้างงานวรรณกรรมไทยโบราณเป็นรูปแบบงานร้อยกรองที่แปลกออกเป็นฉันทลักษณ์หลากหลายรูปแบบ เช่น ภาษาในคัมภีร์ราชনীติยังให้ความสำคัญถึงบทบาทและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์กับความเป็นผู้เชี่ยวชาญในด้านภาษาศาสตร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นเอกอุในเรื่องของภาษา ทั้งในภาษาทางโลกและภาษาทางธรรมไม่ว่าจะเป็นภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาเขมร ภาษาเทวนาครี ซึ่งในภาษากลุ่มดังกล่าวนี้ทรงแสดงให้เห็นประจักษ์ว่านี่คือ การแสดงพระราชอำนาจผ่านทางมรดกทางด้านอักษรศาสตร์ อีกทั้งยังแสดงควมมีรากฐานทางวัฒนธรรมของภาษาในโลกตะวันออกด้วย ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นหน้าที่สำคัญ ที่ผู้นำในแต่ละยุคควรให้การส่งเสริมเพราะเป็นการแสดงสิทธิธรรมบารมี ควบคู่ไปกับพระปรีชาญาณไปพร้อมกัน กรณีตัวอย่างสมัยพระเจ้าติโลกราชแห่งนครเชียงใหม่ ผู้สร้างสัมพันธภาพอย่างแน่นแฟ้นกับคณะปฏิรูปมหาวิทยาลัยมีการสร้างอารามสำหรับคณะใหม่และพระภิกษุที่บวชอยู่ก่อนก็ได้บวชเข้าคณะใหม่ คณะมหาวิทยาลัยได้ขยายอิทธิพลออกไปเมื่อเชียงใหม่ขยายพรมแดน จนกระทั่งการสถาปนาอำนาจของพระเจ้าติโลกราช ได้ทางตอนเหนือของประเทศไทยอย่างสมบูรณ์ ในสมัยของกษัตริย์พระองค์นี้ถือเป็นยุคทองแห่งความรุ่งเรืองของกษัตริย์องค์ต่อมาได้แก่พระเมืองแก้วขึ้นปกครองเชียงใหม่ทรงสืบทอดการส่งเสริมศาสนา เหมือนอย่างแต่ก่อนทรงรวบรวมพวกไทตอนเหนือในนามของพุทธศาสนาปฏิรูป และสร้างยุคทองของวิชาการทางด้านภาษาบาลี (แอนโทนี รีด, ๒๕๔๘ : ๒๑๒) แต่ในขณะเดียวกันนั้นยังคงให้ความสำคัญกับภาษาของโลกใหม่ที่มีพัฒนาการมานับพันปีเช่นกันไม่ว่าจะเป็นภาษาละติน ภาษาฝรั่งเศส และภาษาอังกฤษ ภาษาในกลุ่มดังกล่าวนี้ เป็นการแสดงพระราชอำนาจของการรู้เท่าทันมหาอำนาจทางตะวันตก และเป็นกุญแจสำคัญที่นำไปสู่การรู้จักมหาอำนาจมากยิ่งขึ้น อีกทั้งยังพาพระองค์และพระราชอาณาจักรไปสู่ความเป็นสากลของโลกสมัยใหม่ และในขณะเดียวกันชาติตะวันตกก็มีพยายามที่จะทำความรู้จักเราเช่นกัน ภาษาจึงเป็นตัวกำหนดการรับรู้ของเราเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ในโลก (ชนิตา รักษ์พลเมือง, ๒๕๓๔ : ๑๘๐)

พระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางด้านอักษรศาสตร์ ที่ได้ทรงแสดงความโดดเด่นทางภาษา ภูมิความรู้ (ทั้งการศึกษาในด้านต่างๆ เช่น ศาสนา ภาษาวรรณคดี ฯลฯ) และเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ อันเป็นพระอัจฉริยภาพในด้านหนึ่งที่ควรนำมาศึกษาอีก ทั้งนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบทพระราชนิพนธ์อยู่จำนวนมากและหลากหลายประเภท แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาทางด้านอักษรศาสตร์ซึ่งเป็นกระบวนการที่สำคัญต่อการพัฒนาการศึกษาของประเทศในขณะนั้น ทรงมีบทราชนิพนธ์ต่างๆ มาตั้งแต่ยังทรงผนวชดำรงพระอิสริยยศสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎหรือทูลกระหม่อมพระที่นั่งในรัชกาลที่ ๓ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านประวัติศาสตร์โบราณคดี นิติศาสตร์ และรัฐศาสตร์ ตลอดจนทั้งพระบรมราชโองการเกี่ยวกับนิติราชประเพณี ภาษา วรรณคดี วิทยาศาสตร์ ความสัมพันธ์กับต่างประเทศและศาสนา แสดงให้เห็นถึงแบบแผนขนบธรรมเนียมของบ้านเมืองได้เป็นอย่างดีซึ่งพระอุตสาหะร่างหนังสือด้วยพระองค์เองบ้าง รับสั่งให้กรมพระอารักษ์มีพระ

ยาศรีสุนทรโวหาร (พิภพ สาลักษณ์) เจ้ากรมหรือคนอื่นๆ เรียบเรียงตามพระราชกระแสรับสั่งจากที่จดไว้ในสมุดถือเฝ้าบ้างแล้วนำมาคัดลงใส่สมุดทรง สมุดรองทรง หรือสมุดร่าง ตามคำสำคัญของเรื่องนั้นๆ นอกจากนี้ยังได้พระราชทานลงในหนังสือพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาเพื่อโปรดให้เป็นบรรทัดฐานต่อไป (กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๘)

พระราชนิพนธ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีจำนวนมาก ได้แก่ พระราชนิพนธ์ร้อยแก้ว ร้อยกรอง มีทั้งเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ภาษาบาลี อักษรการยุด และอักษรอริยกะ ที่เกี่ยวข้องกับงานพระศาสนา ได้แก่ บทสวด ทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ พระราชนิพนธ์ทางศาสนา เช่น เรื่องอุโบสถศีล การนับถือพระพุทธศาสนา วิปัสสนาธุระ พรหมจริยกา วิปัสสนากรรมฐาน และปฏิจกสมุปาบท เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีตำราช่าง ตำรามนต์ปราบเสนียด ตำรากลับชะตา ข้อห้ามสำหรับพระศรีสุริเยนทร์ ตำนานพระพุทธรูป ตำนานวัด รวมทั้งยังทำสมุดไทยหรือกระดาศที่บันทึกเรื่องราวของจารึกในที่ต่างๆ เช่น จารึกวัดราชประดิษฐ์ จารึกบางปะอิน จารึกบวรนิเวศ จารึกพระพุทธรูป จารึกวัดพระปฐมเจดีย์ และพระองค์ทรงอ่านจารึกภาษาไทยหลักที่ ๑ ได้เป็นพระองค์แรก ส่วนบทพระราชนิพนธ์ร้อยกรอง อาทิ บทละครเบิกโรงเรื่อง รามเกียรติ์ตอนพระรามเดินดง รามเกียรติ์ตอนพิราพ บทละครพระนารายณ์ปราบนาญทุก บทเบิกโรงละครหลวง บทเบิกโรงดอกไม้เงินทองจับระบำ และโครงประกอบใบกำกับพระสุพรรณบัฏตั้งกรมพระเจ้าลูกยาเธอบางพระองค์ เป็นต้น นอกจากนี้จากการค้นคว้าของผู้ศึกษาพบว่า มีหลักฐานพระนิพนธ์ต่างๆ ที่สำคัญอีกเป็นจำนวนมาก ดังจะได้นำเสนอในครั้งนี้ที่แสดงถึงพระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้ยกตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นถึงพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์จากพระบรมราชาธิบายหมวดวรรณคดีบางเรื่อง อาทิ

พระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์ในด้านต่างๆ

๑) เรื่องของความรู้ความสามารถทางวรรณคดี ประวัติศาสตร์-โบราณคดี จาริต ประเพณีซึ่งทรงสามารถให้พระอรรธาธิบายได้อย่างลึกซึ้ง ตัวอย่างเช่น

หมวดวรรณคดีภาค ๑ ว่าด้วย ฤ ฤ ฤ ฤ ฤ ใช้ตัว ห นำไม่ได้

ตัวอักษร ๔ ตัว คือ ฤ ฤ ฤ ฤ นี้ หากจะใส่ ห นำแลกากบาทไม่เมื่อถึงคำว่า ฤ ที่เขียน อุดริกว่า โบราณว่า หฤ บ้าง ฤ บ้าง ก็ให้เขียนแต่ ฤ อย่างนี้ อย่างให้เขียน ห นำแล ใส่กากบาทเลย ด้วยตัว ห นั้นเฉพาะนำได้แต่อักษรต่ำเหมือนอย่าง หมู หนี้ แหวน อย่างนี้ เป็นอักษรต่ำ จึงเอา ห นำได้ อักษรต่ำนั้นคือ ค ค ห ง ช ช ฌ ญ ฑ ฒ ณ ท ธ น พ ฟ ภ ม ย ร ล ว ห อ แล กากบาทนั้นใช้ได้แต่อักษรกลางเหมือนอย่าง เก่ง เป้า จำอย่างนี้ เป็นอักษรกลาง จึงใส่กากบาทได้ ก จ ฎ ฏ ด ต บ ป อ (ศิลปากร, ๒๕๔๘: ๓)

หมวดวรรณคดีภาค ๑ ว่าด้วยคำ ทแก่แล้ว

...ทแก่แล้วทหาคำนี้...ยังไม่ทรงทราบแน่ในพระราชหฤทัยเลยว่าอะไรเป็นทแก่แล้ว ทรงทราบแต่ หาญ หรือ ทหาร ว่าเป็นคนถืออาวุธศัสตราเตรียมตัวจะสู้เข้าศึกแต่ ทแก่แล้ว...คนที่ไม่กลัวใครนั้นจะว่า คนกล้ากลัวก็ดี คนกล้าหาญก็ดี คนกล้าหาญก็ดี ว่าได้ แต่ ทแก่แล้วนั้นคือคนจำพวกใด (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๖)

หมวดวรรณคดีภาค ๑ ว่าด้วยคำ ภาษามาลา และวัดพนัญเชิง

ภาษามาลา คำนี้เรียกมาแต่บุรมบูรณ ก็จะกลับเอาต้นเป็นปลายเรียกว่า มาลาภาษากิต นักเหมือนจะไปเรียกมหาดไทยว่า ไทยมหาด กระลาโหมจะไปเรียกว่า โหมกระลา ฟังไม่ได้เลยเพราะอย่างนั้นคงเรียกว่า ภาษามาลาตามเดิมเถิด อย่างเรียกว่า มาลาภาษา กลับหน้าเป็นหลังเป็นอันขาด... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๘)

นอกจากนี้ยังมีสิ่งที่แสดงถึงความเป็นปราชญ์ทางด้านอักษรศาสตร์ในพระองค์อีกทางหนึ่ง คือ ความรู้ทางด้านโบราณคดี ซึ่งพระองค์ได้ทรงอธิบายขยายความ บอกความหมาย ประวัติความเป็นมาได้อย่างลึกซึ้งและถูกต้อง บางเรื่องเป็นเรื่องโบราณที่ใกล้จะสาบสูญ บางเรื่องเป็นสิ่งที่ทรงดำรงขึ้นเพื่อจะสืบทอดและปฏิบัติสืบต่อกันมา ยกตัวอย่างเช่น

หมวดวรรณคดีภาค ๑ ว่าด้วยราชประเพณีโบราณ ประเพณีลงสรงโสกันต์

ธรรมเนียมลงสรงโสกันต์เป็นพิธีสำหรับราชตระกูลในแผ่นดินสยามสืบมา...เป็นแต่ทำโดยสังเขปพอเป็นแล้วไป ซึ่งเป็นพระราชธิดาพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาโบราณนั้นท่านเคยลงสรงโสกันต์ด้วยพระองค์เองและเห็นการงานต่างๆ เมื่อเวลาลงสรงโสกันต์ เจ้าพี่เจ้าน้องของท่านๆ ทราบการทุกอย่างเป็นผู้แนะนำอย่างธรรมเนียมโบราณอื่นๆ ต่างๆ หลากอย่างหลายประการ ในกรุงเทพฯ.... บัดนี้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์พระองค์ใหญ่มีพระชนมายุได้เต็ม ๑๒ ปีแต่ปีประสูติถึงกำหนดเวลาควรจะมีการพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ด้วย ได้พระราชทานพระอิสริยยศต่างๆ เสมออย่างพระองค์ในทั้งแผ่นดินพระพุทธรูปเสนาบดีทุกประการแล้ว ครั้นนี้จึงควรให้มีพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่เต็มตามตำรา...เพื่อจะได้เป็นแบบอย่างไปภายหน้าท่านที่ผู้ซึ่งจางเกณทร์รับราชการใดใดในบัดนี้จึงมีความยินดีคิดฉลองพระองค์ ทุกท่านทุกนายให้เต็มตามกำลังเทอญ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๒๑, ๒๓ และ ๓๑)

เรื่องนามเมืองลพบุรีก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความใส่ใจพระทัยนามบ้านนามเมือง ประวัติความเป็นมาที่เกี่ยวข้องในเชิงประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ทรงหยั่งรากลึกถึงมูลเหตุที่มาดังปรากฏในตัวอย่างที่ได้ยกมานี้

หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุภาค ๑ ว่าด้วยโบราณสถานนามเมืองลพบุรี

อนึ่ง ชื่อเมืองนั้นว่าลพบุรีเป็นแน่เพราะแปลจากคำว่าเมืองละโว้ แต่ทุกวันนี้คนชาววัดอดอวดรู้อดลั่นลั่นไปอุตริกไปเขียนว่าเมืองนพบุรี แปลว่า เมืองใหม่หรือเทพเคราะห์ นพคุณ นพรัตน์ อะไรๆ คิดเลื่องเจ้เจ้แมวไปใครๆ อย่าเชื่ออย่างเขียนอย่าเรียกตามให้คงใช้ว่าเมืองลพบุรี ทั้งเรียกทั้งเขียนเทอญ... (กรมศิลปากร, ๒๕๔๘: ๕๔)

นอกจากนี้ยังมีเอกสารอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากที่แสดงถึงพระปรีชาญาณทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์อันเป็นศาสตร์ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์ ด้านหนึ่งที่ทรงให้ความสนพระทัยอยู่อีกเป็นจำนวนมากปรากฏอยู่ในเอกสารหลักฐานประเภทพระบรมราชาธิบายหลายหมวดหลายภาค เช่น ว่าด้วยอักษรและศัพท์ นามข้าราชการ นามสถานที่ต่างๆ ราชประเพณีโบราณจารีตโบราณโบราณสถานโบราณวัตถุ ตลอดทั้งภาคปณิกะหลายสิบเรื่อง อาทิ เรื่องนามสถานที่ต่างๆ ว่าด้วยนามท้องสนามหลวงและท้องสนามไชย ว่าด้วยเรื่องแขกเรียกเมืองมะละกาและเมืองมะดินะว่า

เมืองกบิลพัสดุ์ เรื่องราชประเพณีโบราณ ว่าด้วยประเพณีนำริ้วตรวจพลเสด็จพระราชดำเนิน ประเพณีเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินพระอารามหลวงกรุงศรีอยุธยา เรื่องจารีตโบราณ ว่าด้วยการใช้เบี้ย ว่าด้วยดวงตราที่ใช้ในตราภูมิ ว่าด้วยละครผู้หญิงของหลวง เรื่องโบราณสถานว่าด้วยตำนานวัดชัยพฤกษมาลาและวัดเขมาภิรตาราม ตำนานวัดหงส์รัตนาราม เรื่องโบราณวัตถุว่าด้วยพระเจดีย์ในวัดชุมพลนิกายาราม พระมหามณเฑียรตบฏमारพระแก้วมรกต พระพุทธรูปขจรรัตนและเรื่องปณิกะว่าด้วยเรื่องช้าง แหวนนพเก้า ช้างเผือกกับนางงาม นับปีตามสุริยคติกาล ประกาศเรื่องประดิษฐานพระพุทธรูปในถ้ำวิมารจักรี ประกาศเขตวิสุงคามสีมาวัดตรีทศเทพ และ อธิฐานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นต้น ซึ่งล้วนแล้วแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระปรีชาญาณให้เห็นในหลายด้านได้อย่างลึกซึ้งและถ่องแท้ เป็นกระบวนการการถ่ายทอดที่ทรงพระราชทานความรู้ให้กับบุคคลโดยทั่วไปได้ทราบถึงประวัติความเป็นมาความสำคัญและความถูกต้องเหมาะสมซึ่งสอดคล้องกับวิถีปฏิบัติตามจารีตผ่านตัวอักษรและภาษาที่อ่านแล้วสอດแทรกคำสั่งสอน ตีเตียน ตักเตือนไปในคราเดียวกันได้เป็นอย่างดี

๒) ความรู้ความสามารถทางด้านภาษาศาสตร์

ดังตัวอย่างพระราชนิพนธ์รายพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระองค์เอง และพระราชนิพนธ์คาถาพระราชทานพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดา พร้อมกำกับด้วยภาษาที่ทรงประดิษฐ์ขึ้น คือ “ภาษาอริยกะ” ซึ่งภาษาอริยกะที่พระองค์ทรงประดิษฐ์ขึ้นใหม่นี้ผู้ศึกษาได้กล่าวถึงเนื้อหาในส่วนบทที่ ๒ (ตัวอักษรแบบใหม่ขึ้นสำหรับใช้แทนอักษรขอม โดยการดัดแปลงมาจากอักษรโรมันมีทั้งแบบตัวพิมพ์และตัวเขียน ใช้เขียนได้ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย นอกเหนือไปจากที่พระองค์ทรงประดิษฐ์อักษรการยุด สำหรับใช้เขียนภาษาไทยแทนการเขียนภาษาบาลี) ดังนั้นผู้ศึกษาจึงนำเสนอรายพระนาม พระราชโอรส และพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามลำดับ (บรรเจิด อินทุจรรยง, ๒๕๓๙: ๓๐๙-๓๒๑) ดังนี้

๑. พระองค์เจ้าชายนพวงศ์ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส
๒. พระองค์เจ้าชายสุประดิษฐ กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร
๓. พระองค์เจ้าหญิงยิ่งเยาวลักษณ์
๔. พระองค์เจ้าชายทักษิณาวรรต
๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายโสมนัส
๖. พระองค์เจ้าหญิงทักษิณชา นราธิราชบุตรี
๗. พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ
๘. ไม่มีพระนาม
๙. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
๑๐. พระองค์เจ้าหญิงศรีพัฒนา
๑๑. พระองค์เจ้าชายเสวตรวรลาภ
๑๒. พระองค์เจ้าหญิงประภัศร
๑๓. พระองค์เจ้าหญิงพัทธรพิมลพรรณ
๑๔. พระองค์เจ้าหญิงมณฑยาภาธร

๑๕. พระองค์เจ้าชายแดง
๑๖. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑล กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์
๑๗. พระองค์เจ้าชายกฤษฎาภินิหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ์
๑๘. พระองค์เจ้าชายเฉลิมลักษณะเลิศ
๑๙. พระองค์เจ้าหญิงศรีนาคสวาสดี
๒๐. พระองค์เจ้าชายคัคณางยุคล กรมหลวงพิชิตปรีชากร
๒๑. พระองค์เจ้าหญิงกรรณิการแก้ว เจ้าฟ้ากรมขุนชัตติยภักยา
๒๒. ไม่มีพระนาม
๒๓. พระองค์เจ้าชายสุขสวัสดิ์ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช
๒๔. พระองค์เจ้าชายทวีถวัลยลาภ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์
๒๕. พระองค์เจ้าชายทองกองก้อนใหญ่ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
๒๖. พระองค์เจ้าชายเกษมสันต์โสภาคย์ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์
๒๗. พระองค์เจ้าชายกมลาศเลอสรรค์ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร
๒๘. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์
๒๙. พระองค์เจ้าชายอุณากรรณอนันตนรไชย
๓๐. พระองค์เจ้าชายเกษมศรีศุภโยค กรมหมื่นทิวาทรงวงศ์ประวดี
๓๑. พระองค์เจ้าหญิงเขียว
๓๒. พระองค์เจ้าหญิงเสมอสมัยพรสา
๓๓. พระองค์เจ้าชายศรีสิทธิไชย กรมขุนสิริธัชสังกาศ
๓๔. พระองค์เจ้าชายทองแถมถวัลยวงศ์ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ
๓๕. พระองค์เจ้าหญิงอนงค์นพคุณ
๓๖. พระองค์เจ้าหญิงกนกวรรณเลขา
๓๗. พระองค์เจ้าชายชุมพลสมโภช กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
๓๘. พระองค์เจ้าหญิงอรุณวดี
๓๙. พระองค์เจ้าหญิงวณิรัตน์กัญญา
๔๐. พระองค์เจ้าหญิงมณฑานพรัตน์
๔๑. พระองค์เจ้าชายกาพย์กนกรัตน์
๔๒. พระองค์เจ้าชายเทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ)
๔๓. พระองค์เจ้าหญิงอริยาเทพกัญญา
๔๔. ไม่มีพระนาม
๔๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
๔๖. พระองค์เจ้าหญิงบุษบงเบิกบาน
๔๗. พระองค์เจ้าชายมยุชนาคนานพ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส)
๔๘. พระองค์เจ้าชายเจริญรุ่งราศี
๔๙. พระองค์เจ้าชายสวัสดิประวดี กรมพระสมมตอมรพันธุ์
๕๐. พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์

๕๑. พระองค์เจ้าจันทรทัตจุฑาธาร กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา
๕๒. พระองค์เจ้าหญิงสุขุมลมารศรี (สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทนต์มหาราชินี พระอัครราชเทวี)
๕๓. พระองค์เจ้าหญิงนารีรัตน์
๕๔. ไม่มีพระนาม
๕๕. พระองค์เจ้าชายไชยานุชิต กรมหมื่นพงศาติศรมหิป
๕๖. พระองค์เจ้าหญิงบุญจบเบญจมา
๕๗. พระองค์เจ้าชายวรวรรณากร กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์
๕๘. พระองค์เจ้าชายดิศกรกุมาร (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)
๕๙. พระองค์เจ้าหญิงนงคราญอุดมดี
๖๐. พระองค์เจ้าชายศรีเสาวภาค
๖๑. พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา (สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า)
๖๒. พระองค์เจ้าชายโสณบัณฑิต กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา
๖๓. พระองค์เจ้าชายจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์)
๖๔. พระองค์เจ้าชายวัฒนานวงศ์ กรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์
๖๕. พระองค์เจ้าหญิงกาญจนากร
๖๖. พระองค์เจ้าหญิงบุษบันบัวผัน
๖๗. พระองค์เจ้าหญิงเสาวภาผ่องศรี
(สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง)
๖๘. พระองค์เจ้าหญิงไขไขดวง
๖๙. พระองค์เจ้าหญิงนภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี
๗๐. พระองค์เจ้าชายดำรงฤทธิ์
๗๑. พระองค์เจ้าหญิงประสานศรีใส
๗๒. พระองค์เจ้าหญิงประพาฬรศมี
๗๓. พระองค์เจ้าชายจรัญฤทธิ์เดช
๗๔. พระองค์เจ้าหญิงเสาวภาคย์พรรณ
๗๕. พระองค์เจ้าหญิงประดิษฐาสารี
๗๖. พระองค์เจ้าชายสวัสดิโสภณ (สมเด็จพระเจ้า กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์)
๗๗. พระองค์เจ้าชายไชยันตมงคล กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
๗๘. พระองค์เจ้าหญิงพวงสร้อยสอางค์
๗๙. พระองค์เจ้าหญิงประไพศรีสอางค์
๘๐. ยังไม่มีพระนาม
๘๑. พระองค์เจ้าหญิงพุทธประดิษฐา
๘๒. ยังไม่มีพระนาม
๘๓. ไม่ทันประสูติ
๘๔. พระองค์เจ้าหญิงเจริญกมลสุขสวัสดิ์

จากพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงประดิษฐ์พระราชทานด้วยพระองค์เอง จะพบว่าทรงใช้ภาษาที่มีความสละสลวยเป็นคำสูง เหมาะสมกับความเป็นธรรมเนียมราชตระกูลและแผ่ไพศาลซึ่งความหมายซึ่งแสดงออกถึงความเป็นมงคลนาม ความผาสุก รุ่งโรจน์ พร้อมไปกับความเจริญรุ่งเรืองของพระราชอาณาจักรสอดคล้องกับยุคแห่งความเจริญรุ่งเรืองที่ปะทะสังสรรค์กับอารยะของตะวันตกแต่ยังคงไว้ซึ่งความมั่นคงแห่งจารีตธรรมเนียมแห่งพระราชอาณาจักร ยกตัวอย่างเช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ พระนามพระองค์เจ้าชายทองกองก้อนใหญ่ พระองค์เจ้าชายเกษมสันต์โสภาคย์ พระองค์เจ้าชายเกษมศรีศุภโยค พระองค์เจ้าหญิงเสมอสมัยพรพนา พระองค์เจ้าชายเทวัญอุทธรณ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ พระองค์เจ้าหญิงสุชาลมารศรี พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา พระองค์เจ้าชายโสณบัณฑิต พระองค์เจ้าชายจิตรเจริญ พระองค์เจ้าหญิงเสาวภาผ่องศรี พระองค์เจ้าหญิงไขเขตม และพระองค์เจ้าหญิงนภาพรประภา เป็นต้น ในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้ยกตัวอย่างคำแปลพระนามซึ่งจะชี้ให้เห็นถึงพระปรีชาญาณในการตั้งพระนามพระราชโอรส พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในทางภาษาศาสตร์แล้วนับได้ว่าเป็นพระนามที่มีความหมายไพเราะและลึกซึ้งดังยกตัวอย่างต่อไปนี้

สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ โดย จุฬาลงกรณ์ แปลว่า เครื่องประดับศีรษะหรือจุลมงกุฏ จุลมงกุฏมีความหมายสำคัญยิ่งคือเกี่ยวโยงถึงพระนามอภิไธยเดิม ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎฯ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ จึงมีความหมายว่า จุลมงกุฏ หรือพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎฯ ยิ่งกว่านั้น ยังมีความเกี่ยวพันถึงพระปรมาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีหมายความว่า "พระจอมเกล้าน้อย" (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖ : ออนไลน์)

พระองค์เจ้าชายเกษมศรีศุภโยค แปลว่า ผู้มีความรู้ทางด้านยันตรศาสตร์ กลศาสตร์ หรือ เครื่องกลไกต่างๆ อันเป็นหนึ่งในศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการของราชกุมารตามคติความเชื่อของพราหมณ์ (ศุภวัฒน์ เกษมศรี, ๒๕๕๐: ๒๐)

นอกจากรายพระนามพระราชโอรสและพระราชธิดาข้างต้นแล้ว ผู้ศึกษาได้นำคาลาพระราชนิพนธ์ ซึ่งจะพระราชทานเวลาสมโภชเดือนแด่พระราชโอรสและพระราชธิดา ในชั้นแรกเป็นแต่พระราชทานพระนาม และพระราชทานหนังสือเป็นภาษาไทย ต่อมาในชั้นหลัง ทรงพระราชทานนิพนธ์คาลาภาษามคธ พระราชทานพรต่างๆ กัน ทรงเขียนเป็นภาษาอริยกะพระราชทานกับพระราชหัตถเลขา โดยพระราชทานพระนาม และพระราชทานพรเป็นคู่กัน ในส่วนเรื่องของคาลาพระราชทานพระนาม พระราชโอรสในพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ผู้ศึกษาได้ข้อมูลจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงพยายามรวบรวมสำเนาคาลาพระราชนิพนธ์ ซึ่งพระราชทานพระราชโอรส ธิดา กับทั้งคำแปลไว้ได้โดยมาก ประทานไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณ สำหรับพระนคร สำหรับโครงพระนามพระเจ้าลูกเธอพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ เป็นรายพระนามพระราชโอรส ธิดา ที่มีทั้งหมด ๘๔ พระองค์ เป็นชาย ๓๙ พระองค์ เป็นหญิง ๔๕ พระองค์ สิ้นพระชนม์ ก่อนมีพระนามเสีย ๒ พระองค์ (อัปภิสราภา, ๒๕๒๔: คำนำ)

จากหลักฐานคาลาพระราชนิพนธ์ พระราชทานพระนาม พระราชโอรส ธิดา ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้สามารถรวบรวมได้เพียง ๔๑ พระองค์ ทั้งนี้พระองค์

ทรงมีพระราชโอรส ธิดา ถึง ๘๔ พระองค์ ผู้ศึกษาพบว่าจากการค้นคว้าเอกสารตามรายพระนามที่ทรงพระราชทานให้แก่พระราชโอรส ธิดา พร้อมคาถาพระราชนิพนธ์และพระราชทานพร รวมทั้งการกำกับพระนามด้วยภาษาอริยกะที่ทรงพระราชทานนั้น พบว่าเอกสารของบางพระองค์ไม่ปรากฏครบเนื่องจากชำรุดและสูญหาย อาทิ กรณีพระองค์เจ้าชายกฤษดาภินิหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ไม่ปรากฏข้อมูลดังกล่าว ทั้งนี้อาจเกิดจากอุปสรรคของระบบการจัดเก็บเอกสารมาแต่เดิม และด้วยทรงเป็นพระราชโอรสรุ่นใหญ่ที่ประสูติในช่วงตอนต้นรัชกาล ซึ่งหาเอกสารได้ยาก นับเป็นเรื่องที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง

จากการศึกษารูปแบบคำประพันธ์ดังกล่าว พบว่าพระองค์ทรงวางกำหนดกฎเกณฑ์ไว้อย่างเป็นระบบและเหมือนกันทุกพระองค์อันประกอบไปด้วย ส่วนประกอบสำคัญ ๓ ส่วน ได้แก่ ๑) ชื่อพระนามพระราชทาน พระนามพระราชบิดา พระราชมารดา เจ้าจอมมารดา และคำอำนวยพรตลอดทั้งวันที่พระราชทาน ๒) คาถาพระราชทานพระนามด้วยภาษาบาลี ๓) คำแปลคาถาพระราชทานพระนามเป็นภาษาไทยเนื้อหาใน ๒ ส่วนหลังมีความคล้ายคลึงกันคือ อธิบายพระนามที่มาของพระราชโอรส พระราชธิดา คำพระราชทานอำนวยพร ในแต่ละพระองค์ได้ทรงทำนายพระชะตาตามหลักโหราศาสตร์อันมีความเป็นเอกลักษณ์ในแต่ละพระองค์

ผู้ศึกษาพบว่าพระราชประวัติของพระราชโอรสและพระราชธิดา ส่วนใหญ่มีความสอดคล้องเป็นไปตามความเป็นจริง เหมือนดังที่ทรงทำนายไว้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณ ทั้งทางด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างน่าอัศจรรย์ใจเป็นที่สุด ดังจะขอยกตัวอย่างพระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นบางพระองค์ที่สำคัญๆ เป็นกรณีศึกษา โดยลำดับตามปีเกิด ๗ พระองค์ (อภัยศรามา, ๒๕๒๔: ๒๑-๒๒, ๓๒-๓๓, ๓๘, ๔๑-๔๒, ๔๙-๕๐, และ ๕๓-๕๔) อาทิ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์, สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังนี้

สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์

สมเด็จพระปรมณทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าแผ่นดินสยาม ขอตั้งนามบุตรที่เกิดแต่เปี่ยมในวันที่ ๗ ฯ ๑๒ คำ ปิวอกโทศกนั้นว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ วรรคศรีอาทิกษร วรรคปรีวารและเดช เป็นอันตอักษร ขอจงให้เจริญอายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ โภคสมบัติ บริบูรณ์สรรพทั้งปวงทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมาวัน ๑ ฯ ๒ คำ ปิวอกโทศก นับเป็นวันที่ ๓๕๐๔ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ อายุบิดานับได้ ๒๐๕๑๓ วันมาแล้ว

คาถาพระราชทานพระนาม

สุนันทากุมารีรัตนาคิ	เอวนนามา อัย สุตา
อโรคา สุขุณี โทตุ	นิทุกขา นิรุพทวา
อทุธา มหัทธนา สา จ	มหาโกควดี สทา
ยสสสินี อเวกลลา	ปรีวารวดี ตลา

พุทธโธ ธมโม จ สโม จ

อโธ อารกขเทวดา

นิจจัน อภิรทโน

อนตรายวิมุตติยา

สิทธิ อสตุ

คำแปลคาถา

พระองค์เจ้าหญิงองค์นี้ ทรงนามว่า สุนันทากุมารীরัตน์ อย่างนี้ ดังนี้ จงอย่างมีโรค
จงมีความสุข ปราศจากทุกข์และความวุ่นวายเกิด พระองค์หญิงนั้นจงมั่งคั่งด้วยทรัพย์มาก มีโภคมาก
มียศและบริวารไม่แปรผัน ขอพระพุทเจ้าพระธรรมพระสงฆ์ กับทั้งอารักขเทวดา จงช่วยอภิบาล
รักษา พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารীরัตน์นั้น ให้พ้นไปจากอันตรายเป็นนิรันดร์ ขอความสัมฤทธิ์จึงมี
แก่พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารীরัตน์ เทอญ

ในกรณีของพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารীরัตน์ ซึ่งในกาลต่อมาได้รับการ
สถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารীরัตน์ ทรงได้นับพระราชทานพระนามและพระราชทานพร
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว ให้ดำรงพระองค์อยู่ในพระราชวงศ์ที่ทรงไว้ซึ่งพระเกียรติยศ
พร้อมกับคติธรรมที่ทรงสอดแทรกไปกับการพระราชทานพรอยู่เสมอ คำบางคำที่ปรากฏเมื่อนำมา
พิจารณาพบว่า ได้เป็นที่ประจักษ์ต่อบุคคลโดยทั่วไปในกาลต่อมา ซึ่งในที่นี้ผู้ศึกษาจะได้ของเสนอ
มุมมองในการวิเคราะห์เป็นกรณีไปเช่น “มียศและบริวาร” หมายถึง ทรงได้รับการสถาปนาที่สมเด็จ
พระบรมราชเทวี “ให้พ้นจากอันตรายเป็นนิรันดร์” ประหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้
พระชะตาในพระชนม์ชีพพระราชธิดาเป็นแน่แท้ ความสอดคล้องดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่ทำให้พบว่า
ความรู้ความเข้าใจในทางโหราศาสตร์ของพระองค์ศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดี

สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ผู้พระบิดา ขอตั้งนามกร
แก่บุตรี ที่ประสูติแต่เปี่ยมผู้มารดาในวัน ๔ ๑ ๑๐ ค่ำ ปีมะแม จัตุศก ศักราช ๑๒๒๔ นั้นว่า พระเจ้าลูก
เธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา วรรคมูลคู่ธาตุเป็นอาทิตย์อักษร วรรคอายุเป็นอันตอักษร ขอจงให้เจริญชน
อายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ สุขสารสมบัติศรีสวัสดิพัฒนามงคล พิบลผลทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมาวัน ๔ ๑ ๑๑ ค่ำ ปีมะแม จัตุศก ศักราช ๑๒๒๔ เป็นปีที่ ๑๒ ถ้าเป็น
วันที่ ๔๑๗๓ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

คาถาพระราชทานพระนาม

สว่างควพัฒนาติ นาม

ยสุสาเยว กต อธิ

สา โหตุ สุขินี ปุตตี

อโรคา นิรูปททา

อหธา มหัทธนา จาปี

โกคินี จ ยสสสินี

จิรฐายินี วสมหิ

เสฏฐัตตรา หิ เปติเก

คำแปลคาถา

พระนามซึ่งชื่อว่าสว่างวัฒนานี้ พระราชทานให้แก่พระราชกุมารองค์ใด พระราชกุมารองค์นั้นผู้เป็นบุตรจึงมีความสุข อย่างมีโรคและอย่างมีความวุ่นวายเลย จงมั่งคั่งด้วยทรัพย์มาก จงมียศสมบัติเป็นผู้ประเสริฐ ไม่มีใครเล็ดขึ้นกว่า จงตั้งอยู่ในวงศ์ของบิดาสืบกาลนาน เทอญ

สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า หรือ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา ทรงเป็นเจ้านายในราชตระกูลที่มีความเพียรพร้อมและสมบูรณ์พูนสุขด้วยพระเกียรติยศ คำพระราชทานพรจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏข้างต้นนี้ ได้เกิดขึ้นจริงแทบทุกประการ กับเหตุการณ์ต่างๆ ที่ผ่านเข้ามาในแต่ละช่วงพระชนชีพอันเป็นที่ประจักษ์ เช่น “อย่ามีโรค” ทรงเป็นเจ้านายที่ดำรงพระชนม์ชีพยืนยาวที่สุดพระองค์หนึ่ง

ในทางประเพณีนิยมของพระราชอาณาจักรจะจัดพระองค์อยู่ใน “กลุ่มเจ้านายพระชนชาวยืนถึงเรือน ๙๐ ปี” ทรงประสูติ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๕ เสด็จสวรรคต ๑๗ ธันวาคม ๒๔๙๘ รวมพระชนมายุ ๙๓ ปี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๓๐: ๓๓)

นอกจากนั้นยังปรากฏคำว่า “จงมั่งคั่งด้วยทรัพย์มาก” ซึ่งหมายถึง ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่มีระเบียบวินัยในการใช้สอยภายในสำนักของพระองค์อย่างสมเหตุสมผล ซึ่งถ้าศึกษาจากพระราชประวัติของพระองค์จะพบว่า ทรงได้รับสมญานามจาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “แม่กลางมีทรัพย์มาก” และในขณะเดียวกันทรงเป็นเจ้านายที่ทรงมีจิตใจในทางกิจกุศล ทรงพระราชทานความช่วยเหลือเป็นทุนทรัพย์ให้กับประชาชนในคราเกิดภัยพิบัติต่างๆ อยู่เสมอมิได้ขาด

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

ศุภมัสต

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ผู้พระบิดา ขอตั้งนามบุตรหญิงซึ่งประสูติแต่เปี่ยมเป็นมารดา ในวันที่ ๖ ๑ ค่ำ ปีกุน เบญจศกนั้นว่าดังนี้ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี วรรคบริวารนามเดิมเป็นอาทิและอันตอักษร ของพรคุณพระรัตนตรัยและพรเทวดารักษาพระนครและพระราชวัง จงได้โปรดให้เจริญพระชนมายุพรรณสุขพล ปฏิภาณสารสิริสมบัติศรีสวัสดิ์พัฒนามงคลกุศลพิบูลย์ทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมาวัน ๓ ๑๐ ค่ำ ปีกุนเบญจศก เป็นวันที่ ๔๖๔๗ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

คาถาพระราชทานพระนาม

โสภา สุทฺธสิริมตี	อิติ นามเน วิสสุตา
โหตุ มยหํ อัย อิตา	ปิยมาย สุปฺตติกา
สุขินี จ อโรคา จ	โหตุ เสฏฐา ยสฺสสินี
สพฺพทาเยว นิทโธสา	อปฺปสยฺหาเว เกณจิ
อหฺรา มหฺรณนา โภค	วตฺติ พฺหุติ เณฺยชิตา
ปิตุโน มาตุยา จาปี	สพฺพทา รกฺขตํ ยสํ
สุหิตา โหตุ ภาตุนํ	ภคินีนาญจ สาธุกํ

พุทธาพิวตถวานุภาโว

สทา ตํ อภิรกขตุ

คำแปลคาถา

พระราชธิดาองค์นี้ ทรงพระนามว่าเสาวภาผ่องศรี เป็นพระราชบุตรีที่รัก จงมีความสุข อย่างมีโรค มียศอันประเสริฐ จงอย่างมีโทษในการทั้งปวงเลย อันใดผู้ใดผู้หนึ่งไม่พึงคุมเหงได้ จงมั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติมาก เป็นผู้มั่งคั่ง ไม่หวั่นไหวด้วยเหตุเป็นอันมา จงรักษาไว้ซึ่งยศ ของบิดา มารดาพี่ชายน้องหญิงให้ดีให้งามในกาลทั้งปวง ด้วยอานุภาพของพระรัตน มีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น จงช่วยกันอภิบาลรักษาพระราชธิดาที่พระนามว่าเสาวภาผ่องศรี ในกาลทั้งปวง เทอญ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามผู้พระบิดา ขอตั้งนาม บุตรชายที่ประสูติ จากหญิงฉะพรรณรายผู้เป็นมารดาในวัน ๓ ฯ ๖ คำ ปีกุนเบนจศกนั้นว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ สิ่งนามของจงมีความเจริญชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ ศุภสารสมบัติ สุวรรณhirัณรัตนยศบริวารศฤงคารศักดิ์านภาพ ตรีบะเดชพิเศษคุณสุนทรศรีสวัสดิ์ พิพัฒนามงคล พิบุลยผลทุกประการ เทอญ

ตั้งนามมาวัน ๖ ฯ ๗ คำ ปีกุนเบญจศก เป็นปีที่ ๑๓ ฤาวันที่ ๔๔๑๒ ในรัชกาล
ปัจจุบันนี้ ๑๑

คาถาพระราชทานพระนาม

อัย จิตตจรรณโณติ	ลทธนาโม กุมารโก
อโรโค สุขิโต โหตุ	ทีฆายุโก สย วสี
อทโธ มหาทโธ โภคี	ยสสสสิ ปริวารวา
เตชวา ถามสมปนโน	พหุชนปีโยปี จ
สกุโกโต ครุกโต	มานิโต จ พหุหิปี
ตโต ปจจตถิโก สพเพ	ชินาตุ อปราชิโต

คำแปลคาถา

กุมารนี้จึงเป็นผู้ ได้นามว่าจิตรเจริญ จงไม่มีโรค มีความสุขมีอายุยืนยาว มีอำนาจ ลำพังตน มั่งคั่งมีทรัพย์ใหญ่ มีโภคสมบัติ มีอิสริยยศ และบริวาร มีเดชอาหาญบริบูรณ์ด้วยกำลัง และเป็นที่รักใคร่ของหมู่ชนมาก เป็นที่อันชนทั้งหลายมาสักการะเคารพนับถือ และจงเป็นผู้ไม่พ่ายแพ้ แก่ผู้ใด มีชัยชนะข้าศึกทั้งหลาย แต่ฐานนั้นๆ ทุกเมื่อ เทอญ

กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ขอตั้งนามบุตรีซึ่ง ประสูติจากสาลีผู้มารดา ณ วัน ๗ ฯ ๖ คำ ปีชวดฉศก ศักราช ๑๒๒๖ นั้นตั้งนี้ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าณภาพรประภาวรคบริวารเพนอาทิอักษร วรคอายุเพนอันตอักษร ขอให้มีความสุขเจริญ ภาย วรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ สารศรีสมบัติพิพัฒนามงคลศุภผลอันดีทุกประการ เทอญ

คาถาพระราชทานพระนาม

นภาพระประภา นาม	โหดว้าย เม กุมาริกา
ธิดิกา กุลสมปนา	อุกโตปี สวิสยา
สา จ ฑิฆายุกา โหด	อโรคา นิรูปททวา
นานาสมปตติสมปนา	อทธา โภควดี สทา
พทุธ ธมโม จ สโฆ จ	อิจเจต รตนตตย
เทวา อารกชกา จาปี	อภिरกษนตุ สทา

คำแปลคาถา

กุมาริผู้เป็นธิดาของเราคนนี้ บริบูรณ์ด้วยตระกูล เกิดในวงศ์ ดีทั้งสองฝ่าย จงมีนามว่า นภาพระประภา และกุมารีนั้นจะมีอายุยืน ไม่มีโรค ไม่มีอุปัทวะ บริบูรณ์ด้วยสมบัติต่างๆ มั่งคั่งมีโภคทรัพย์ทุกเมื่อ พระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และเทวดาอารักษ์ทั้งหลาย จงรักษากุมารีนั้นทุกเมื่อ เทอญ

สมเด็จพระปรมณทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยามผู้บิดา ขอตั้งนาม

กุมารบุตรที่เกิดแต่ขุมเล็กเป็นมารดานั้น และซึ่งคลอดในวันที่ ๗ ฯ ๗ คำ ปิจจัตวาตก ว่าดังนี้ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร นาคนาม ขอเจริญชนมายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ สรรพสิริ สวัสดิพิพัฒนามงคลทุกประการ สิ้นกาลนานต่อไปเทอญ

ตั้งนามมาวัน ๕ ฯ ๙ ปิจจัตวาตก เป็นปีที่ ๑๒ เป็นวันที่ ๖๐๙๖ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

คาถาพระราชทานพระนาม

สุชี อย โหด สทา กุมาร	
นาเมนโสติสสวโร กุมาร	
อายุญจ วรรณญจ สุขพพลญจ	
ดิग्ขญจ ปณญญจ ปฏิภาณญจ	
ลทธา ยสสสี สุขต มหิทธิ	
ปโหด สพพตถ จิร สุชีวี	
กุลญจ รกษเถ สมาจรญจ	
สพเพหิ สตตติ ขย ลเมถ	
สุชี ฑิฆายุกา โหด	ปุตโต ติสสวรวิโย
กุมาร ชุมปุตโตย	อิทธิมา โหด สพเพทา
พทุธ ธมโม จ สโฆ	จ อิจเจต รตนตตย
ตสสาปี สรณ โหด	สมมารกษตุ น สทา

คำแปลถา

ขอมุมารนี้จึงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ มุมารนี้จึงมีนามว่า ดิศวรกุมาร โดยนามนิยม ขอดิศวรกุมารนี้ จงได้ ซึ่งขมมายืนดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจงได้ซึ่งวรรณผิวกายอันผ่องใส และจงได้วรรณคุณความสรุเสริญเป็นนิรันดร์ ขอจงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล จงได้ซึ่งกำลังกายอันแก่ล้า กล้าทั้งให้มีกำลังปัญญารู้รอบคอบในกิจการทั้งปวงและให้ฉลาดในปฏิกาณโวหารกล่าวคำโต้ตอบในที่ประชุม ขอให้ดิศวรกุมารมีอิสริยยศบริวารยศ ปรากฏด้วยมหิทธิศักดิ์ดาเดชานุภาพมาก ขอให้มิขมน ชีพยืนนานพอเพียงควรแก่กาล

อนึ่ง ขอให้ดิศวรกุมารพึงรักษาไว้ ซึ่งตระกูลวงศ์ ให้ดำรงยืนยาวและพึงรักษาไว้ ซึ่งจรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมสุจริต พึงได้ชัยชนะปัจเจกมิตรในที่ทั้งปวง

อนึ่งขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่า ดิศวรกุมาร ผู้เป็นบุตรขุมนี้ จงมีฤทธานุภาพในกาลทั้งปวง

ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆเจ้าจงเป็นที่พึ่งแก่ ดิศวรกุมารนั้น และจงรักษาซึ่งดิศวรกุมารนั้นโดยชอบ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

นับได้ว่าพระคาถาและคำอำนวยการแต่พระราชโอรสและธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นำมาเสนอข้างต้นนี้ แม้เป็นหลักฐานเพียงบางพระองค์ แต่พบว่าส่วนใหญ่มีความสอดคล้องเป็นไปตามความเป็นจริงในพระชนม์ชีพของแต่ละพระองค์ เถกเช่นตั้งสมเด็จพระราชบิดา ได้ทรงทำนวยไว้ ทั้งนี้ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างแท้จริง

๓) พระราชนิพนธ์แบบธรรมเนียมจารีตโบราณ

พระราชนิพนธ์แบบธรรมเนียมจารีตโบราณ เช่น งานพระราชนิพนธ์ที่เกี่ยวกับการพุทธศาสนาและประวัติศาสตร์โบราณคดี ซึ่งเป็นงานพระราชนิพนธ์ที่แสดงถึงการอ้างและพัฒนาควบคู่กันไป งานนิพนธ์แบบจารีตโบราณที่พบในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกฉบับใหม่ขึ้นอีกฉบับหนึ่งเรียกว่า “พระไตรปิฎกฉบับลองชาด” (๕๓ พระมหากษัตริย์ไทย ๖ ทรงครองใจไทยทั้งชาติ, ๒๕๔๓: ๓๓๙) ซึ่งในสังคมยุคโบราณจนถึงสมัยยุคจารีตถือว่า ผู้ที่สามารถกระทำได้เป็นผู้เปรียบพร้อมด้วยอำนาจบารมีและบุญญาธิการ นอกจากนี้ยังมีงานเขียนประเภทตำราพิชัยสงครามที่วาดด้วยตำแหน่งที่ตั้งค่าย เพื่อราชการงานรบในรูปแบบ “นาคนาม” (แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑ : ๔) และพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ซึ่งปรากฏพบเริ่มตั้งแต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา เช่น พระราชพงศาวดารฉบับ๒/K.๑๒๕ หรือ พระราชพงศาวดารฉบับไมเคิล วิกเคอร์ พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ พระราชพงศาวดารฉบับจักรพรรดิพงศ์ พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทุมาศ พระราชพงศาวดารฉบับ จ.ศ.๑๑๓๖ และ จ.ศ. ๑๑๔๕ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๕-๑๔) เรื่องราวโดยทั่วไปส่วนใหญ่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ของบ้านเมือง โดยเน้นที่องค์พระมหากษัตริย์ นอกจากนี้พบว่าพระราชพงศาวดารยังมีการบันทึกต่อเนื่องมาจนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ ๔ คือ พระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพพากรวงศ์ฯ และพบว่า

พระราชพงศาวดารยังคงบันทึกสืบทอดไปอีก อาทิ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้น

จากเอกสารที่เกิดขึ้นในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามีความแตกต่างกันโดยเอกสารงานเขียนของชาวตะวันตกพบว่านิยมบันทึกเรื่องราวของอาณาจักรหรือดินแดนที่ชาติตนเดินทางไปพบเห็นสภาพภูมิศาสตร์ภูมิประเทศ หรือบันทึกเกี่ยวกับทางการทูตและทางการค้า พระเจ้าแผ่นดินหรือผู้นำ โดยบรรยายข้อมูลสิ่งที่เขาพบเห็นเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งในส่วนของเอกสารบันทึกแบบจารีตธรรมเนียมโบราณของพระราชอาณาจักรใกล้เคียงกับสยาม และพระราชอาณาจักรสยามเอง ส่วนใหญ่มักเพ่งเล็งเน้นไปที่องค์พระมหากษัตริย์และเรื่องราวของพระราชอาณาจักรในช่วงเวลานั้นๆ ดังที่เรารู้จักกันในนามของ “พระราชพงศาวดาร” ซึ่งพบว่าค่อนข้างแตกต่างกันระหว่างโลกตะวันตกกับโลกตะวันออก ซึ่งจากเอกสารบันทึกและงานนิพนธ์ต่างๆ ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ทรงกระทำให้ขึ้นทั้ง ๒ รูปแบบ คือ ทั้งแบบจารีตโบราณ พระราชพงศาวดาร และ พระนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องราวของบุคคลต่างๆ แบบตะวันตก ทั้งพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และความเป็นไปต่างๆ ของพระราชอาณาจักรผ่านงานเขียนทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ (เช่น พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ที่เป็นภาษาอังกฤษ) ที่มีเนื้อหาหลากหลายประเภทและมีความสำคัญที่สามารถพิจารณาในหลายลักษณะด้วยกัน อาทิ เอกสารจดหมายเหตุสุด Siamese Correspondence เอกสาร Bangkok Calendar เอกสาร Siam Repository (พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาควิชาภาษาอังกฤษ รวบรวมและจัดพิมพ์ในโอกาสวันคล้ายวันเกิด พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี ๒๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔ : ๑๑๗) ซึ่งนับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาญาณในการสร้างและบันทึกองค์ความรู้ต่างๆ เป็นเอกสารให้มีความทัดเทียมกับชาติมหาอำนาจและไม่ละทิ้งความเป็นอารยะของชาติในด้านจารีตธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบทอดกันมายาวนาน

ความสำคัญของ “ภาษาศาสตร์” ที่นำมาจัดระเบียบจนนำไปสู่การเกิดเอกสารสำคัญๆ ของพระราชอาณาจักรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชทานไว้ นับได้ว่าเป็นชุมทรัพย์ทางปัญญาที่สังคมในยุคสมัยนั้น ได้ทราบได้รู้และได้ประพฤติปฏิบัติไม่ว่าจะเป็นสังคมของชนชั้นปกครอง และสังคมชนชั้นใต้การปกครอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถือได้ว่าเป็นยุคสมัยแรกๆ ที่ประกาศและเอกสารต่างๆ ที่ออกมาจากพระราชสำนักมีเนื้อหาความที่เข้าถึงทุกชนชั้นในสังคมมากที่สุด ต่างกับเอกสารที่ออกมาจากพระราชสำนักในสมัยก่อนๆ ที่ส่วนใหญ่เน้นเฉพาะเรื่องราวของชนชั้นปกครองเป็นส่วนใหญ่

๔) งานพระราชนิพนธ์ที่ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อประโยชน์ใช้สอยในการใช้สอนให้ความรู้ อบรม และตักเตือน แก่พสกนิกรทั่วไปตลอดทั้งบุคคลที่สนใจ

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหลักฐานขั้นต้นที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเองในสมัยนั้น และนับว่าเป็นสิ่งใหม่ที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในพระราชอาณาจักรสยาม พระองค์ทรงมีความสามารถทางด้านอักษรศาสตร์ พระองค์ทรงใช้ “อักษรศาสตร์” ในการพัฒนาพระราชอาณาจักรอันเป็นการแสดงถึงควมมีอารยะของสยามประเทศไว้หลาย

รูปแบบ อาทิ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พระบรมราชาธิบายและพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ และพระราชหัตถเลขา โดยสามารถนำมาวิเคราะห์ศึกษาพระอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านอักษรศาสตร์และเป็นผู้สั่งสอน หรือ แสดงถึงความเป็นครู ได้เป็นอย่างดี เอกสารดังกล่าวไม่ได้แสดงเฉพาะพระปรีชาญาณทางด้านอักษรศาสตร์เท่านั้นแต่ยังทรงแสดงพระปรีชาญาณทางการสื่อสาร ในแบบการเขียน การถ่ายทอด เอกสารดังกล่าวยังแสดงและนำ อธิบายความรู้ใหม่มาสู่พระราชอาณาจักรเพื่อปรับเปลี่ยนวิธีคิด ทักษะคติของคนในพระราชอาณาจักรมีการผสมผสานทั้งองค์ความรู้เก่าและใหม่ได้อย่างเหมาะสม การเผยแพร่ดังกล่าวเป็นสิ่งที่ยากที่จะสรุปได้ว่าประชาชนในพระราชอาณาจักรของพระองค์จะได้รับข้อมูลที่พระองค์ทรงพระราชทานได้อย่างครบถ้วนและถูกต้องอันติดอุปสรรคเนื่องด้วยการเข้าถึงความรู้ในเรื่องของการอ่านออกเขียนได้แต่อย่างน้อยน่าจะประสบความสำเร็จในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ตลอดจนทาสทาสีผู้มีทรัพย์สินและพระสงฆ์ ถ่ายทอดต่อๆ กันไป ซึ่งในบางครั้งอาจจะถ่ายทอดลงไปสู่พสกนิกรได้อีกทางหนึ่ง เอกสารดังกล่าวผู้ศึกษาได้จัดลำดับและยกตัวอย่างเนื้อหาบางส่วนที่สำคัญมีดังนี้

๔.๑ ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมไว้จำนวนทั้งสิ้น ๓๔๓ ฉบับ โดยแยกเป็นรายปีดังต่อไปนี้ พ.ศ.๒๓๙๔ มี ๓ ฉบับ, ปี ๒๓๙๕ ๙ ฉบับ, ปี ๒๓๙๖ ๒๐ ฉบับ, ปี ๒๓๙๗ ๒๔ ฉบับ, ปี ๒๓๙๘ ๒๖ ฉบับ, ปี ๒๓๙๙ ๒๑ ฉบับ, ปี ๒๔๐๐ ๑๒ ฉบับ, ปี ๒๔๐๑ ๒๔๐๒ ๙ ฉบับ, ปี ๒๔๐๓ ๑๗ ฉบับ, ปี ๒๔๐๔ ๙ ฉบับ, ปี ๒๔๐๕ ๑๘ ฉบับ, ปี ๒๔๐๖ ๑๐ ฉบับ, ปี ๒๔๐๗ ๒๑ ฉบับ, ปี ๒๔๐๘ ๑๖ ฉบับ, ปี ๒๔๐๙ ๗ ฉบับ, ปี ๒๔๑๐ ๑๒ ฉบับ และปี พ.ศ.๒๔๑๑ ๑๙ ฉบับ รวมทั้งภาคปักษ์ภณกะ ซึ่งหมายถึงประกาศที่ไม่สามารถระบุได้ว่าออกประกาศเมื่อปีใด อีก ๒๙ ฉบับ ในจำนวนประกาศทั้งหมดนี้จะพบว่า ประกาศจะเกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาสำนวน คำ พบอยู่เป็นจำนวนมากแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงพยายามที่จะสร้างเอนไซโคปีเดีย (encyclopedia) ขึ้นมาหรือเหมือนกับการสร้างพจนานุกรม (dictionary) เพื่อนำไปสู่ความเป็นมาตรฐาน (Standardized) ทางภาษา จนนำไปสู่ความเข้าใจตรงกันทางภาษา (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, : คำนำ) อยู่เป็นจำนวนมาก อาทิ

พ.ศ.๒๓๙๕ ประกาศขนานนามพระพุทธรูปปฏิมากรประจำรัชกาล, ประกาศให้ใช้คำว่า สมเด็จ ให้ถูกต้องตามเกียรติยศ, ประกาศห้ามไม่ให้ใช้คำว่า ขอบเนื้อเจริญใจ และ ติดเนื้อต้องใจ ในคำกราบทูล

พ.ศ.๒๓๖๖ ประกาศเรื่องเรียกกะป็น้ำปลาว่า เยื่อเคย น้ำเคย ฉบับที่ ๑ และฉบับที่ ๒, ประกาศเรื่องนามพระอินทราสา ขุนอินทโรดม, ประกาศนามพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แลพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ประกาศให้เรียกชื่อ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ว่าพระที่นั่ง สุทไธสวรรย์ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ให้เรียกว่า พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ประกาศผู้ใช้อักษรผิด ประกาศเรื่องนามหลวงบรรเทาทุข ราชภูริ, ประกาศด้วยเรียกชื่อ กรมล้อมพระราชวัง

พ.ศ.๒๓๙๗ ประกาศให้ใช้คำว่า ฉศก แทน คำว่า ฉ้อศก, ประกาศสรรพนามสำหรับช้างม้า, ประกาศว่าด้วยเวลากราบทูลขอราชการแลกิจธุระ, ประกาศห้ามไม่ให้ทำฎีกาถวายด้วยกระดาม้วนแลให้ใช้อักษรตามแบบอย่าง ประกาศว่าด้วยลักษณะที่จะใช้ถ้อยคำในฎีกาทูลเกล้าฯ ถวาย

พ.ศ.๒๓๙๘ ประกาศให้เรียกปีเถาะ สัปตศก, ประกาศนามเมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองปัจฉิมศรีเขตร์, ประกาศให้เขียนตัวเลขปรัชกาลประจำหลังศก, ประกาศว่าด้วยออกพระนามและ คำกราบทูล

พ.ศ.๒๓๙๙ ประกาศห้ามมิให้ใช้คำบางคำกราบบังคมทูล

พ.ศ.๒๔๐๑ ประกาศเรื่องออกหนังสือราชกิจจานุเบกษา, ประกาศพระราชทานนามคลองเจดีย์บูชา, ประกาศเรื่องพระนารายณ์ราชนิเวศลพบุรี นามพระที่นั่งบ่อน้ำ พระราชทานเปลี่ยนนามวัดชีวิต นามเมืองลพบุรี นามเมืองสระบุรี นามเมืองพรหมบุรี, ประกาศว่าด้วยคำที่เรียก เสร็จสำเร็จ สัมฤทธิ์ สำเรธ, ประกาศนามพระที่นั่งชลังคพิมาน แลพระที่นั่งฝ่ายตะวันออก ในพระบรมหาราชวัง ประกาศให้ลงชื่อตัวลายมือตน ในหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย, ประกาศให้ผู้ถวายฎีกาลงชื่อ หรือวานผู้ที่ไว้ใจลงแทน ประกาศนามผู้ว่าราชการเมืองนครเขื่อนขันธ์, ประกาศคำที่เรียกว่า ทเกล้าทวาร, ประกาศว่าด้วยคำที่เรียกใบบอกและท้องตรา

พ.ศ.๒๔๐๒ ประกาศให้ผู้รับพระบรมราชโองการฟังรับสั่งให้ชัดเจน, ประกาศขานนามพระที่นั่งในตำราชาวรัชชแลพระที่นั่งที่สร้างใหม่, ประกาศให้ใช้คำ กับ แก่ แต่ ต่อ ใน ยัง ใน ที่ควร

พ.ศ.๒๔๐๕ ประกาศมิให้กราบบังคมทูลทัก อ้วน ผอม ขาว ดำ, ประกาศวางโทษทัก อ้วน ผอม,ประกาศให้เรียกคลองวัดชัยพฤกษ์ ว่า คลองมหาสวัสดิ์ คลองเข้าไปพระปฐมว่า คลองเจดีย์บูชา

พ.ศ.๒๔๐๖ ประกาศพิกัตราคาทอง ทองแปร ทศ พิศ พัดดิ่งส์

พ.ศ.๒๔๐๗ ประกาศวันธรรมะสวณะ แก่ความในประกาศสงกรานต์ที่ผิด

พ.ศ.๒๔๑๑ ประกาศใช้พระนามพระเจ้าน้องยาเธอ แลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในหนังสือกราบบังคมทูล, ประกาศเรียกนามวัดราชประดิษฐ์ให้ถูกต้อง, ประกาศว่าด้วยวิธีคิด อธิกมาส, ประกาศวิธีบอกศักราช พระราชกำหนดเรื่องนาฬิกา ประกาศในคำนำพระนาม พระบรมวงศานุวงศ์ ประกาศให้ใช้คำต่อแลคำตาย ประกาศให้คงใช้คำที่เรียก ภาษามาลาและวัดพนัญเชิง ประกาศให้เรียกคลองผดุงกรุงเกษม และถนนเจริญกรุง ประกาศให้ใช้คำว่าโสในที่ควร

ภาคปริณกะ ประกาศเรียกงาปี ว่าเยื่อเคยในคำกราบทูล, ประกาศให้เรียกสวนนันทอุทยานให้ถูกต้อง, ประกาศเรื่องใช้คำพูดว่า ดันแผ่นดิน กลางแผ่นดิน ปลายแผ่นดิน, ประกาศให้เรียกที่ประทับท้องสนามหลวงว่าพลับพลา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เพียงแต่มีพระราชนิพนธ์ไปในทางวรรณคดี และการพระศาสนาตามแบบอย่างโบราณแต่เพียงอย่างเดียว ถ้าพิจารณาเนื้อหาบางเรื่องที่มีในประกาศรัชกาลที่ ๔ และมองพระราชสำนักกับพระมหากษัตริย์ในมิติความเป็นจารีตโบราณนั้น ประกาศบางเรื่อง อาจจะเป็นเรื่องเล็กน้อยที่ดูเหมือนไม่สำคัญในแง่ของเนื้อหาที่สถาบันพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ที่มีอำนาจและสิทธิขาดได้ออกประกาศเป็นลายลักษณ์อักษรขึ้น ดังเช่น พ.ศ.๒๓๙๘ ประกาศคนเล่นว่าวให้ระวังสายป่าน และประกาศห้ามมิให้เชื่อการหลอกด้วยอ้างอำนาจผี พ.ศ.๒๔๐๑ ประกาศดาวหางขึ้นอย่าให้วิตก และประกาศคำที่เรียกซากศพ พ.ศ.๒๔๐๗ ประกาศให้สงวนข้าวเอาไว้ให้พอกินตลอดปี พ.ศ.๒๔๐๘ ประกาศห้ามมิให้เขียนหนังสือทูลเกล้าฯ ถวายด้วยหมึก

ดินสอที่จืดจางและประกาศห้ามมิให้เล่นแอ่วลาว ภาคปักษ์ใต้ ประกาศเรื่องเอาศพไว้ค้างคืน ประกาศว่าด้วยเครื่องร่อนน้ำฝนอย่างยุโรป ประกาศห้ามมิให้กระบวนแห่ตีสุนัขให้ไล่ไปเสียให้พ้น แลอย่าให้ตุ๊กแกมีในอุโบสถหรือที่ประทับ แต่ในทางกลับกันในเรื่องของประกาศข้างต้นกลับได้รับความสนพระทัยจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างรายละเอียดบางประกาศในรัชกาลที่ ๔ ที่น่าสนใจดังนี้ (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๗๖ และ ๕๘๗)

ประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่ ๖๘ ประกาศห้ามมิให้เชื่อการหลอกด้วยอ้างอำนาจผี

วันอาทิตย์เดือน ๘ อุตระมาศ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะ สัตตศก พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวรจักรทรานุกาภ นานหนังสือเป็นเรื่องราวหลอกลวงซึ่งราษฎรหลอกต่อๆ กันมาขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายให้ทรงทราบได้ฝ่ายละอองธุลีพระบาท ในหนังสือนั้น ใจความว่าพระยายมราชภูรนาถพิบอแก่เจ้าเมืองปะกึ่งว่าจะเกิดความไข้ แต่ในที่สุดหนังสือนั้นห้ามมิให้จุดได้ตามไฟในเหย้าเรือนที่เวลาพลบค่ำไปจนรุ่ง ใครเรียกก็อย่างขาน อย่างทักทายสิ่งใดๆ ด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมว่าการเช่นนี้ไม่ประหลาดอัศจรรย์ ได้เคยทรงทราบได้ฝ่ายละอองธุลีพระบาทมาแต่ก่อนมาหลายครั้งแล้ว

เมื่อแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็มีครั้งหนึ่งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสี่ครั้ง เรื่องราวก็เหมือนกันอย่างนี้เป็นคำเล่าลือ อ้ออึง ว่าพระเทียวยุธดคีได้เรื่องราวมาบ้าง หรือลายแทงผุดบ้าง ปลิวมาติดต้นไม้อยู่บ้าง กาลก็ไม่จริงเหมือนที่กำหนดว่าจะเกิดเหตุการณ์สักครั้งเดียว ชะรอยจะเป็นความคิดของผู้ร้ายจึงห้ามมิให้จุดได้ตามไฟในเหย้าเรือน แลไม่ให้ร้องทักทายสิ่งใดๆ เพราะจะขึ้นปล้นสะดมย่องเบาลักทรัพย์สิ่งของ เห็นว่าเจ้าของบ้านเจ้าของเรือนจะระวังรักษาบ้านเรือนมั่นคงอยู่ไม่มีความประมาท อ้ายผู้ร้ายจะคิดปล้นสะดม ย่องเบาได้โดยยาก จึงแก้งอุบายแต่เรื่องราวหลอกลวงขู่ให้คนกลัวต่างๆ หวังจะให้คนทั้งปวงนับถือเชื่อฟังทำตาม อ้ายผู้ร้ายจะได้ขึ้นปล้นสะดมย่องเบาลักทรัพย์สิ่งของได้โดยสะดวก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ตีพิมพ์ประกาศให้แก่ง้าทูลละอองธุลีพระบาท แลราษฎรให้รู้ทั่วกันว่าอย่าให้เชื่อเรื่องราวเหล่านี้เป็นความไม่จริง ผู้ใดได้เรื่องราวอย่างนี้ไว้ ถ้าอยู่ในแขวงกรุงเทพมหานคร ก็ให้เอาเรื่องราวนี้มาส่งแก่กรมพระนครบาล ถ้าอยู่ในแขวงหัวเมืองใดๆ ก็ให้เอาเรื่องราวนี้มาส่งแก่เจ้าเมืองนั้นๆ อย่างให้ราษฎรทั้งปวงตกใจกลัววุ่นวายไปต่างๆ อย่างใด อย่างหนึ่งเลย ให้รักษาแต่บ้านเรือนของตน คอยระวังจับผู้ร้ายให้ได้ถ้าผู้ใดจับตัวผู้ร้ายมาส่งกรมพระนครบาลได้ใน ๓ เดือนนี้จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานรางวัลให้แก่ผู้นั้นโดยสมควร

ประกาศในรัชกาลที่ ๔ ภาคปักษ์ใต้ ที่ ๓๔๐ ประกาศห้ามมิให้กระบวนแห่ตีสุนัขให้ไล่ไปเสียให้พ้น แลอย่าให้ตุ๊กแกมีในอุโบสถหรือที่ประทับ

ด้วยจมีนจงชัยรับรับสั่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามหามาลาใส่เกล้าฯ สั่งว่า จะเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระราชกุศลหลวงทุกพระอาราม ทรงทอดพระเนตร ทรงเห็นตุ๊กแกและสุนัขวิ่งไปมา เจ้าพนักงานตามเสด็จไปตีสุนัขเข้าให้ร้อง มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าให้หมายประกาศแก่ข้าราชการกระบวนหน้าแห่งตามรับเสด็จให้รู้ทั่วกันว่าอย่าให้ไปตีสุนัขเข้าไล่ไปเสียให้พ้น อย่างให้ไปตีเขาให้ร้อง แลตุ๊กแกแลให้คนดูแลให้ถ้วนถึ้นในพระอุโบสถอย่าให้มีอยู่ได้เป็นอันขาดทีเดียว ตั้งแต่ ณ วันเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๒ ค่ำเวลาเข้าไปทอดพระเนตรเห็นตุ๊กแกอยู่ในพระอุโบสถใดแลสุนัขร้อง จะ

ลงพระราชอาญาเจ้าพนักงานตามโทษ ให้หมายบอกตำรวจหน้า กรมวังรักษาพระองค์ซ้ายขวา ให้ดูแลตรวจตราให้ถ้วนถี่ให้เจ้าพนักงานไปตรวจตราดูแลให้ทันกำหนดให้ทันตามรับสั่ง

ดังพระราชโองการ และประกาศหลายฉบับที่ตั้งกฎเกณฑ์กำหนดถึง ความแตกต่างระหว่างสถาบันภายในสังคมนี้มีธรรมเนียมกฎเกณฑ์ตายตัวละเอียดละออมากขึ้นในการติดต่อกับสถาบันกษัตริย์เป็นต้น ยกตัวอย่างเช่น ห้ามมิให้ใช้ติดเนื้อต้องใจ หรือชอบเนื้อเจริญใจ เพราะเป็นคำหยาบมิให้ใช้คำว่า ตัว ในบางที่ แต่ให้ใช้คำว่าตัว ในบางแห่งได้ ยกเว้นเมื่อเป็นคำพวนแล้วจะมีความหมายในทำนองหยาบโลน กำหนดคำเรียกคำนำหน้าชื่อหญิงในการทำฎีกา ส่วนนาคำราชาศัพท์ที่ซับซ้อนก็เกิดขึ้นในสมัยของพระองค์ ถ้าเปรียบเทียบกับคำราชาศัพท์ในจดหมายเหตุรุ่นก่อนหน้านี้จะพบการใช้ที่ซ้ำลักลั่น และไม่ซับซ้อนเท่าสมัยดังกล่าวแม้โดยจริยวัตรส่วนพระองค์แล้วจะทรงสนทนมนต์คุ้นเคยกับขุนนางและพระภิกษุและไม่เคร่งครัดระเบียบแบบแผนแบบเก่ามากนัก เช่น โปรดให้เสนาบดีนั่งเก้าอี้เข้าเฝ้าที่พระราชวังเมืองเพชรบุรี

ในส่วนของฐานที่ทรงเป็นประมุขของสถาบันกษัตริย์ กลับทรงสำนึกอย่างมากในความศักดิ์สิทธิ์แห่งสถาบันนั้นนับเป็นครั้งแรกที่มีการแสดงปรีชาญาณเป็นสิ่งที่มีความสำคัญในชีวิตประจำวันมากขึ้น เมื่อทรงกำหนดให้เขียนเลขปรีชาญาณในการระบุปีศักราช นับว่าสถาบันกษัตริย์ได้กลายเป็นหนึ่งในความคิดที่เกี่ยวกับเวลาของคนไทยที่ต้องใช้หนังสือด้วยนอกจากพระพุทธศาสนา เช่นคำว่า “เมื่อศาสนายุกาลล่วงได้...” และอดีตเชิงตำนาน “จุลศักราชซึ่งพระเจ้าตั้งขึ้น...” ซึ่งเป็นเกณฑ์ในการมองเวลา นอกจากนี้ยังทรงห้ามมิให้ผู้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทของพระองค์ไม่ว่าจะเป็นไปในทางตำหนิหรือสรรเสริญ เช่น ผอม ดำ ขาว เป็นต้น เพราะเป็นการล่วงเกินต่ำสูงนัก สถาบันดังกล่าวถูกเน้นให้เห็นว่ามีลักษณะที่แตกต่างและกีดกัน (exclusive) ผู้อื่นออกไป พระองค์พยายามให้สมาชิกของสถาบันกษัตริย์มีสำนึกที่แตกต่าง และเด่นชัดออกจากชนชั้นอื่นอย่างมากทรงกำหนดให้เรียกชื่อคนตามลำดับชั้นอย่างละเอียดนับตั้งแต่เจ้านายชั้นสูงถึงนาย อำแดง อ้ายอี และทรงปราศรัยในความแตกต่างของชนชั้นกับสามัญชนโดยสายเลือดอย่างเห็นได้ชัดทรงประกาศว่าผู้หญิงบ้านนอกคอกนาเป็นลูกเลวไพร่หลวงไพร่สมทาสขุนนาง ในหลวงไม่เอาเป็นเมียดอก เลือกจะมีลูกออกมาจะเสียพระเกียรติยศ ทรงรู้สึกกังวลที่มีการเรียกเจ้านายกันไม่บริบูรณ์และเกิดทำให้สับสนระหว่างพระราชคณะและเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ จึงประกาศให้เรียกเจ้านายโดยมีคำขึ้นหน้าว่า “กรม” เสมอ ทรงขีดเส้นที่แน่นอนชัดเจนของสมาชิกของสถาบันกษัตริย์คือจุดต่ำสุดคือชั้นหม่อมเจ้าโดยทรงประกาศห้ามมิให้เรียกหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงว่าเจ้า อย่างให้หลงละเมอบ้าอยู่ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ๒๕๒๓: ๗๑)

นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างรายละเอียดจากประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ บางเรื่องเพื่อให้เห็นเนื้อความพระราชกระแสในประกาศ เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญและความใส่ใจในเรื่องของภาษาและอักษรศาสตร์ อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาชาติที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในทางวัฒนธรรม ดังนี้ (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๕๒๔-๕๒๖)

ประกาศรัชกาลที่ ๔ ที่ ๓๐๕ ประกาศวิธีบอกศักราช

ลัทธิบอกศักราชอย่างเก่าเป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งตั้งแต่เพ็ญเดือน๖ ล่วงแล้วก็บอกยืนอยู่อย่างปีไม่มีอธิกมาสว่าล่วงเศษวัน (เท่านั้น) อย่าง๑๑ เดือนเศษวัน (เท่านั้น) เมื่อพ้นเดือน ๗ เพ็ญไปแล้วก็ว่า ล่วงแล้วเดือน ๑ กับเศษวันอย่าง ๑๐ เดือนกับ ๑๐ วันกับเศษวัน เมื่อล่วงเดือน ๘ ปฐมมา

ผู้ที่รู้กาลที่พระอาทิตย์เที่ยงผันไปเหนือใต้ดังนี้จะมีมืออยู่ข้างก็แต่โหรที่เรียนรู มาสฉายา หรือชาววัดที่มีศตอาจารย์ถือตำราเหยียบขึ้นฉันเพลบ้าง หรือชาวบ้านที่มักสังเกตเล็กน้อย สังเกตแดดที่เข้าไปทางหน้าต่างๆ ผันไปผันมา หรือเงาเหยาเรือนเมื่อเวลาเที่ยงร่มไปข้างเหนือมากใน ฤดูหนาว ร่มไปข้างใต้ในฤดูร้อน ที่ต่อกับฤดูฝนก็ว่ากันอยู่บ้างว่าพระอาทิตย์เที่ยงเหนือผันใต้ถึงกระนั้น ก็ไม่มีใครสำคัญตลอดไปว่ากลางคืนกลางวันไม่เท่ากันทุกฤดู ดังว่านี้เลย เพราะลงใจเชื่อเป็นหนึ่งว่า นาฬิกาตี ๑๒ หุ้ม ๑๒ โมงอยู่เป็นนิมิตได้ผิดเลย ฝ่ายขานาฬิกาที่ใช้นาฬิกาขลุ่ยน้ำเฝ้าอยู่เป็นนิมิต นั้นเห็นเข้าใจได้บ้างว่ากลางฤดูกลางวันมากไป กลางคืนน้อย ลางฤดูห่มโมงกลางวันกลางคืนจึงเสมอ เท่ากันทุกชั้น ถึงกระนั้นจะยกย้ายธรรมเนียมใหม่คือ ให้เอากลางวันเป็น ๑๓ โมง ๑๔ โมง กลางคืน เป็น ๑๐ โมง ๑๑ โมง หรือจะย่ำคำต่อวันย่ำรุ่งต่อสายตามขณะขึ้นจมนั้นก็ไม่ได้ ไม่มีใครเชื่อ กลับติเตียนว่า ตีนาฬิกาไม่ถูก ขานาฬิกาก็ต้องหนุนๆ ล่มๆ ผิดๆ ถูกๆ ไปจะจัดแจงให้เรียบร้อยเสมอ กันก็ไม่ได้ เพราะไม่รู้จักลักษณะพระอาทิตย์โคจรตามฤดูเป็นเที่ยงได้ไม่มีใครวางกำหนดให้ตามฤดู เพราะฉะนั้นห่มโมงหลายแห่งก็ตีไม่ถูกกันผิดกันหลายบาทนาฬิกาแต่คนทั้งปวงในพระนครโดยมากก็ เชื่อว่าห่มโมงในพระบรมหาราชวังในพระบวรราชวังถูกต้องแน่นอนเป็นนิมิตเพราะมีผู้พนักงาน ผลัดเปลี่ยนกันเฝ้าอยู่แลตรวจตรา และมีพระโหราจารย์กำกับดูแลอยู่

ฝ่ายพนักงานเมื่อจะบอกนาฬิกาตามฤกษ์ยามโหรให้ในการใดๆ เมื่อฤดูต้องหนุน ต้อง ล่ม ก็กะเนบบอกบาทขาดๆ เกินๆ ผิดๆ ไปคงให้ได้ความแต่ว่าโมงละ ๑๐ บาทอยู่นั่นเอง ดูกาลผืนผืน ลื่อนเปื้อนเลอะเทอะนัก หน้าเป็นที่อภัยศอดสูแก่แขกเมืองคนนอกประเทศที่เขาใช้นาฬิกากลใส่พก ติดตัวเที่ยวมาเที่ยวไป เขาจะได้ยินห่มโมงที่ตีสั้นๆ ยาวๆ ผิดไปกว่าห่มโมงที่จริงนั้น จะเป็นเหตุให้เขา หัวเราะเยาะเย้ยได้ว่า เมืองเราใช้เครื่องมือนี้บ่มโมงเวลาหยาบคาบนักไม่สมควรเลย เพราะเหตุฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพินิจพิจารณาตรวจตราคำนวณความดำเนินพระอาทิตย์ใน ฤดูทั้งปวงสอบกับนาฬิกาที่ตีมาหลายปี ทรงทราบถนัดทุกประการแจ้งในพระราชหฤทัยแล้ว

นับได้ว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ให้ความสำคัญในเรื่องของ ภาษาและอักษรศาสตร์ และก่อให้เกิดการประกาศเพื่อถ่ายทอดข้อมูลหรือข้อความเหล่านั้นสู่บุคคล ทุกชนชั้นในพระราชอาณาจักรและนอกพระราชอาณาจักร อันนำไปสู่ความเข้าใจไปในทางเดียวกัน ดังเช่นที่ได้ยกตัวอย่างประชุมประกาศในเรื่องเกี่ยวกับ การบอกเวลาศักราช อาจถือได้ว่าพระองค์ทรง เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงก้าวเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่และมีอารยะ เพราะเรื่องของเวลา หรือการกำหนดศักราช ได้เริ่มเข้ามากำหนดวิถีชีวิตของมนุษย์ในทุกสังคม ยิ่งเฉพาะมีการติดต่อ สัมพันธ์กันทั้งภายในและภายนอกพระราชอาณาจักรจะได้มีความเข้าใจตรงกัน ทั้งนี้การดำเนินชีวิต ด้านต่างๆ ของมนุษย์อยู่ภายใต้เงื่อนไขของเวลาโดยตลอด ศักราชจึงมีความสำคัญในการกำหนด ระยะเวลาของแต่ละสังคม และคนในสังคมสามารถสื่อสารกันได้ไม่ยุ่งยากเป็นเพราะมนุษย์มีความ เข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับระบอบเวลาที่ตรงกัน หรือสังคมแต่ละสังคมกำหนดระบบการบอกเวลาขึ้นมาให้ เป็นที่เข้าใจตรงกัน นับเนื่องตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ ไทยเรานิยมใช้จุลศักราชเป็นศักราช หลัก ในระบบปฏิทินแบบจันทรคติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้มีประกาศ เกี่ยวกับศักราชให้ใช้เลขปรัชกาลทับหลังศกโดยเป็นประกาศสั้นๆ โดยทรงกำชับอย่างให้ขาดได้ตาม รับสั่ง (กระทรวงศึกษาธิการ วันवार กาลเวลา แลนานาศักราช ๒๕๔๖ : ๙ และ ๗๔) ความสำคัญ ดังกล่าวเป็นปัจจัยพื้นฐานในลำดับต้นๆ ที่จะทำให้สังคมในพระราชอาณาจักรและนอกพระ

ราชอาณาจักรมีความเข้าใจและมีปฏิสัมพันธ์ตรงกันในเรื่องของการบอกเวลาและการใช้คำที่ถูกต้อง แสดงถึงควมมีอารยะของชาติทัดเทียมในสังคมโลก

จากประชุมประกาศต่างๆ เหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ “ประกาศ” เป็นเครื่องมือสื่อสารระหว่างพระองค์เองกับผู้ใต้ปกครองของพระองค์โดยตรงและไม่น่าจะเคยมีจารีตแบบนี้มาก่อนในพระราชสำนักสยาม จะเห็นได้ว่าประกาศบางเรื่องถ้าพิจารณาดูหัวข้อและเนื้อความจะเป็นเรื่องต้องห้าม และปกปิดของสังคมในพระราชสำนักแต่ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประกาศให้ทราบโดยทั่วถึงกัน อาทิ เรื่องของพระราชสำนักฝ่ายใน เรื่องของเจ้านายในพระราชวงศ์ เรื่องเฉพาะขุนนางบางหน่วยบางกรม เรื่องสั่งห้ามปราชญ์บางเมืองเป็นต้น เป็นประกาศซึ่งมีเนื้อความที่ครอบคลุมและเข้าถึงราษฎรหรือผู้รับสารได้มากกว่าสมัยใดๆ ทั้งนี้ เพราะมีเครื่องมือพิมพ์ของหลวงขึ้นใช้เองเป็นสำคัญ ถึงแม้เครื่องพิมพ์ดังกล่าวจะมีมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วก็ตาม แต่ประกาศที่ตีพิมพ์ในสมัยนั้นก็ยังคงเน้นในเรื่องของข้อราชการในบ้านเมืองเป็นสำคัญต่างกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านเนื้อหาใจความที่มีความหลากหลายมากกว่าแต่ก่อน จำแนกได้ว่าเป็นเรื่องของภาษา วรรณคดี ราชประเพณี เงินตราต่างประเทศ ฎีกา คดีความ ข้อราชการ ประกาศห้าม ประกาศกำหนด ประกาศยกเลิก ประกาศพระราชบัญญัติ ประกาศให้ ประกาศเตือนสติ ประกาศบอก ประกาศพระราชปรารภ กำลังคน พระสงฆ์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และเรื่องโบราณต่างๆ เป็นต้น โดยมีทั้งเรื่องที่เป็นส่วนรวม (public space) กับเรื่องส่วนตัว (private space) ทำให้ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ได้รับความนิยมรวบรวมในการตีพิมพ์มาแล้วหลายครั้ง แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและความทันสมัยของเนื้อหาในประกาศแจกให้ราษฎรทั้งปวงให้รู้ทั่วกัน และเผยแพร่โดยวิธีทำเป็นใบปลิวแจกตามกระทรวง ทบวงการ และจ่ายไปปิดไว้ตามที่ประชุมชนแทนการเป่าร้อง ซึ่งในคำอธิบายต่างๆ ก็เพื่อมุ่งหวังที่จะให้ราษฎรไม่ตกเป็นเหยื่อจากพวกฉวยโอกาส ซึ่งแต่เดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีการจัดพิมพ์ประกาศขึ้นมาด้วย เพราะหน่วยงานและกระทรวงต่างๆ ที่เกี่ยวข้องมีจำนวนมาก การคัดเอกสารแล้วส่งต่อๆ ไปเป็นทอดๆ ซึ่งอยู่ในความดูแลของกรมพระสุรัสวดีที่ถือบัญชีข้อว่าราชการตามหน่วยงานต่างๆ ด้วยวิธีแบบโบราณดังกล่าว จึงไม่ทันการ จนนำไปสู่ความไม่รู้กฎหมายและประกาศต่างๆ จากทางราชการ พระองค์จึงทรงประกาศให้บรรดาผู้ที่เกี่ยวข้องมาคัดประกาศจากหอหลวงเองแล้วไปรับทราบกันเองต่อๆ กันไป (ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔: คำนำ)

๔.๒ พระบรมราชาธิบายและพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ ได้มีการแบ่งหมวดหมู่ต่างๆ คล้ายคลึงกับประกาศรัชกาลที่ ๔ อาทิ หมวดโบราณคดี หมวดโบราณสถานและโบราณวัตถุ หมวดปณิกะ ในส่วนของประชุมหมายรับสั่งเรื่องราวส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นคำพระราชวินิจฉัยหรือคำชี้แจงความรู้โดยทั่วไป เช่น หมายรับสั่งเรื่องท่านช้างในต้องการสีผืนแข่งพระราชพิธีสงกรานต์ ช่อมแซมพระมหามณเฑียร ให้ทำความสะอาดทางเสด็จพระราชดำเนินไปถวายพระเพลิง ทำสำรับเลี้ยงจีนช่างเย็บฉลองพระองค์ สั่งเกณฑ์ไม้ทองหลางและลากไม้ใช้ในการ พระบรมศพ พระราชพิธีจรดพระนังคัล ให้อ้อมผ้า ๕ ผืน เบิกได้น้ำมันใช้ที่ประตูดุสิตไชยศรี รัตนพิศาร พิมานไชยศรี เกณฑ์มหาดเล็กเจ้านายแต่ตัวเป็นอินทร์พรหม เบิกน้ำมันมะพร้าวตามตะเกียงบนพระที่นั่งดุสิตดาภิรมย์ ขัดทองแก้ววัดบวรนิเวศ เกณฑ์สิ่งของเครื่องใช้ในพิธีกาลนุกาล จัดกระຈาดผ้าป่าปีชาลฉก เบิกสุราประกอบยา ให้ตักน้ำใส่อ่างที่โรงหล่อ ให้ส่งผลมะพร้าวอ่อนนาพิเภกมุสให้โรงพระโอสถประกอบยา

รับพระราชสาส์นกรุงปักกิ่ง เตรียมของสำหรับใช้ในงานเลี้ยงพระตรุษจีน เบิกสุราประกอบบารักราชหา
ช่าง พระราชพิธีตรุษ หมายกำหนดการในการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา จุกช่องล้อมวงเวลา
เสด็จพระราชดำเนินถวายพระเพลิงพระบรมศพเป็นอาทิ

ผู้ศึกษาขอเสนอตัวอย่างเอกสารพระบรมราชาธิบาย หมวดโบราณคดี ว่าด้วย
ประเพณีนำริ้วตรวจทางเสด็จพระราชดำเนิน ที่ปรากฏข้อความที่ทรงพูดถึงการใช้คำศัพท์ทับศัพท์
ภาษาไทยในภาษาอังกฤษเป็นชื่อเดือนตามหลักสากล ความว่า

...สมเด็จพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ ประสูติพระราชบุตรใหญ่ พระองค์ ๑
ทรงพระนามสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ในกลางปีฉลูเบญจศก ศักราช
๑๒๑๕ ตรงกับเดือนเสปเตมเบอร์ (เดือนกันยายน September) คริสตศักราช ๑๘๕๓
แล้วประสูติพระราชธิดาอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า
จันทรมณฑล ในปีเถาะสัปตศกศักราช ๑๒๑๗ ตรงกับเดือนเอปริล (เดือนเมษายน
April) ในปีมีคริสตศักราช ๑๘๕๕ แล้วประสูติพระราชบุตรอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนาม
ว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี ในปลายปีมะโรงอัฐศก ศักราช ๑๒๑๘ ตรง
กับเดือนยັນนุวารี (เดือนมกราคม January) ปีมีคริสตศักราช ๑๘๕๗ แลประสูติพระราช
บุตรอีกพระองค์ ๑ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังสี ในปลายปี
มะแมเอกศก ศักราช ๑๒๒๑ ตรงกับเดือนยັນนุวารี ในปีมีคริสตศักราช ๑๘๖๐ สมเด็จพระ
นางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์นั้นประสูติพระโอรสในพระทรวงมาปีเศษ
สิ้นพระชนม์ในเดือน ๑๐ ปีระกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับเดือนเสปเตมเบอร์ (เดือน
กันยายน September) คริสตศักราช ๑๘๖๒ แล้ว สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิง
จันทรมณฑล ก็สิ้นพระชนม์ลงในเดือนหก ปีกุนเบญจศก ๑๒๒๕ ตรงกับเดือนเม (เดือน
พฤษภาคม May) คริสตศักราช ๑๘๖๒ ยังคงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าสาม
พระองค์... (ชุมนุมพระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๒๙)

นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างจากเอกสารพระบรมราชาธิบาย เกี่ยวกับการกำหนดคำ
มาตรา ปริมาณ จำนวนโดยอิงพื้นฐานจากภาษาและเลขกำกับเพื่อให้เป็นสากลหลายอย่าง เช่น อัตรา
ค่าเงินแลกเปลี่ยน ค่าเทียบทับศัพท์ หรือการกำหนดมาตรฐานสิ่งของยกตัวอย่างเช่น คุณลักษณะของ
ทองคำ ในสมัยก่อนนิยมกำหนดคุณภาพทองคำเป็นเนื้อ กล่าวคือ ตั้งแต่ เนื้อสี่ถึงเนื้อเก้ามีการตั้งพิกัด
ราคาตามเนื้อทองเป็นไปตามประกาศสมัยรัชกาลที่ ๔ อาทิ ทองเนื้อหก คือ ทองคำหนัก ๑ บาท ราคา
๖ บาท ทองเนื้อเก้า คือ ทองคำหนัก ๑ บาท ราคา ๙ บาท ซึ่งเปรียบเทียบกับสมัยก่อนจะกำหนดค่า
ของทองด้วยคุณลักษณะไม่ว่าจะเป็นเรื่องของลักษณะความแวววาวและสีส้ม ส่วนผสม ซึ่งได้มีการ
กำหนดเป็นอัตราแบบตัวเลข ยกตัวอย่างเช่น ทองเนื้อเก้าเป็นทองแท้บริสุทธิ์เรียกว่าทองธรรมชาติ
หรือ ทองชมพูนุท ทองดอกบวบ หรือทองสีดอกบวบเป็นทองเนื้อหก มีสีเหลืองอ่อนคล้ายดอกบวบ
นิยมนำมาทำเป็นภาชนะต่างๆ และพระพุทธรูป ทองนพคุณ คือทองคำแท้นพคุณ หรือทองเนื้อเก้า
ทองแท่ง คือ ทองคำที่นำมาหล่อให้เป็นเส้นเล็กบางสำหรับปักหรือทอผ้าเป็นเครื่องทอพิเศษหรือใช้สาน
ขัดเป็นเครื่องศิราภรณ์ประดับ ดังมีคำประกาศเพิ่มเติมในพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวดโบราณคดี ว่าด้วยพิกัดทองคำ เพิ่มเติมดังนี้

...มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานโรงจักร ซึ่งเป็นทำเงินเหรียญและเบี้ยอัด และเบี้ยโสฬศนั้น คิดทำทองเหรียญทองแปด ด้วยทองคำเนื้อแปดเศษสอง คือทองใบยี่หื้อ อันแสงเป็น๓ ขนาด ขนาดใหญ่ตีราคาแปด ๘ บาท ขนาดกลางตีราคาแปด ๔ บาท ขนาดน้อยตีราคาแปด ๑๐ สลึง ขนาดใหญ่ขนาดกลางนั้นเทียบตามอย่างทองเหลือง อังกฤษ คือ เหรียญใหญ่ของอังกฤษที่เรียกว่าทองปอนด์ หรือ อีกชื่อหนึ่งว่าสเตอร์ลิงก์ หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกว่าสอสเวอร์เรนด และเหรียญขนาดย่อมเรียกว่าทองฮาฟปอนด์ หรือ อีกชื่อหนึ่งว่า เสมิสเตอร์ลิงก์ หรือ อีกชื่อหนึ่งว่า ฮาฟสอสเวอร์เรนด จะวาดตามที่ซึ่งคิด มาตราเงินในเมืองอังกฤษ...(กรมศิลปากร, ๒๕๔๗: ๑๔-๑๕)

พระบรมราชาธิบายและประชุมพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ พบว่ามีลักษณะการแบ่งหมวดหมู่ต่างๆ คล้ายคลึงกับประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ อาทิ หมวดโบราณคดี หมวดโบราณสถาน และโบราณวัตถุ หมวดปณิกะ เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นคำอธิบายสิ่งต่างๆ ในพระราชอาณาจักรมีลักษณะเป็นคำพระราชวินิจฉัยหรือคำชี้แจงความรู้โดยทั่วไปที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้ทุกคนมีความเข้าใจอย่างเท่าเทียมกัน

๕) พระราชนิพนธ์ส่วนพระองค์ทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศและยังแสดงพระปรีชาญาณทางด้านรัฐศาสตร์ ในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศตลอดทั้งความรู้ต่างๆ อย่างกว้าง

พระราชหัตถเลขาส่วนมากเป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์บางส่วนกล่าวถึงขนบธรรมเนียมยุโรป พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา พระราชสาส์นกำกับพระสุพรรณบัฏไปต่างประเทศไปตั้งกงสุลประจำเมือง ในการต่อมาเมื่อ ปี พ.ศ.๒๔๗๐ ได้มีผู้แปลพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยที่พบใหม่อีกหลายฉบับ อาทิ สังเขปประวัติศาสตร์สยาม (Brief Sketches of Siamese History) “การสถาปนาราชอาณาจักร” (Establishments of the Kingdom) ซึ่งเป็นข้อมูลเกี่ยวกับลำดับพระมหากษัตริย์และพระนามเจ้านายฝ่ายต่างๆ เรื่องราวเกร็ดความรู้ เช่น การลอยกระทง ไปจนถึงการทอดผ้าป่า และบั้งสุลุส ซึ่งเป็นการสะท้อนพระราชปณิธานที่จะให้ชาวต่างชาติเข้าใจเรื่องราวของไทยจากแง่มุมของเรา นอกเหนือไปจากที่ชาวต่างประเทศสนใจเรื่องราวของไทยและศึกษาค้นคว้ากันเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำเสนอเรื่องราวและข้อมูล หลักฐานเหล่านี้ตามแบบอย่างตะวันตก โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ในลักษณะ “สังเขปประวัติศาสตร์” และการลำดับรายพระนามพระมหากษัตริย์โดยแบ่งเป็นราชวงศ์ ซึ่งไม่เคยมีแบบอย่างในประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทยมาก่อน พระราชนิพนธ์ในรูปแบบนี้นับเป็น “ความรู้” ทางประวัติศาสตร์ของไทยในเวลาต่อมา

ความสำคัญของภาษาอีกมิติหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ได้แก่ การสื่อสารด้วย “ภาษาอังกฤษ” นับว่าเป็นกุญแจสำคัญที่นำไปสู่องค์ความรู้ต่างๆ และยังเป็นตัวชี้วัดถึงความทันสมัย การสื่อสารสู่ความเป็นสากลในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความต้องการที่จะรู้จักชาวตะวันตก จึงทรงใช้ความพยายามที่จะเรียนรู้ภาษาอังกฤษ เพื่อเรียนรู้วิทยาการของโลกตะวันตก แต่ในทางกลับกันนั้นจะเห็นได้ว่าพระองค์มีพระราชประสงค์ต้องการให้ตะวันตกรู้จักพระองค์หรือสยามประเทศเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ใน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีเรื่องราวรายละเอียดเกี่ยวข้องกับประเทศชาติ พระราชสำนัก โดยเป็นเอกสารที่ออกและเขียนโดยพระราชสำนักเอง มิใช่เป็นงานเขียนเรื่องของสยาม ในสายตาของตะวันตกที่เคยปฏิบัติกันมาในรูปของจดหมายเหตุหรือบันทึกการเดินทาง เอกสารที่เป็นภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นงานเขียนที่สะท้อนให้เห็นถึงความภาคภูมิใจและการแสดงออกถึงความรู้สึกในเรื่องต่างๆ เช่น พระราชหัตถเลขาถึง Mr. Adamson และ Mrs. Leonowen รวมทั้งพระอาการประชวรสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี นอกจากนี้ พระราชหัตถเลขาบางส่วนยังสะท้อนให้เห็นพระราชปณิธานที่จะอธิบายหรือชี้แจงให้ชาวต่างชาติ เข้าใจขนบธรรมเนียม ประเพณี ตลอดจนเหตุผลและความจำเป็นของสยามในเวลานั้น เช่น การเก็บ ภาษา (เนื่องจากมีข้อเขียนในหนังสือพิมพ์สิ่งพิมพ์ที่มีผลกระทบต่อสยาม) หรือพระราชหัตถเลขา ชี้แจง “Lady Leonowens” ในเรื่องต่างๆ รวมถึงเรื่อง “ทาส” โดยเฉพาะในประเด็นที่ใช้ระบุชัดเจน ว่า แม้จะเป็นกษัตริย์ก็ไม่อาจทรงละเมิด “กฎหมายและธรรมเนียมปฏิบัติของสังคมได้” (พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคภาษาอังกฤษ รวบรวม และจัดพิมพ์ในโอกาสวันคล้ายวันเกิด พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี ๒๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔: คำนำ)

ในส่วนบทพระราชนิพนธ์โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ออก Bangkok Calendar ซึ่งมีเรื่องราวที่เกี่ยวกับอาณาจักรเก่าและพระมหากษัตริย์ต่างๆ ของประเทศ นอกจากนี้ยังมี Siam Repository ประกาศเรื่องทรงตอบจดหมายไม่ทัน ประกาศพระราชทานพรปีใหม่ ประกาศ ทรงชี้แจงเรื่องพระเจ้าแผ่นดินสยามมีพระราชอำนาจและพระราชทรัพย์มาก จดหมายสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ถึงเซอร์จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) เรื่องพระอาการประชวรของ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชประวัติพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดย เซอร์จอห์น เบาริง (พระราชหัตถเลขา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคภาษาอังกฤษ รวบรวมและจัดพิมพ์ในโอกาสวันคล้ายวันเกิด พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี ๒๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔) พระองค์ทรงมีลายพระหัตถ์ไปถึงกงสุลสยามประจำกรุงปารีสเป็น ภาษาต่างประเทศเพื่อทรงเล่าถึงการเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงที่ตำบลหว้ากอและมีผู้ เดินทางมาร่วมสังเกตการณ์ครั้งนี้ตลอดทั้งนักวิทยาศาสตร์และทหารชาวฝรั่งเศสด้วย (แคทยา และ เจ้าฟ้าสยาม, ๒๕๓๙: ๒๑)

ผลที่ได้รับจากพระราชหัตถเลขาที่เป็นภาคภาษาอังกฤษแสดงให้เห็น “มิตรภาพ” ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับชาวตะวันตกที่มีบทบาทสำคัญใน ขณะนั้นได้เป็นอย่างดีอีกทางหนึ่งด้วย พระองค์ทรงใช้ช่องทางที่จะแสดงพระบรมเดชานุภาพ และพระ ราชวินิจฉัย ผ่านทางตัวอักษรและภาษาในรูปของประกาศต่างๆ ได้อย่างลงตัว ทั้งนี้เพราะภาษา อำนาจและความรู้ จึงมีความเกี่ยวพันกันอย่างแยกไม่ออก ภาษาจึงมีบทบาทสำคัญในการกำหนด ทั้งอัตวิสัยของบุคคลและสถาบันทางสังคมตลอดทั้งวัฒนธรรม ภาษา คือ สื่อสำหรับการถ่ายทอด ความรู้และความจริงต่างๆ ซึ่งส่งผลไปสู่อิทธิพลที่สำคัญในสังคมดังกล่าวด้วย (ธีระ นุชเปี่ยม, ๒๕๓๙: ๑๒๔, ๑๒๖ และ ๑๓๐) เปรียบเสมือนภาพสะท้อนถึงพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวอย่างแท้จริง ถึงแม้ประกาศเหล่านี้จะมีลักษณะ หรือขุนนางเป็นผู้รับพระราชดำรัสพระราช โองการทำร่างประกาศ แต่น่าเชื่อได้ว่าประกาศดังกล่าวคือ ภาษาและความคิดของพระองค์อย่าง

แท้จริงที่พระองค์ทรงใส่พระทัยในรายละเอียดของประกาศฉบับต่างๆ อย่างมาก และอาจจะเป็นได้ว่าประกาศบางฉบับจะเป็นการร่างโดยพระราชหัตถเลขาของพระองค์เอง

นอกจากนี้ยังปรากฏพระราชดำรัสพระบรมราโชวาท ซึ่งแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท ๑) พระราชดำรัสพระบรมราโชวาทที่พระราชทานแด่พระราชโอรสและพระราชธิดา บุคคลหน่วยงาน หรือมหาสมาคม ในพระราชพิธีต่างๆ ปรากฏทั้งคำตักเตือน แนะนำ สั่งสอนและความห่วงใยสอดแทรกให้อยู่เสมอ ๒) พระราชดำรัสสั่งกระแสดพระราชโองการ และหมายรับสั่ง มีผู้รับไปสนองพระราชโองการไปปฏิบัติ ๓) พระราชดำรัสเล่าเรื่อง หรือเรื่องทรงสั่งสอนเบ็ดเตล็ดแก่บุคคลที่รับสนองงานใกล้ชิดเรียบเรียงไว้ในหนังสือต่างๆ เช่น พระราชพิธีสิบสองเดือน เป็นต้น ตลอดทั้ง พระราชนิพนธ์หมวดเบ็ดเตล็ด อาทิ ทรงประดิษฐ์นามต่างๆ พระราชทานเป็นจำนวนมาก ได้แก่ พระนามพระราชโอรสธิดา พระนามพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงกรม นามขุนนางที่ทรงตั้ง และเปลี่ยนแปลง นามพระสงฆ์ นามเมือง และนามวัด ทรงพระราชดำริให้ประดิษฐ์อักษรในพระราชลัญจกร บรมราชโองการ (องค์ใหญ่ขึ้น) โดยใช้คำว่า ๑ ๒ ๐ ซึ่งตรงกับอักษรอริยกะ อ อุ ม อันตรงกับคาถา อรหิ สมมา สมพุทโธ เป็นต้น พระองค์ทรงแสดงพระอัจฉริยภาพเพื่อชี้ให้เห็นถึง พระปรีชาญาณทางด้านภาษาและอักขระวิธีต่างๆ ไว้ อีกหลายประการ อาทิ ชื่อนามพระที่นั่งตำหนักรักษาต่างๆ ที่สถาปนาโดยพระองค์จะทรงเน้นอักษรวิธีการสัมผัสคล้องจองในการออกเสียงอย่างมีอรรถรส ดังเช่น นามพระที่นั่งบนพระนครคีรี คือ เพชรภูมิไพโรจน์ ปราโมทย์มโหศวรรย์ เวชยันตร์วิเชียรปราสาท ราชธรรมสภา ชัชวาลเวียงชัย พิมานเพชรเมศวร์ หรือแม้แต่บรรดาชื่อป้อมทรงนำเอานามท้าวจตุมหาราชมาตั้งเป็นชื่อป้อมทั้ง ๔ และเติมสร้อยให้สัมผัสคล้องจองกัน คือ ป้อมธรรมาป้อม (ทิศตะวันออก) วิรุฬหกบริรักษ์ (ทิศใต้) วิรุฬหกป้อม (ทิศเหนือ) เวสุวรรธรักษา (ทิศเหนือ) รวมไปถึงเกยอยู่ที่เชิงบันไดที่หน้าพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ซึ่งมีชื่อคล้องจองกับป้อมอีกด้วย เกยวัชรภิบาล (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๕๕) และยังมีปรากฏรูปแบบการตั้งชื่อนามดังกล่าวที่มีชื่อคล้องจองกันที่หมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ภายในพระบรมมหาราชวัง ได้แก่ ประตูพระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เก่า คือ ประตูทักษิณสิงขร (ข้างใต้) อุดรสิงหาสน์ (ข้างเหนือ) เทวราชดำรงศร (กลาง) (แน่น้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๑๕๓)

สรุปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามสร้างพระราชอำนาจของพระองค์ เพื่อนำไปสู่การธำรงรักษา พัฒนาพระราชอาณาจักรให้เกิด “ความเป็นอารยะ” โดยการใช้เครื่องมือคือ “ความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์” ซึ่งในพระราชนิพนธ์ต่างๆ ที่นำเสนอมาข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า ทรงเป็นพระมหากษัตริย์มีพระปรีชาญาณทางความรู้ มีความเชี่ยวชาญ จากการศึกษาองค์ความรู้ในศาสตร์ต่างๆ อย่างหลากหลาย ซึ่งสัมพันธ์กับที่ผู้ศึกษาค้นคว้าเชิงลึกได้จากภูมิหลังทางพระราชประวัติในพระองค์ท่าน ซึ่งพระองค์ทรงเรียนรู้ทั้งในจากครูผู้สอน ผู้รู้และนักปราชญ์ ตำราและนอกตำรา อย่างต่อเนื่องและตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ท่าน ทั้งนี้พระราชปรีชาญาณจึงสะท้อนออกมาอย่างเด่นชัดจากพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ เป็นจำนวนมาก และด้านอักษรศาสตร์ “ภาษา” ซึ่งมาพร้อมกับข้อกำหนดต่างๆ จึงเป็นปัจจัยพื้นฐานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการดำเนินวิเทศব্যและประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ เพื่อเข้าสู่สังคมที่มีอารยะตามแบบอย่างสังคมในสมัยนั้น พระองค์ไม่เพียงแต่เป็นผู้รู้เพียงพระองค์เดียวทรงมีความต้องการให้องค์ความรู้ต่างๆ ขยายวงกว้างออกไปให้ได้มากที่สุด ทั้งในเรื่องของการรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องและทันสมัย อันจะนำมาซึ่งสิทธิเสรีภาพและประโยชน์สุขของประชาชน ถือได้ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่

ความสำคัญกับงานข้อมูลทางวิชาการที่มีความหลากหลายอย่างพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนยังมีได้ เคยทรงถือปฏิบัติ อันเป็นความเชื่อที่มีมาแต่โบราณทั้งในสยามเองตลอดทั้งประเทศต่างๆ ในเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ที่ให้ความสำคัญในเรื่องของ อำนาจและความเป็นกษัตริย์เป็นเรื่องของผีสงเทวดา หัวหน้าหรือผู้ครองเมืองที่มีอำนาจคือผู้ที่ควบคุมพลังของจักรวาลได้ดีที่สุด อำนาจของกษัตริย์ต้องอาศัยพลังเหล่านี้ ซึ่งเป็นไปตามคติและความเชื่อข้างต้นที่ได้กล่าวไว้แล้วในส่วนต้นของบทที่ ๕

จากประเด็นที่ผู้ศึกษาได้หยิบยกพระปรีชาญาณผ่านพระราชกรณียกิจทางด้าน อักษรศาสตร์ขึ้นมาประกอบการศึกษาในครั้งนี้ เพื่อชี้ให้เห็นว่าพระองค์ไม่เพียงแต่ทรงธำรงรักษา พัฒนาระบบราชการอาณาจักรเท่านั้น แต่พระองค์ยังทรงถ่ายทอด ภูมิปัญญาความรู้ต่างๆ ไปสู่บุคคลทุกระดับ และวางแนวทางและการส่งต่อสืบทอดต่อไปในอนาคต โดยผู้ศึกษาพบว่าในสมัยหลังรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น โดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระราชโอรส) เป็นช่วงแห่งการสืบเนื่องทางภูมิความรู้ทางปัญญาที่เป็นรูปธรรมขึ้นอย่างชัดเจน จากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้วางรากฐานไว้มาก่อนหน้านี้

การสร้างจาริตเพื่อการสื่อสารจากพระมหากษัตริย์ โดยตรงลงไปยังราษฎรโดยลดทอนบทบาทของขุนนางระดับต่างๆ ลงให้มากขึ้นนั้นจะแปรเปลี่ยนกลับไปเป็นจาริตที่อาศัยผ่านกลไกระบบขุนนางอีกครั้ง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการออกหนังสือ “ราชกิจจานุเบกษา” เมื่อปีพ.ศ.๒๔๑๗ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า ตั้งแต่นั้น บรรดาประกาศ จึงให้ลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษา และเลิกวิธีแจกจ่ายหมายประกาศอย่างแต่ก่อน สืบมาจนเท่าถึงทุกวันนี้ บทบาทของประกาศต่างๆ ยังเปรียบเทียบ “แบบเรียน” ที่ชนชั้นนำสยามได้ใช้ในการศึกษาและสร้างความรู้ ความรู้ อธิบายองค์ความรู้และประกาศองค์ความรู้ให้กับสยาม สมัยใหม่มาตั้งแต่สิ้นยุคสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว องค์ความรู้ต่างๆ ยังปรากฏอยู่เป็นจำนวนมากในสังคมไทย และยังคงมีคุณค่าอีกทั้งประโยชน์ที่สามารถนำมาใช้ได้เป็นอย่างดี ทำให้คนในยุคปัจจุบันได้รู้วิธีคิด โลกทัศน์ ตลอดจนมุมมองต่างๆ จากสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๕.๒.๒ ความรู้ทางด้านศิลปกรรม

งานศิลปกรรมต่างๆ ที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่แสดงถึงพระอิสริยยศศักดิ์ ในเชิงรูปธรรมจากแนวคิดและความเชื่อทางศาสนา ในสมัยที่สยามประเทศมีการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชพระบรมหาราชวัง คือ ศูนย์กลางทั้งฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักรแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีพระมหาปราสาทและราชมณเฑียรเป็นสัญลักษณ์ในฝ่ายอาณาจักร และวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นสัญลักษณ์ในฝ่ายศาสนจักร งานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นการสะท้อนให้เห็น แนวความคิดที่มีความหมายทั้งสิ้น ในฐานะทรงเป็นสมมติเทพ ตามคติของพระพุทธศาสนาและทรงเป็นเทวราชาของศาสนาพราหมณ์ โดยตามแนวคิดของพระพุทธศาสนา ยกฐานะของพระมหากษัตริย์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิและเป็นธรรมราชา ที่ทรงปกครอง โดยอาศัยหลักธรรมและทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร สังคหวัตถุ ๕ และ เจริญพรหมวิหารตามรอยพระเจ้าธรรมิกราช ตามปรากฏในไตรภูมิ แนวคิดดังกล่าวเป็นการถวายพระเกียรติยศในฐานะสมมติเทพทางพระพุทธศาสนา คือ การยกฐานะขึ้นเทียบเสมอพระพุทธเจ้าถวาย

พระนามว่า สมเด็จพระหน่อพุทธางกูร หรือพระโพธิสัตว์อันเป็นภาคหนึ่งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ส่วนแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ พระมหากษัตริย์ ทรงเป็นสมมติเทวราชาเปรียบดังพระวิษณุหรือพระนารายณ์อวตารมาดุทุกข์สุขของปวงชน

นอกจากนี้ยังเปรียบเทียบฐานะของพระมหากษัตริย์เท่ากับพระอินทร์ ผู้เป็นเจ้าใหญ่ในเทวภูมิ สถิตอยู่ ณ ดาวดึงส์ เหนือยอดเขาพระสุเมรุด้วยเหตุนี้จึงมีนามพระที่นั่งองค์ต่างๆ ที่คล้องตามกับนามของพระอินทร์ได้แก่ พระที่นั่งอินทราภิเษกปราสาท พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพระแท่นราชบัลลังก์ประทับของพระมหากษัตริย์ ที่แสดงถึงสัญลักษณ์ของความเป็นพระราชอาสน์ โดยสร้างฐานพระราชบัลลังก์ประดับด้วยรูปสัตว์ที่อาศัยอยู่ตามเชิงเขาในป่าหิมพานต์ เช่น สิงห์ ครุฑ ด้วยเหตุนี้อาคารและสิ่งก่อสร้างที่ปรากฏในพระบรมหาราชวัง และที่อื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์จึงมีความหมายเนื่องด้วยพระองค์เป็นสำคัญ อาคารและสิ่งก่อสร้างเหล่านี้เกิดขึ้นด้วยความศรัทธา ก่อให้เกิดศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นด้วยความวิจิตรบรรจงตามจินตนาการของช่างที่ได้ปรุงแต่งขึ้น และแปลออกมาในรูปของสถาปัตยกรรม ที่คาดว่าคงจะเกิดขึ้นบนเทวโลก ทำให้เกิดรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว แนวคิดดังกล่าวสืบทอดมาจากวัฒนธรรมอินเดียทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธโดยรับมาจากวัฒนธรรมขอมเข้ามาในพระราชสำนักสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีโดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) องค์พระปฐมบรมกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาเมื่อได้ทรงรับขณะขอมซึ่งมีอำนาจในแถบสุวรรณภูมิมาช้านาน การรับขณะครั้งนี้ถือเป็นพระเกียรติยศอันสูงส่งและเพื่อประกาศพระเกียรติยศให้ยิ่งใหญ่ในแผ่นดินจึงทรงรับคติความเชื่อลัทธิพราหมณ์ว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทวราชา เปรียบดังพระนารายณ์หรือพระวิษณุอวตารลงมาให้ความอนุเคราะห์จัดทุกข์บำรุงสุขแก่ราษฎร

ด้วยสถานภาพทางสังคมดังกล่าวนี้ เป็นผลให้ที่ประทับของพระมหากษัตริย์ประกอบไปด้วยพระมหาปราสาทพระราชมณเฑียรทั้งดงามวิจิตรตระการตา และมีรูปแบบที่แตกต่างไปจากคนสามัญ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือพระมหาปราสาทเป็นงานสถาปัตยกรรมที่แสดง พระราชอิสริยยศและอิสริยยศศักดิ์แห่งพระมหากษัตริย์ มีลักษณะเป็นเรือนเครื่องยอดตัวอาคารเป็นรูปจัตุรมุขมีองค์ประกอบตั้งแต่ยอดพระมหาปราสาทถึงฐานของอาคารที่มีความหมายแห่งความเป็นเทวราชา คือ เครื่องยอดหมายถึงเขาพระสุเมรุตามคติไตรภูมิส่วนรูปทรงองค์ระฆังเป็นรูปจำลองพระสลุบ เป็นที่ประดิษฐานของพระพุทธเจ้าเหนือขึ้นไป เป็นบัลลังก์ หมายถึง พระบรมศาสดา ส่วนยอดสุดเรียกว่า เหม หมายถึงชั้นภูมิทั้งสามต่อขึ้นด้วยบัวกลุ่มแทนสภาพจิตที่ปฏิบัติให้หลุดพ้น ปลีคือความสงบสุขหรือชาญขั้นต้น ลูกแก้วหมายถึงดวงปัญญาขั้นหนึ่งคือมรรคแห่งการหลุดพ้นบ้างเรียกหยาดน้ำค้างคือสุญตาคือความหลุดพ้น จะเป็นได้ว่าเป็นการจำลองเอาจักรวาลหรือไตรภูมิเทินไว้บนหลังคาซึ่งปรากฏให้เห็นจริงในเชิงทางงานศิลปกรรม

นอกจากนี้ยังทรงปรากฏรูปสัตว์ต่างๆ ในป่าหิมพานต์ทั้งครุฑ และหงส์ อันหมายถึง ผู้อภิบาลความเป็นเจ้าหรือองค์พระมหากษัตริย์ คันทวยอันมีรูปทรงนาคห้อยหัวลงมาหมายถึงผู้ดูแลพระพุทธเจ้าตามคติท้าวมหาชมพูบดีสูตร จึงนำนาคมาเกี่ยวไว้ในชายคา หรือสองข้างบันไดทางเข้าออก ชุ่มพระทวารพระบัญชาทรงปราสาทเปรียบเสมือนชุ่มของทวยเทพที่จะรักษาพระมณเฑียร หน้บบัน แกะสลักรูปนารายณ์ทรงครุฑหมายถึงที่ประทับของพระผู้เป็นเจ้า เครื่องล่ายอง

หมายถึงครุฑยุคนาคประกอบด้วยข้อฟ้าซึ่งหมายถึงหัวครุฑตัวล่างองแทนแขน ใบระกา แทนขนของปีก ครุฑครึ่งหนึ่งและครีบของนาคครึ่งหนึ่ง ทางหงส์แทนหัวนาค หลังคามักซ้อนกันหลายๆ ชั้นอันถือเป็นพระเกียรติยศหลังคาซ้อนมากขึ้นยิ่งถือว่าเป็นผู้มีศักดิ์สูงซึ่งวัสดุกระเบื้องจะทำด้วยดีบุกหรือหุ้มด้วยดีบุก ซึ่งถือว่าเป็นของสูง ฐานของอาคารมีลักษณะเป็นฐานสิงห์ หมายถึงความมีเกียรติและความกล้าในหมู่ ศากยวงศ์ถือว่า สิงห์ถือเป็นสัญลักษณ์ของสกุล (แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๑๐-๑๑, ๑๓-๑๕)

ความสำคัญของงานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม กรณีในการสร้างพระมหาปราสาทและปราสาทปรากฏหลักฐานเด่นชัดมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา พบนามพระที่นั่งที่มีรูปทรงเป็นพระมหาปราสาทและปราสาทหรือมีสร้อยนามต่อท้ายว่าปราสาท เช่น พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ พระที่นั่งวิหารสมเด็จพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท พระที่นั่งสุริยาศมรินทร์ เป็นสำคัญและถือได้ว่า การสร้างพระมหาปราสาทเป็นการแสดงพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์เป็นการถ่ายทอดพระราชอำนาจผ่านงานทางศิลปกรรมได้อย่างชัดเจน นับแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ถือเป็นธรรมเนียมในการสร้างปราสาทสืบมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้แก่ พระที่นั่งอินทราภิเษกปราสาท ภายหลังเปลี่ยนนามเป็น พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประจักษ์รัชกาลที่ ๑ พระที่นั่งมหินทรปราสาท ประจักษ์รัชกาลที่ ๒ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทประจักษ์รัชกาลที่ ๓ พระที่นั่งอาภรณ์ภิโมกข์ปราสาท ประจักษ์รัชกาลที่ ๔ พระที่นั่งจักรีปราสาทและพระที่นั่งวิมลาลัยมหาปราสาท ประจักษ์รัชกาลที่ ๕ ทั้งหมดนี้ตั้งอยู่ภายในพระบรมมหาราชวัง ส่วนพระที่นั่งอนันตสมาคมเริ่มสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ และเสร็จสมบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นงานสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก และถือได้ว่าเป็นพระมหาปราสาทที่เป็นพระที่นั่งองค์ล่าสุด ที่สร้างตามธรรมเนียมพระมหาปราสาทกับองค์พระมหากษัตริย์ งานศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์จึงเป็นทางหนึ่งที่ยิ่งพระมหากษัตริย์ ทรงใช้ประโยชน์จากสิ่งดังกล่าว เพื่ออำรงไว้เพื่อพระราชอำนาจผ่านงานศิลปกรรม อีกทั้งยังเป็นการแสดงองค์ความรู้ที่ปรากฏในคติความเชื่อในศาสนาพุทธนิกายเถรวาท เพื่อให้ผู้พบเห็นได้รู้เข้าใจเพลิดเพลินกับความงดงามไปในเวลาเดียวกัน

พระปรีชาญาณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทางด้านศิลปกรรม พระองค์ได้ทรงเล็งเห็นความสำคัญดังกล่าว จึงทรงคิดและหารูปแบบงานศิลปกรรมแบบพระราชนิยมแบบอยุธยาตอนปลาย กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น (ระหว่างรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งผู้ศึกษาจะขอเสนอพระกรณียกิจทางด้านศิลปกรรม ๓ แขนงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ ๑) งานด้านสถาปัตยกรรม ๒) งานด้านจิตรกรรม และ ๓) งานด้านพุทธศิลป์ โดยพระกรณียกิจทางด้านศิลปกรรมทั้ง ๓ แขนงสะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาพระราชอาณาจักรให้เกิดความเป็นอารยะในการปรับปรุงและพัฒนาศิลปกรรมของชาติ ตามแนวพระราชดำริและพระราชนิยมส่วนพระองค์ตลอดทั้งพระองค์ยังคงรักษาศิลปกรรมตามจารีตโบราณโดยสืบสานไว้อย่างถูกต้อง ดังนี้

๑) งานด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในส่วนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น งานศิลปกรรมต่างๆ มีความแตกต่างไปจากต้นแบบเดิมอย่างเห็นได้ชัด ไม่ว่าจะเป็นพระอารามอันประกอบไปด้วยพระเจดีย์ พระอุโบสถ ใบเสมาวิหาร รวมทั้งงานปฏิมากรรม เช่น พระพุทธรูป รูปบุคคล ภาพจิตรกรรม

ทั้งภาพพุทธประวัติ อุดงควัตร ปรีศนาธรรม พุทธปรัชญา และพระราชพิธีสิบสองเดือน สะท้อนให้เห็นถึงพระปรีชาและพระวิริยภาพของพระองค์ จากแนวพระราชดำริรังสรรค์สิ่งที่เป็นนามธรรมในพุทธปรัชญาให้เป็นรูปธรรมที่ชัดเจน

แม้ลักษณะศิลปกรรมตามแนวพระราชดำริของพระองค์แม้ว่าจัดเป็นช่วงระยะเวลาอันสั้น แต่งานศิลปกรรมในรัชสมัยของพระองค์เป็นพื้นฐานของศิลปกรรมที่สืบสานต่อมาเป็นลำดับ โดยเฉพาะงานด้านสถาปัตยกรรม ทั้งงานด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระองค์เป็นงานที่มีความก้าวหน้าโดยมีรูปแบบและแนวคิดที่รับอิทธิพลจากตะวันตก ซึ่งรับได้ว่าทรงได้ปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงศิลปกรรมตามจารีตโบราณให้สู่ความทันสมัยตามช่วงเวลานั้น พระองค์ได้นำแนวคิดในศิลปกรรมแบบตะวันตกมาสู่งานสถาปัตยกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นที่ประทับและพระอารามต่างๆ โดยแสดงความเป็นอารยะตามทัศนคติของชาวตะวันตกในสมัยนั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสืบทอดและอนุรักษ์ ลักษณะอาคารสถานตามแบบประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา โบสถ์ วิหารประดับหลังคาที่มีหน้าจั่วประดับตกแต่งด้วยช่อฟ้าใบระกาหางหงส์ จากไม้จำหลัก รวมถึงพระเจดีย์ทรงลังกา หรือ ทรงระฆังคว่ำ ในสมัยของพระองค์ความนิยมการก่อสร้างพระเจดีย์ อันเป็นทรงแบบพระราชานิยมนั้น ทรงให้ความสำคัญกับพระเจดีย์ทรงลังกา หรือระฆังคว่ำ ซึ่งมีต้นแบบมาต้นแบบจากวัดหลายแห่ง เช่น วัดขุนแสน ซึ่งตั้งอยู่ ณ บริเวณหัวรอ ใกล้กับพระราชวังจันทร์เกษม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นเจดีย์รูปทรงสูงใหญ่และเป็นต้นแบบของเจดีย์ทรงกลมที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ ๔ โดยพระองค์ได้ถ่ายแบบพระเจดีย์รูปทรงดังกล่าวเพื่อมาสร้างไว้ที่กรุงเทพมหานครไว้หลายวัดด้วยกัน ได้แก่ วัดราชประดิษฐ์ (วัดประจำรัชกาล) วัดบวรนิเวศน์ วัดโสมนัส วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดราชสิทธิาราม วัดบรมนิวาส วัดประยุรวงศ์ วัดสระเกศ วัดพระปฐมเจดีย์และวัดพระสมุทรเจดีย์ (น. ณ ปากน้ำ, ๒๕๑๖: ๗๑)

นอกจากนี้ยังมีพระเจดีย์บนยอดเขาพนมเพลิง และพระเจดีย์บนยอดเขาสุวรรณคีรี อำเภอสรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๒๘) ยังรวมไปถึงพระอารามตามที่แตกต่างกัน ที่สร้างมาก่อนหน้านั้น ต่างก็ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์เสริมเติมแต่งด้วยแนวช่างตามแบบพระราชานิยมในรัชกาลที่ ๔ อาทิ วัดพระเชตุพนทรงแสร้างเจดีย์ประจำพระองค์ และพระลักษณะ พระพุทธไสยาสน์ วัดมหาธาตุ วัดชนะสงคราม วัดสุทัศน์ วัดกัลยาณมิตร วัดตะเคียน วัดปทุมคงคา วัดวงศ์มูล วัดชินวร วัดราชโอรส วัดราชาธิวาส วัดบวรเมฆ วัดชีปะขาว วัดหิรัญรูจี วัดกนิษฐา วัดเขมา วัดไชยพฤกษ์มาลา เจดีย์เขาดังกวน (สงขลา) ตามบริเวณวัดที่สำคัญจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการสถาปนาพระเจดีย์ทรงลังกา หรือ พระเจดีย์ทรงกลมแบบลอมฟาง อันเป็นที่พระราชานิยมของพระองค์ไว้เสมอ

กรณีตัวอย่างการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ โดยทำการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยของพระองค์ พระปฐมเจดีย์เป็นพระเจดีย์ที่สำคัญมา ตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นจุดเริ่มต้นของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทอันเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย และเป็นจุดเริ่มต้นของความเจริญรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาสืบมาจนถึงทุกวันนี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงรากฐานความเจริญความมีอารยธรรมของประเทศเป็นอาณาจักรโบราณแห่งแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัย

และให้ความสำคัญกับพระเจดีย์องค์นี้เป็นอย่างมาก นับตั้งแต่สมัยทรงผนวชได้เสด็จไปนมัสการอยู่เป็นประจำ โดยมีรายละเอียดของรูปทรงพระเจดีย์ปรากฏให้เห็นดังต่อไปนี้

...ที่เมืองนครไชยศรีนั้นทรงพระราชดำริว่ามีพระเจดีย์องค์ใหญ่๑ เป็นพระเจดีย์ยอดปรangk ตอน๑ ฐานล่างกลมเป็นรูประฆังตอน๑ พิคระหัดูเห็นจะทำมาหลายคราว ราชบุรุษเรียกว่าพระปฐม...พิคระหัดูเห็นจะเป็นของเก่ามาช้านานก่อนพระเจดีย์ในประเทศสยาม จึงได้เรียกว่า พระปฐมเจดีย์ ทอดพระเนตรดูฝีมือทำอิฐและก่อเห็นจะเป็นของทำแล้วเก่าแก่มาหลายครั้งหลายคราว...เดิมคงก่อเป็นพื้นอยู่พิคระหัดูเห็นว่าจะเป็นองค์พระเจดีย์เดิมหักพังลงมา มีผู้ศรัทธามาเกลี่ยอิฐให้เป็นเกาะขึ้น แล้วมาก่อเป็นพระเจดีย์กลมขึ้นอีกครั้ง ๑ เหมือนอย่างพระเจดีย์ในเกาะลังกา ครั้นนานมายอดจะหักลงมีผู้ศรัทธาปฏิสังขรณ์ขึ้นอีกครั้ง ๑ จะเห็นว่าพระเจดีย์ยอดแหลมจะไม่ถาวรมั่นคงจึงเกลี่ยที่ให้เสมอเพียงไหล่ที่ก่อองค์ปรangkต่อตั้งขึ้นแทนยอด...พระปฐมเจดีย์นี้ จะมีกษัตริย์แต่โบราณตั้งเป็นเมืองหลวงอยู่ที่นั่นตั้งขึ้นก่อนเจดีย์ทั้งปวงในสยามประเทศ...และได้บรรจุพระทันตธาตุ คือ พระเขี้ยวแก้วองค์๑ ครั้ง๑ บรรจุพระบรมธาตุอีกทะนาน๑ อีกครั้งหนึ่งบรรจุพระบรมธาตุอีก๑๐๐ องค์ได้ความไม่ถูกกัน จะคิดเอาเป็นที่แน่นอนทีเดียวก็ยังไม่สงสัยอยู่แต่เห็นว่า จะสร้างเมื่อครั้งกษัตริย์ศรีธรรมราชาไตรภพทรงบรรจุพระบรมธาตุไปในประเทศทั้งปวงที่นับถือพุทธศาสนาเหมือนกัน...ไม่ควรที่จะทิ้งให้รกร้างอยู่ จึงได้ถวายพระบรมเชษฐาธิราช พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบแล้ว ดำริสว่สเป็นของอยู่ในปรangkถึงจะกระทำขึ้นก็ไม่เป็นประโยชน์สิ่งใดนัก ครั้งได้ทรงสดับพระกระแสว่าไม่โปรดแล้วก็จะทรงพระจินตนาไว้ว่า ถ้าได้สิริราชสมบัติแล้วสถาปนาปฏิสังขรณ์...(น ญ ปากน้ำ, ๒๕๑๖ : ๗๖-๗๘)

ความสนพระทัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับด้านประวัติศาสตร์โบราณคดีมีมาตั้งแต่ เมื่อครั้งทรงผนวชจากการเสด็จจาริกแสวงบุญสืบค้นพุทธเจดีย์โบราณสถานในประเทศหลายแห่งดังที่กล่าวไปแล้วในส่วนของเนื้อหาบทที่ ๔ ซึ่งน่าจะเป็นส่วนสำคัญในการกำหนดรูปแบบการสร้างพระเจดีย์อย่างที่ทรงดำริในที่ต่างๆ

นอกจากนี้งานศิลปกรรม อันเป็นที่ไม่ต้องพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๔ แต่เป็นที่ต้องพระราชนิยมสำหรับพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนๆ โดยเฉพาะรัชกาลที่ ๓ ก็ไม่ทรงละทิ้งกลับทรงส่งเสริม และสืบทอดรูปแบบงานช่างศิลปกรรมไว้อย่างครบถ้วน เห็นได้จากคราวการก่อสร้างพระเจดีย์ประธานประจำวัดบวรนิเวศวิหารที่ค้างคาอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ และได้มาสำเร็จในสมัยที่รัชกาลที่ ๔ เสด็จมาครองวัด การประดับตกแต่งคงทำต่อเนื่องมาถึงรัชกาลที่ ๔ ความนิยมในการสร้างเจดีย์ทรงระฆังกลมเป็นหลักประธานของวัด ที่เริ่มปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนในช่วงรัชกาลที่ ๓ สืบต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ มีความเกี่ยวข้อง โดยตรงกับแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในด้านการกำหนดรูปแบบองค์พระเจดีย์ ซึ่งทรงสอนให้ถูกต้องตามประเพณีการสร้างพระสถูปเจดีย์ครั้งโบราณจนเกิดเป็นแบบแผนคตินิยมสร้างพระเจดีย์ทรงกลมเป็นหลักประธานของวัดนิกายธรรมยุติกนิกายหลายแห่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหารขึ้นเป็นแห่งแรก ดังมีรายละเอียดในตำนานวัดบวรนิเวศวิหารความว่า

...พระเจดีย์สมัยนั้นมีฐานกลมหรือที่เรียกว่าลอมฟางมีคูหาข้างในเข้าไปได้...ในคูหาพระเจดีย์ประดิษฐานพระเจดีย์กาไหล่ทอง ฐานศิลปะสลักเรื่องปฐมสมโพธิ ข้างในนั้นได้อินว่าบรรจุพระบรมธาตุมีพระสรีระหรือกระดูกทำด้วยของต่างชาติสวมเป็นชั้นๆ กันอไรบ้างหาทราบไม่ มีแจ้งในสมัยรัชกาลที่ ๓ ... (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๒๗-๒๘)

จากการศึกษาแผนผังรูปแบบการสร้างกลุ่มอาคารสถาน และพระเจดีย์ประธานประจำวัด บวรนิเวศวิหาร แสดงให้เห็นถึงพระราชประสงค์ของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการกำหนดแนวคิดและความหมายผ่านสัญลักษณ์ทางรูปแบบสถาปัตยกรรมด้วยกัน ๒ ประการ (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๖๖)

ประการที่หนึ่ง ทรงวางแนวคิดในการสร้างพระเจดีย์ เป็นหลักประธานเป็นการรื้อฟื้นแบบแผนของพระเจดีย์ให้กลับมามีบทบาทขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งอันเป็นส่วนหนึ่งในแนวทางการปฏิรูปพระพุทธศาสนาอย่างรูปธรรม ทั้งนี้ทรงอธิบายว่ารูปทรงเจดีย์กลมถือว่าเป็นเจดีย์แบบดั้งเดิม ซึ่งสามารถสืบย้อนกลับไปได้ ตั้งแต่สมัยหลังพุทธกาลอันมาจากพุทธวจนะ และสอดคล้องกับแนวคิดที่ต้องการหวนกลับไปหารากฐานดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง

ประการที่สอง ทรงให้ความสำคัญเกี่ยวกับคติความเชื่อเรื่องของพระธาตุเจดีย์บริโศกเจดีย์ และอุเทสิกเจดีย์ อันสอดคล้องกับห้องคูหาพระเจดีย์ด้วยการประดิษฐานพระบรมธาตุเจดีย์ไว้ตรงกลางเปรียบได้กับพระธาตุเจดีย์แท่นประดิษฐานพระเจดีย์มีภาพศิลปะสลักเรื่องปฐมสมโพธิกับจารึกพระวจา พระอุทาน พระพุทธพจน์ไว้ที่แผ่นผ้าเปรียบได้กับบริโศกเจดีย์และธรรมเจดีย์ ในส่วนของพระพุทธรูปไพริพินาศเจดีย์ภายในบรรจุแผ่นจารึกพระพุทธวจนะเปรียบได้กับอุเทสิกเจดีย์

งานศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ ๓ นิยมการใช้เครื่องปั้นดินเผาประดับหน้าจั่วเป็นลวดลายแบบจีนประกอบลายมังกร และลายหงส์และภาพเล่าเรื่องกระบวนจีน ดังจะเห็นได้จากวัดบวรนิเวศวิหารที่ยังคงมีการเก็บรักษางานประดับตกแต่งอยู่จนถึงปัจจุบัน เช่น พระเจดีย์ และกลุ่มอาคารที่ตั้งอยู่บนฐานทักษิณ แลดูกลมกลืนกับสถาปัตยกรรมในบริเวณโดยรอบ ทั้งพระอุโบสถ ศาลาการเปรียญหอไตร และศาลาราย ซึ่งเป็นรูปแบบอาคารที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะจีนตามแบบพระราชนิยมที่กำลังแพร่หลายอยู่ในเวลานั้น (สมุดภาพพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๕๑: ๖๙) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมากโดยจะทรงพิจารณาถึงความเป็นบริสุทธิในหลักธรรมคำสอนต่างๆ ที่เป็นแก่นแท้และเป็นต้นรากแห่งคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแม้กระทั่งเรื่องของสถาปัตยกรรมในการก่อสร้างพระเจดีย์ ทรงใช้หลักการแห่งความเที่ยงแท้และบริสุทธิว่าด้วยเรื่องของรูปทรงฐานฐานดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ พระราชนิพนธ์ว่าด้วยลักษณะการเคารพพระรัตนตรัย ความว่า

...แลบัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้อยู่ครอบครองพระราชอาณาจักร แลราชสมบัติ แลสยามมนุษย์ทั้งหลายนี้ แลได้ทำบูชาแต่บูชานิยัตถ คือ พระพุทธเจ้าเป็นต้นอยู่ จึงจะขอกล่าววิธีต่างๆ โดยสมควร โดยกิจการนมีสการแต่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ในที่ระลึกถึงพระองค์นั้นมีพระเจดีย์ เป็นต้น...(รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔, ๒๕๔๘: ๙๓.)

พระเจดีย์จึงเป็นงานสถาปัตยกรรมที่สำคัญที่แสดงออกถึงความตั้งพระทัยที่จะให้เป็นศูนย์กลางของวัดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยรูปทรงเจดีย์ทรงระฆังกลมหรือที่เรียกว่าทรงบาตรคว่ำ ทรงโอคว่ำ หรือทรงลอมฟางลอมข้าว ซึ่งเป็นลักษณะของพระเจดีย์ในทางพุทธศาสนาเพียงรูปทรงเดียวที่มีหลักฐานอ้างอิงสืบย้อนไปได้มากกว่าพุทธวิจนะโดยตรง และยังเป็นรูปทรงพระเจดีย์แบบแรกที่เข้ามาในสยามในความรู้ของชนชั้นนำในยุครัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ ซึ่งสอดคล้องกับอุดมคติ ใหม่ทางศาสนาที่ต้องการหวนกลับไปหาหลักเดิมอันเที่ยงแท้ของพุทธศาสนาทั้งสิ้น (ชาติปริทัศน์นทการ, ๒๕๔๗ : ๘๔ และ ๘๘)

ในส่วนพระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยในรูปแบบสถาปัตยกรรมทางตะวันตก มาตั้งแต่ทรงพระผนวชปรากฏเห็นเด่นชัดเป็นหลักฐาน คือ อาคารพระนิเวศน์สถานและพระตำหนักรักษาต่างๆ ที่มีการประดับลวดลายการตกแต่งผสมผสานและแปลงลายไทยเป็นแบบลายตะวันตก เพื่อให้ดูเหมาะสมและลงตัว เช่น หมู่พระที่นั่งอภิเนาว์นิเวศ (ปัจจุบันได้รื้อถอนไปแล้ว) พระนครคีรี พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท หอศาสตราคม เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามยึดถือแบบธรรมเนียมปฏิบัติโบราณในทุกๆ มิติที่พระราชสำนักสามารถกระทำได้ ทั้งนี้เป็นไปเพื่อดำรงรักษาสถานภาพแห่งพระราชสำนักอย่างเช่นกรณีจารีตประเพณีและธรรมเนียมปฏิบัติทางสถาปัตยกรรม และสถาปัตยกรรมอันมีคติการสร้างศาสนสถานเพื่อเป็นที่สถิตแห่งองค์สมมติเทพ ดังเช่น การสถาปนาพระมหาปราสาท ประจำองค์พระมหากษัตริย์ที่ถือปฏิบัติมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ด้วยความสำคัญที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงปกครองจักรวาลและมีที่ประทับอันศักดิ์สิทธิ์เรียกว่า ปราสาท (Prasada) เป็นการสร้างจักรวาลให้เป็นรูปธรรม เพื่อแสดงถึงความเป็นจักรพรรดิราช (รสิตา สีนเอกเยี่ยม, ๒๕๔๗: ๘๒-๘๓)

นอกจากนี้ยังพระราชนิยมสร้างสถาปัตยกรรมให้มีรูปทรงแบบปรางค์เข้ามาเป็นส่วนประกอบ และนำมาปรับใช้ให้มีความเป็นไทยมากขึ้น อาทิ รัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพุทธปรางค์ปราสาท หรือปราสาทพระเทพบิดร และการถ่ายแบบปราสาทเมืองพระนครของเขมรโบราณ โดยนำมาถอดแบบเป็นปราสาทนครวัดจำลอง ณ ฐานไพที หอพระคันธารราษฎร์ พระมณฑปยอดปรางค์ ในพระบรมหาราชวัง พระที่นั่งเวชยันตวิเชียรปราสาท ปรางค์แดง พระนครคีรี เมืองเพชรบุรี ปราสาทขอมจำลองศิลปะบายน ๒ หลัง ณ วัดราชประดิษฐ์สถิตยมหาสัาราม การบูรณะซ่อมแซมปราสาทนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า ทั้งหมดดังกล่าวนี้เป็นรูปแบบงานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับการสร้างปราสาทและอาคารยอดปรางค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากยิ่งขึ้น เมื่อมาพิจารณาภายในเขตพระบรมหาราชวัง ในส่วนของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อาคารสถานต่างๆ ที่สร้างมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา จนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ ปรากฏมีพระอัฐมมหาเจดีย์ ๘ องค์ที่เป็นเจดีย์ทรงปรางค์ทางด้านตะวันออกของวัดอยู่เพียงกลุ่มเดียวเท่านั้นที่มีลักษณะเป็นยอดปรางค์ แต่ทั้งนี้ไม่สามารถหาหลักฐานปรากฏถึงประวัติการสร้างที่แน่นอนได้ว่าสร้างขึ้นในสมัยใด (แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๒๗๒)

งานสถาปัตยกรรมอาคารเรือนยอดแบบปรางค์ ส่วนใหญ่แล้วพบตามวัดต่างๆ ทั้งในและนอกพระนคร เช่น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเชลียง สุโขทัย วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี พระปรางค์วัดอรุณราชวราราม พระมณฑปยอดปรางค์วัดพิชัยญาติ พระ

ปรางค์วัดจักรวรรดิราชาวาส พระปรางค์วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) กรุงเทพมหานคร ทำให้เห็นรูปแบบการสืบเนื่องถึงประเพณีความนิยมที่ถ่ายทอดแบบสถาปัตยกรรมอาคารเรือนยอดแบบขอมคลี่คลายมาเป็นสถาปัตยกรรมเรือนยอดแบบไทย ทั้งนี้ไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรมแบบเขมรหรือแบบไทยต่างก็มีความสำคัญในเชิงสัญลักษณ์ของความเป็นศูนย์กลางของจักรวาล เทพเจ้า ร่วมกัน ซึ่งล้วนแต่เป็นอาคารที่สร้างขึ้นให้กับศาสนจักรเสียส่วนใหญ่ และเป็นสถาปัตยกรรมแบบเดี่ยวเป็นเอกเทศ หรือแบบตรีมุขยอดปรางค์ อย่างกรณีพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ในที่นี้ผู้ศึกษาจะนำเสนอข้อมูลให้ทราบถึง รูปแบบสถาปัตยกรรมอาคารสถานที่ต่าง ๆ แห่งใดบ้างทั้งภายในพระบรมหาราชวังและภายนอกที่ได้รับการบูรณะและก่อสร้างในสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวพระราชนิยม และจะขอยกตัวอย่างรายละเอียดของพระราชนิเวศน์และพระอารามบางแห่งที่ชี้ให้เห็นถึงศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรม ตามพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

๑. กลุ่มพระราชนิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑.๑ กลุ่มอาคารสถานที่ภายในพระบรมหาราชวัง

กำแพงแก้วด้านหน้า พระที่นั่งอรินทรวินิจฉัยทรงขยายออกไปทางทิศเหนือและย้ายเกยพระราชยานสลักรับกับเกยคชาทาน

หอศาสตราคม สำหรับพระสงฆ์ฝ่ายรามัญนิกายทำพิธีเจริญพระพุทธมนต์ สัตตปริตรคาถาเสกทำน้ำพระพุทธมนต์

พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท เป็นพระที่นั่งโถงจัตุรมุขขนาดเล็ก สร้างบนกำแพงแก้วบนทิศตะวันออกของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เพื่อใช้เป็นที่ประกอบพิธีโสกันต์และส่งพระบรมโกศบรรจุพระบรมอัฐิและพระอัฐิขึ้นพระวิมานหลังการถวายพระเพลิง

พระที่นั่งมโหสิฐปราสาท ทรงพระราชทานเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและโปรดให้อันเชิญอัฐิมาประดิษฐานไว้ที่นี้แต่ต่อมาได้กลับไว้ที่หอพระธาตุตามเดิม

พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ชื่อพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทตามเดิมซึ่งก่อนหน้านั้นใช้ชื่อพระที่นั่งสุทธาสวรรย์

พระที่นั่งไชยชุมพล พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เพื่อทอดพระเนตรกระบวนแห่งพระยาอินชิ่งช้างในพระราชพิธีตรียัมปวาย ตรีปวาย และทอดพระเนตรการฝึกทหาร

พระพุทธรัตนสถาน บริเวณสวนศิवालย์ พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่พักประกอบกิจกรรมทางพุทธศาสนาสำหรับส่วนพระองค์พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน

ปราสาทพระเทพบิดร เป็นปราสาทยอดปรางค์บนฐานไพที เดิมจะใช้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธมณีহারรัตนปฏิมากร แต่สถานที่คับแคบไปไม่เหมาะสม จึงนำมาประดิษฐาน ณ พระตำหนักตามเดิม ตัวผนังด้านนอกประดับกระเบื้องเคลือบเขียนสีลงลายประจายาม ชุ่มประตุนหน้าต่างเป็นชุมประตุนกขรรค์ บานประตุนหน้าต่างเขียนลายรดน้ำนับเป็นงานศิลปกรรมทาง

สถาปัตยกรรมแบบไทยประเพณีที่มีความโดดเด่นในรัชสมัยของพระองค์ซึ่งจะพบอีกองค์หนึ่งได้แก่ พระที่นั่งเวียงไทรวิเชียรปราสาทพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งมีขนาดย่อมลงไป

ปราสาทพระเทพบิดร เป็นกรณีศึกษาที่น่าสนใจในอาคารสถาปัตยกรรมทรงปราสาทตามแบบโบราณ ได้ถูกออกแบบเป็นส่วนประกอบของเรือนยอดของอาคารทรงจัตุรมุข นอกจากนี้แล้วยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามแต่ตอนต้นว่า “พุทธปราสาทปราสาท” อันมีความหมายถึง ปราสาทแห่งพุทธศาสนา ตามแบบอย่างปราสาททองในกรุงศรีอยุธยา (แน่น้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑ : ๒๗๕) ทรงแสดงให้เห็นถึงการมีพระราชศรัทธาอันแรงกล้าที่จะถวายพระมหาปราสาทอันเป็นอาคารที่แสดงความหมายเชิงสัญลักษณ์ ทั้งพระราชอิสริยยศและอิสริยยศักดิ์แห่งพระมหากษัตริย์น้อยเกล้าฯ ถวายเป็นพุทธบูชา โดยมีองค์ประกอบเชิงสัญลักษณ์ ตั้งแต่ยอดของปราสาทจนถึงฐาน ซึ่งสามารถนำมาจำแนกถึงรายละเอียดต่างๆ ได้ดังนี้ (แน่น้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๑๑)

โดยปราสาทพระเทพบิดรนี้ในตอนแรกทรงมีพระราชประสงค์ที่จะใช้เป็นประดิษฐานพระพุทธรูปมณี-มหารัตนปฎิมากร แต่เนื่องจากสถานที่คับแคบไม่สะดวกต่อการประกอบพระราชกรณียกิจและพระราชพิธีต่างๆ จึงมิได้นำมาประดิษฐาน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญเจดีย์กาโล่ทองของรัชกาลที่ ๔ มาเป็นประธานในปราสาทพุทธปราสาท ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์เพิ่มเติม แล้วตกแต่งภายในแก่เป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าในพระบรมราชจักรีวงศ์ทั้ง ๕ พระองค์และให้แปลงนามเรียกว่า ปราสาทพระเทพบิดร ในการแปลงนามครั้งนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสไม่ทรงเห็นชอบด้วยอ้างว่าเดิมเป็นพุทธบูชาไม่ควรตัดคำว่าพุทธออก ในท้ายที่สุดสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงยอม ให้กันมุขหลังเป็นห้องหนึ่งต่างหาก ที่เรียกกันในปัจจุบันว่าท้ายจรนำแล้วเชิญพระพุทธรูปพระเทพบิดรในรัชกาลที่ ๑ มาตั้งเป็นประธานเพื่อให้สัมพันธ์กับนามที่เรียกว่าปราสาทพระเทพบิดร (แน่น้อย ศักดิ์ศรี, ๒๕๓๑: ๒๗๖)

หอพระกมณูสรณ์ ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระบรมรูป ๓๔ พระองค์ที่รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างอุทิศถวายพระบูรพมหากษัตริยาธิราชสมัยอยุธยาและกรุงธนบุรี ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

หอพระราชพงศานุสรณ์ ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปประจำรัชกาลสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์

พระโพธิธาตุพิมาน ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระเจดีย์ทรงปราสาทลงรักปิดทอง “พระโพธิธาตุพิมาน” ที่ทรงได้มาจากเมืองเหนือเมื่อครั้งทรงพระผนวชซึ่งภายหลังทรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุจากพุทธคยา พระเจดีย์นี้ประดิษฐานอยู่ในบุษบกยอดมงกุฎประดับกระเบื้องเคลือบสี

หอพระคันธารราชา ประดิษฐานพระพุทธรูปปางของฝนพระคันธารราชาอาคาเป็นทรงมณฑป อาคารเรือนธาตุยอดปราสาท ผนังประดับกระเบื้องเคลือบสี

หอรฆัง เดิมสร้างในสมัยรัชกาลที่๑ เพื่อแขวนระฆังที่ย้ายมาจากวัดระฆังโฆสิตาราม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แปลงอาคารเป็นยอดทรงบุษบก ฐานสูงย่อมุมไม้สิบสอง ผนังประดับด้วยกระเบื้องเคลือบสีเป็นลายประจายามและดอกไม้

เขื่อนเพชร มีลักษณะเป็นสนามมีกำแพงสันฐานเตี้ยประกอบ คั่นปัจจุบันอยู่ทางด้านหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นการแบ่งเขตทิศเหนือเป็นเขตฝ่ายหน้าและทิศใต้เป็นเขตฝ่ายใน

เขาไกรลาส ที่สวนหน้ามุขกระสันสำหรับเป็นที่สงวนพระราชพิธีโสกันต์และเกศากันของพระราชโอรสและพระราชธิดา

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงบูรณะซ่อมแซมและสร้างซุ้มพระทวารและพระบัญชาสร้างพระที่นั่งโถงชิดด้านหน้าและสร้างกำแพงแก้วบรรจบกับโถงทิศสร้างพระทวารทวารภิบาลและพระทวารเทเวศร์รักษาศิลปกรรมไทยผสมจีนประดับกระเบื้องเคลือบสี

๑.๒ พระราชวังในกรุงเทพมหานครและจังหวัดต่างๆ

พระราชวังในกรุงเทพมหานคร ได้แก่ พระราชวังสราญรมย์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นตรงที่เคยเป็นตึกดินในปี พ.ศ.๒๔๐๙ ด้วยมีพระราชดำริว่าใช้เป็นที่พักประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนชินดิประชาณา (รัชกาลที่ ๕) หลังจากทรงพระผนวชแล้วจะทรงมอบราชสมบัติให้และพระองค์จะประทับเป็นพระพุทธรูปเจ้าหลวง ณ พระราชวังแห่งนี้แต่พระองค์เสด็จสวรรคตเสียก่อน รูปทรงของพระราชวังเป็นอิทธิพลของตะวันตก

พระราชวังในจังหวัดเพชรบุรี พระนครคีรีเป็นพระราชนิเวศน์ที่ยังคงสภาพทางงานศิลปกรรมตามแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ ๔ อย่างค่อนข้างสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่เหลือในปัจจุบันนั้นอันเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงพระราชอัจฉริยภาพทางงานศิลปกรรมที่มีความเป็นเอกลักษณ์ของพระองค์เอง ความสำคัญของพระนครคีรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏตั้งแต่ครั้งขณะทรงผนวชได้เสด็จจุดธูปประพาสเมืองเพชรบุรีหลายครั้ง ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงบำเพ็ญสมณธรรม ณ ถ้ำเขาย้อย อำเภอยะย้อย และเสด็จประพาสเขาสมณอันเป็นที่ตั้งของวัดเขาสมณ ดังความปรากฏถึงความสำคัญของการเสด็จเมืองเพชรบุรีจำนวนหลายครั้ง จากจดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ กล่าวว่า วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๐๓ ได้เสด็จทอดพระเนตรการก่อสร้างพระนครคีรี เป็นการเสด็จครั้งที่สองในปีนั้น วันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๐๓ หลังงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๕๖ พรรษาเสด็จมาเมืองเพชรโดยเรือพระที่นั่งจากพระราชหัตถเลขาทรงมีไปถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวลงวันที่ ๒๓ ตุลาคม ว่า พระองค์เสด็จถึงปากน้ำ ตำบลบ้านแหลมเวลา สามโมงเช้า ถึงพระนครคีรีเวลาบ่ายสองโมง ทรงทอดพระกฐิน ณ วัด พระพุทธไสยาสน์และวัดมหาสมณาราม วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๔ ได้เสด็จมาประทับ ณ พระนครคีรี

ในปีเดียวกันนี้พระเจ้าแผ่นดินประเทศโปรตุเกสได้ส่งราชทูตชื่อ คอลอยเลนเบิร์ก เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท จัดเรือแจว เรือพาย ให้ทูตให้มาเที่ยวเมืองเพชรบุรี ใช้เป็นจำนวน ๒ ลำ มีฝีพายลำนละ ๒๐ คน ขณะนั้น

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าศุภางค์ยุคลประทับอยู่พระนครคีรี รัชกาลที่ ๔ ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเพื่อแจ้งให้ทราบว่า ราชทูตปรัสเซียจะมาเที่ยวและพักนอนที่เมืองเพชรบุรีขอให้จัดรถบริการให้ด้วย ส่วนขากลับโปรดให้จัดเรือพระที่นั่งเสด็จมายังแม่น้ำท่าจีนที่เพชรบุรีเพื่อนำไปส่งเรือรบที่สันดร วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ เป็นวันที่เสด็จกลับกรุงเทพมหานคร การเสด็จเมืองเพชรบุรีครั้งนี้โปรดให้ไปจัดพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรบนพระนครคีรีและทรงบรรจุพระธาตุนบยอดพระเจดีย์บนเขามหาสวรรค์ด้วย (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๑๐๙-๑๑๐)

เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระนครคีรีขึ้น โดยเริ่มการก่อสร้างในปี พ.ศ. ๒๔๐๒ การก่อสร้างบนเขาที่มีสามยอดเรียกว่า “เขามหาสมณะ” นั้นรัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานพระนามใหม่ว่า “เขามหาสวรรค์” เขากลางโปรดเกล้าฯ ให้บูรณะพระเจดีย์โบราณ โดยสร้างพระเจดีย์องค์ใหม่ครอบองค์เดิม แล้วทรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระราชทานพระนามว่า “พระธาตุจอมเพชร” ยอดเขาด้านทิศตะวันออกโปรดให้สร้างพระเจดีย์ศิลา พระวิหาร พระปราสาท หอระฆัง และศาลาทรงเรียกว่า วัดพระแก้วน้อย ยอดเขาทางด้านตะวันตก โปรดให้สร้างพระราชนิเวศน์ โดยมีพระราชโองการให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งในขณะนั้นเป็นสมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองในการก่อสร้าง การก่อสร้างครั้งนั้นได้กระทำพร้อมกันทั้ง ๓ ยอด เมื่อก่อสร้างสิ่งต่างๆ เสร็จเรียบร้อยแล้วจึงพระราชทานนามว่าพระนครคีรี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาวิชาความรู้ต่างๆ ของชาวต่างประเทศจึงนำแบบอย่างสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกมาก่อสร้างพระราชวังและพระที่นั่งต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่พระนครคีรีทรงมีพระราชนิยมในงานสถาปัตยกรรมแบบนีโอคลาสสิก (Neoclassic) เป็นแบบอย่างในการก่อสร้างแต่ฝีมืองานช่างมีการผสมผสานสถาปัตยกรรมของจีนออกมาด้วย เช่น การปั้นสันหลังคา การใช้กระเบื้องกาบกล้วย พระองค์ยังโปรดให้สร้างวัดประจำพระราชวังบนพระนครคีรีขึ้น ทำนองเดียวกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นวัดประจำพระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพฯ พระราชทานนามวัดที่สร้างใหม่นั้นว่า วัดพระแก้ว (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๑๕ และ ๑๗)

พระนครคีรีประกอบไปด้วยหมู่พระที่นั่งและอาคารต่างๆ ได้แก่ พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ พระที่นั่งปราโมทย์มไหศวรรย์ และพระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาท ถ้าพิจารณาตามลักษณะของพระที่นั่งองค์ต่างๆ บนพระนครคีรีแล้วจะพบว่ามีลักษณะเหมือนกับหมู่พระที่นั่ง ๓ องค์ในพระบรมมหาราชวังคือ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย โดยเปรียบเทียบกลุ่มพระที่นั่งดังนี้ พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ มีลักษณะการใช้งานคล้ายกับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเป็นที่นั้งสำหรับออกอวาราการ พระที่นั่งปราโมทย์มไหศวรรย์เป็นพระที่นั่งที่ประทับเปรียบได้กับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาททำหน้าที่เป็นมหาปราสาทประจำพระราชวัง ตามธรรมเนียมโบราณที่ยึดถือปฏิบัติ ปรากฏเนื้อความจากประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ กล่าวถึงพระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาทได้ว่า (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๓๑ และ ๓๓)

พระที่นั่งเวษยันต์วิเชียรปราสาทเป็นปราสาทหลังน้อยยอดปราสาท สร้างขึ้นโดยพระราชดำริด้วยว่าพระราชวังใหญ่แต่โบราณ เช่น พระนารายณ์ราชนิเวศน์ที่เมืองลพบุรี ย่อมมีปราสาทจึงสร้างขึ้นเป็นสังเขปที่พระนครคีรี ภายในพระที่นั่งประดิษฐานพระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฉลองพระองค์ที่มีพระราชดำริขึ้นเป็นแบบใหม่และเครื่องทรงชุดนี้ได้เคย

ฉลองพระองค์เสด็จออกรับทูตานุทูตมาแล้ว พระหัตถ์ขวาทรงพระแสงดาบ พระหัตถ์ซ้ายทรงถือพระอักษร ประทับยืนภายใต้พระมหานพปฎลเศวตฉัตร พระบรมรูปองค์นี้ ทรงมีพระราชปรารภให้สร้างขึ้นเพื่อจะส่งไปถวายพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓ แห่งฝรั่งเศส เป็นการตอบแทนจึงโปรดให้ส่งพระบรมฉายาลักษณ์ไปให้ช่างชาวฝรั่งเศสหล่อที่ประเทศฝรั่งเศส ช่างชาวฝรั่งเศสจำลองหุ่นด้วยปูนปลาสเตอร์ส่งเข้ามาถวายให้ทอดพระเนตรก่อนแต่ไม่ทรงโปรด จึงโปรดให้ช่างไทยลองปั้นถวายซึ่งในขณะนั้นมีพระยาหัตถการบัญชาเป็นจางวางช่างสิบหมู่ แต่เอกสารบางแห่งตามคำพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เข้าพระทัยว่าเป็นงานช่างฝีมือของหลวงเทพรจนาคือเป็นผู้ปั้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรทรงพอพระทัยแต่ยังไม่ได้ดำเนินการตามพระราชประสงค์เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบรมรูปจึงประดิษฐานอยู่หอเสถียรธรรมปริตร และย้ายไปไว้ที่หอราชพงศานุสรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และ ๖ ในสมัยรัชกาลที่ ๗ โปรดเกล้าให้นำไปประดิษฐานไว้ ณ ที่นั่งเวียงยันทวีไชยรปราสาท โดยพระดำรัสแนะนำของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และอัญเชิญไปประดิษฐานโดยสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้น พระบรมรูปองค์นี้จึงเป็นวัตถุพยานที่สำคัญถึงฝีมืองานช่างปั้นของไทยชิ้นหนึ่งด้วย จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวคิดที่จะสืบทอดจารีตธรรมเนียมปฏิบัติของการสถาปนาพระราชวัง และยังทรงมีแนวคิดในเชิงก้าวหน้าที่ทรงให้ปั้นพระบรมรูปเหมือนพระราชนานแก่บรรดามหามิตร ทั้งยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ซึ่งเป็นแนวคิดที่ยังไม่เคยมีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดกระทำมาก่อน มูลเหตุดังกล่าวย่อมส่งผลถึงแนวคิดที่มีต่อพระราชโอรสในการต่อมาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างพระบรมรูปทรงม้า ณ ลานพระราชวังดุสิตในกาลต่อมาด้วย

นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งราชธรรมสภา เพื่อจะได้เป็นที่ประชุมได้สาธยายธรรม และมีพระราชประสงค์ที่จะทรงเผยแผ่ข้อธรรมะต่างๆ แก่ข้าราชการบริพารอีกด้วย ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้กับหอหม่อมมณเฑียรธรรม ภายในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ยังทรงให้สร้างหอซัซวาลเวียงชัย หรือที่เรียกโดยทั่วไปว่ากระโจมแก้วเพื่อใช้ในการส่องกล้องทอดพระเนตรดวงดาวตามตำราดาราศาสตร์ที่พระองค์ปรีชาสามารถอย่างยิ่ง พระราชพิธีบางพระราชพิธีที่เคยยึดถือปฏิบัติภายในพระบรมมหาราชวังจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ นำมาปฏิบัติที่พระนครคีรีเพื่อให้ครบและสมบูรณ์แบบของความเป็นพระราชวังอีกด้วย เช่น พระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร ที่ได้นำเสนอจากข้อมูลข้างต้นมาแล้ว พระราชพิธีที่ใช้ห่อพืชมานเพชมเหศวร์ เป็นหอทรงสี่เหลี่ยม เปรียบเทียบได้กับพุทธรัตนสถานในสวนศิवालีย์ในพระบรมมหาราชวัง หอดังกล่าวเคยให้ทรงตั้งพระราชพิธีโสกันต์โดยสมมติเป็นเขาไกรลาสครงานพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๔๓-๔๔) เฉกเช่นเดียวกับการประกอบราชพิธีโสกันต์ภายในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งมีการก่อเขาไกรลาส ณ ซาลาทิศตะวันตกของพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประกอบกับทรงใช้พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ปราสาท ภายในพระบรมมหาราชวังเป็นที่ประกอบเมื่อถึงคราพระราชพิธีส่งข้อพระกรสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ขึ้นสู่กระบวนแห่งประกอบพระราชพิธีโสกันต์ตามแบบโบราณราชประเพณี

นอกจากนี้ยังมีการสร้างสะพานและถนน “ราชวิถี” สร้างตึกแถวริมถนนสร้างประปาฝั่งทอให้ไหลไปลงอ่างที่เชิงเขา สำหรับดักขึ้นไปใช้บนพระนครคีรี ตลอดจนทั้งให้บูรณะและ

ปฏิสังขรณ์วัดมหาสมณาราม และเขาลวงซึ่งมีพระพุทธรูปโบราณอยู่ในถ้ำด้วย นับได้ว่าเป็นการสืบเนื่องของการรักษาประเพณีแห่งพระราชสำนักทั้งในเชิงสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม ตลอดจนพระราชพิธีต่างๆ พระราชานิเวศสถานต่างๆ ไม่เพียงแต่ยึดถือปฏิบัติไว้ที่พระบรมหาราชวังแต่อย่างเดียว

พระราชวังในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระราชวังจันทร์เกษม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ บูรณปฏิสังขรณ์จากของเดิมที่มีมาแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาเพื่อใช้เป็นที่พักประทับคราเสด็จหัวเมือง โดยสร้างอาคารทับบนร่องรอยฐานเดิมไว้หลายองค์ได้แก่ พลับพลาจักรมุข พระที่นั่งพิมานรัตยา และหอดูดาวพิชัยคัลลักษณ์ เป็นงานศิลปกรรมไทยประเพณี หน้าบันตกแต่งด้วยลายปูนปั้นตราพระราชลัญจกรต่างๆ คือ ด้านหน้ามุขกลางลายพระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์ มุขใต้ตราพระราชลัญจกรหงส์พิฆาต ด้านหลังมุขกลางลายพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้ว มุขเหนือลายพระราชลัญจกรไอยราพต มุขใต้ลายพระราชลัญจกรสังข์พิฆาต ในส่วนของพระที่นั่งพิชัยคัลลักษณ์ ทรงใช้เป็นที่พักประทับสำหรับศึกษาดาราศาสตร์

พระราชวังในจังหวัดลพบุรี พระนารายณ์ราชนิเวศน์ เป็นพระราชวังเดิมของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยบูรณะและปฏิสังขรณ์เพื่อเป็นที่พักประทับ ณ เมืองลพบุรี ตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๓๙๙ โดยมีพระราชดำริว่า “เพื่อเป็นที่สบายใจและจะให้พระเกียรติยศซึ่งได้เชิดชูพระเกียรติยศของแผ่นดินแต่ก่อน” พระองค์ทรงบูรณะและปฏิสังขรณ์พระที่นั่งต่างๆ ได้แก่ พระที่นั่งจักรพิศาล เป็นพระที่นั่งทรงไทย มีพระบัญชาโคงยอดแหลม ด้านหน้ามีมุขเด็จมีสีหบัญชรตรงกลาง นอกจากนี้ยังทรงให้สร้างพระที่นั่งหมู่ใหญ่ตึกพระเทียบและตึกที่พักของทหารรักษาการรวมทั้งสิ้น ๔ องค์ คือ ๑) พระที่นั่งพิมานมงกุฎเป็นหมู่ห้องพระบรรทมในชั้นบนชั้นกลางเป็นห้องเสวย เป็นอาคารรูปทรงตะวันตก กระเบื้องมุงอย่างจีน หน้าบันของมุขทั้งสองด้านตกแต่งด้วยลายปูนปั้นรูปลายมงกุฎประดิษฐานเหนือพานแว่นฟ้าในพระวิมานขนาดด้วยฉัตรท่ามกลางลายพรรณพฤกษา ๒) พระที่นั่งวิสุทธิวินิจฉัย เป็นห้องพระโรงออกว่าราชการหน้าบันพระที่นั่งทั้งสองด้านตกแต่งด้วยลายปูนปั้นพระแท่นราชบัลลังก์ภายใต้ันพญาลมहाเศวตรฉัตรเบื้องล่างมีคนหมอบเฝ้าถวายบังคม ๓) พระที่นั่งไชยศาสตรากร เป็นที่เก็บเครื่องอาวุธ ๔) พระที่นั่งอักษรศาสตราคม เป็นห้องทรงพระอักษร ส่วนตึกพระเทียบ เป็นอาคารผสมผสานระหว่างศิลปะไทยกับยุโรป

พระราชานิเวศสถานต่างๆ ที่มีรูปแบบงานศิลปกรรมในรัชกาลที่ ๔ เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความทันสมัย การเรียนรู้ และการสืบทอดของพระองค์ พระราชานิเวศน์ส่วนใหญ่นิยมสร้างด้วยรูปแบบศิลปะของชาวตะวันตกที่เรียกว่านีโอคลาสสิก ผสมผสานรูปแบบจารีตประเพณีควบคู่กับของใหม่อยู่เสมอ ตลอดจนทรงตั้งพระทัยที่ทรงจะตั้งพระนามพระที่นั่งหอถาวรได้อย่างคล่องจงเหมาะสม เมื่อมาพิจารณาจะเห็นได้ว่าความสมัยใหม่ของอาคารสถานไม่ใช่มีแต่เพียงการรับรูปแบบจากชาติตะวันตกเท่านั้น แต่ความสมัยใหม่ของอาคารสถานในพระราชานิเวศน์ของพระองค์ตามที่แตกต่างกัน นั้นจะมีเรื่องของความทันสมัยว่าด้วยการใช้งาน ดังเช่น หอดูดาวซึ่งจะพบอยู่หลายแห่งด้วยกัน ในช่วงก่อนหน้านั้นพบมีการสร้างหอดูดาวในลักษณะเดียวกัน ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ณ พระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี ในช่วงหลังรัชสมัยของพระองค์ปรากฏมีการสร้างหอค่ายหอดูดาวอีกหนึ่งแห่ง มีนามว่า หอวิฑูรทัศนา โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยาด้วยเช่นกัน

๒. พระอารามในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒.๑ พระอารามในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด

การตั้งอาณาจักรใดในอดีตที่เรียกว่าเมืองราชธานีทุกๆ เมืองจะมีวัดมหาธาตุหรือวัดพระศรีรัตนมหาธาตุซึ่งตั้งเป็นประธานของเมือง เช่น วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดมหาธาตุสุพรรณบุรี วัดมหาธาตุพระนครศรีอยุธยา วัดพระศรีมหาธาตุสุโขทัย วัดพระศรีรัตนมหาธาตุพิษณุโลก วัดเหล่านี้ล้วนอยู่ในเมืองที่สำคัญและเคยเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมในสมัยต่างๆ และเกิดเป็นธรรมเนียมการสร้างวัดคู่บ้านคู่เมืองที่ชนชาติไทยนิยมปฏิบัติกันมาโดยตลอด ในสมัยก่อนการบำรุงพระพุทธศาสนา มักจะเป็นผู้ปกครองอาณาจักรคือ พระมหากษัตริย์หรือพระราชวงศ์ นอกจากนี้ยังมีพระภิกษุองค์สำคัญผู้นำทางศาสนา ต่อมาได้มีราษฎรมีจิตศรัทธาได้สร้างวัดขึ้นเพื่อถวายให้เป็นของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้ยังมีมูลเหตุสร้างวัดอีกหลายประการคือ (สมใจ นิมเล็ก, ๒๕๔๗: ๑๑)

๑) วัดสำคัญของบ้านเมืองผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์มักจะเป็นผู้สร้างถวายเพื่อเป็นที่ประดิษฐานวัตถุคู่บ้านคู่เมือง เช่น พระบรมสารีริกธาตุ ดังนั้นวัดที่สร้างจะมีสถูปเจดีย์หรือพระปรารักษ์เป็นประธานของวัด

๒) วัดที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นที่พระมหากษัตริย์ใช้ประกอบพระราชกุศลโดยเฉพาะ วัดพระศรีมหาธาตุสุโขทัย วัดมหาธาตุพระนครศรีอยุธยา หรือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

๓) วัดที่สร้างในที่ดินอันเป็นนิเวศสถานเดิมของบุพการี การสร้างวัดนี้จะเกิดขึ้นเมื่อบุพการีสิ้นบุญแล้ว เพื่อให้เกิดบุญกุศลแก่ผู้สิ้นบุญสืบไป เช่น วัดพุทธไสยาสน์ สร้างตรงที่เป็นที่ประทับเดิมของพระเจ้าอู่ทอง วัดอัมพวันเจติยาราม อันเป็นนิเวศสถานเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๔) วัดที่สร้างขึ้นเป็นสถานที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพหรือพระศพและเพื่อเป็นอนุสรณ์สถานด้วย เช่น วัดพระราม พระนครศรีอยุธยา วัดบวรนิเวศวิหารสร้างขึ้นบนที่ถวายพระเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร

๕) วัดที่เป็นอนุสรณ์สถาน สร้างขึ้นเพื่อพระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงคุณธรรมเป็นที่เคารพศรัทธาของบุคคลทั่วไป เช่น วัดพรหมรังสี

๖) วัดที่เป็นอนุสาวรีย์สร้างขึ้นบนที่มีเหตุการณ์สำคัญ เช่น วัดที่ตั้งเจดีย์ยุทธหัตถีที่จังหวัดตาก เป็นต้น

วัดที่กล่าวมาส่วนใหญ่จะมี ๒ ประเภท คือ วัดอรัญวาสี และวัดคามวาสี วัดทั้ง ๒ ประเภทนี้มีลักษณะและองค์ประกอบที่แตกต่างกันทั้งสถานที่ที่ตั้งจุดประสงค์ของพระภิกษุที่อยู่ประจำที่อยู่ในวัดแต่ละประเภท

พระอารามที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ในกรุงเทพมหานคร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระอารามใหม่ ๕ แห่ง คือ วัดบรมนิวาส วัดโสมนัสวิหาร วัดปทุมวนาราม วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามและวัดมกุฏกษัตริยาราม รายละเอียดมีดังนี้ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๙: ๑๐๓)

วัดบรมนิวาส โปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นพระอารามหลวง ตั้งแต่เมื่อทรงพระผนวช ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เดิมชื่อ “วัดนอก”

วัดโสมนัสวิหาร โปรดให้สถาปนาขึ้น พ.ศ. ๒๓๙๖ ทรงอุทิศพระราชนิพนธ์พระราชนิพนธ์สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระมเหสีสิ้นพระชนม์ พ.ศ. ๒๓๙๕

วัดปทุมวนาราม โปรดให้สถาปนาขึ้น พ.ศ. ๒๔๐๐ ทรงอุทิศพระราชนิพนธ์พระราชนิพนธ์ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม โปรดให้สถาปนาขึ้น พ.ศ. ๒๔๐๗ พระราชทานถวายเป็นพระอารามสำหรับพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์ในพระองค์ และถือเป็นพระอารามประจำรัชกาลที่ ๔

วัดมกุฏกษัตริยาราม โปรดให้สถาปนาขึ้น พ.ศ. ๒๔๑๐ คนทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ ๔ นิยมเรียกว่า วัดนามบุญญิต ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดให้เปลี่ยนชื่อเป็น วัดมกุฏกษัตริยาราม ตามที่รัชกาลที่ ๔ พระราชทานไว้แต่เดิม

พระอารามแต่ละแห่งที่ทรงสถาปนาจะเห็นได้ว่าการวางผังเฉพาะ ทรงเน้นความสมณะตามแบบปรัชญาที่เป็นไปตามแนวพระราชดำริของพระธรรมยุติกนิกาย คือ ถ้าเป็นวัดสายวิปัสสนาธุระ พระอุโบสถมีขนาดไม่ใหญ่มาก สร้างพระวิหารหลวง และพระเจดีย์ด้านหลังพระอุโบสถ พร้อมทั้งมีระเบียงคดล้อมรอบเป็นของเขตดุจกำแพงแก้ว เช่น วัดบรมนิวาส และวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม หากเป็นพระอารามฝ่ายคันถธุระ จะโปรดให้สร้างพระเจดีย์อยู่ขนาดใหญ่อยู่ท้ายพระวิหาร ภายในระเบียงคต หากพิจารณาตามแผนผังคล้ายกับว่าพระเจดีย์อยู่ตรงกลางระหว่างพระอุโบสถกับพระวิหาร เช่น วัดปทุมวนาราม และวัดมกุฏกษัตริยาราม

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณะวัดทั้งในพระนคร และต่างจังหวัดรวม ๕๑ แห่ง ดังนี้ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๙: ๗-๑๓)

พระอารามที่ทรงบูรณะในกรุงเทพมหานคร วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงบูรณะพระมณฑปโปรดให้สานเป็นเสื่อเงินปูแทนแผ่นเงินทำพานักศิลาล้อม ๒ ชั้น ทรงสร้างประตูชุมมณฑปประดับกระเบื้อง ๖ ประตู พระระเบียงประตูชุมมณฑป พลับพลาเปลื้องเครื่อง พระพุทธปรารค์ปราสาทหรือปราสาทพระเทพบิดร พระศรีรัตนเจดีย์หอพระคันธารราษฎร์ หอระฆัง พระโพธิ์ธาตุพิมาน หอพระราชพงศานุสรณ์ หอพระราชกรมานุสร ฝาผนังภายในเขียนเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงบูรณะพระอารามเมื่อทรงพระผนวช ทรงอัญเชิญพระพุทธชินศรีมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถทรงสร้างพระเจดีย์ด้านหลังพระอุโบสถและพระวิหารพระศรีศาสดา

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทรงสร้างเจดีย์ประจำพระองค์ประดับกระเบื้องสีขาบ

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ทรงปฏิสังขรณ์ทั้งพระอารามโปรดให้สร้างพระวิหารน้อย หรือ พระวิหารโพธิ์บัลลังก์

วัดชนะสงคราม ทรงปฏิสังขรทั้งพระอารามคราวเดียวกับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

วัดสุทัศนเทพวราราม โปรดให้สร้างพระพุทธรูปประธานพร้อมพระอสีติสาวก (พระอริยะสาวก ๘๐) บนฐานชุกชีในพระอุโบสถ และโปรดให้สร้างศาลาบนกำแพงแก้วด้านหน้าวัด ๔ หลัง

วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร โปรดให้สร้างพระเจดีย์บรมบรรพตหรือภูเขาทองและพระระเบียงรอบอุโบสถ

วัดมหาพฤฒาราม โปรดให้ก่อครอบพระปรางค์ ๔ องค์

วัดปทุมคงคา ทรงปฏิสังขรณ์พระประธานในพระอุโบสถ โดยทรงแก้แบบพระประธานเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องใหญ่ยกพระพุทธรูปอาสน์ให้สูงขึ้นเสริมฐานชุกชีและปรับรูปเทวดาเชิญดอกไม้เงินดอกไม้ทอง ๒ องค์

วัดราชาธิวาส ทรงโปรดให้ต่อมุขขวางด้านหน้าและด้านหลังของพระอุโบสถ ทรงสร้างพระเจดีย์หลังพระอุโบสถและเสนาสนะใหม่

วัดอรุณราชวราราม โปรดให้อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปบรรจุที่พระพุทธรูปอาสน์ในพระอุโบสถ โปรดให้สร้างบุษบกยอดปรางค์ที่ผนังด้านหน้า ด้านหลัง ด้านหน้าประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ด้านหลังประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระพุทธรูปฉลองพระองค์เองและพระวิหารประดับกระเบื้องใหม่ทั้งหลัง

วัดกัลยามิตร ทรงสร้างหอไตร

วัดบุพการาม ทรงช่วยบูรณะและปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ

วัดโมลีโลกยาราม ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งอาราม ทรงย้ายพระตำหนักของสมเด็จพระศรีสุริเยศราชมหาราชินี ในรัชกาลที่ ๒ พระบรมราชินีไปปลูกถวายเป็นกุฏิเจ้าอาวาส เมื่อเสด็จสวรรคตนั้นโปรดให้ย้ายไปในวัดเขมาภิรตาราม ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระศรีสุริเยศราชมหาราชินีทรงบูรณปฏิสังขรณ์

วัดหงส์รัตนาราม ทรงบูรณปฏิสังขรณ์

วัดราชสิทธิาราม ทรงสร้างพระเจดีย์ทรงเครื่องด้านหน้าพระอารามสององค์ คือ พระศิราสนเจดีย์อุทิศถวาย และพระศิริจุมพฏเจดีย์เป็นของส่วนพระองค์

วัดหิรัญรูจี โปรดปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งอาราม

วัดราชโอรส โปรดปฏิสังขรณ์วิหารโถงริมคลองและศาลารายริมคลอง ๒ หลัง

วัดวงศ์มุลิวาร เป็นพระนิเวศน์เดิมของรัชกาลที่ ๑ ทรงรื้อและให้สร้างใหม่ทั้งอาราม

วัดชีโนรสาราม โปรดให้สร้างพระเจดีย์ใหม่ ๒ องค์ วัดศรีสุदारาม โปรดให้สร้างพระอุโบสถใหม่กั้นน้ำเขาเขตลิ่ง

วัดบวรมงคล โปรดให้ปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม

วัดในจังหวัดนนทบุรี

วัดไชยพุทธมาลา โปรดให้บูรณะทั้งพระอาราม

วัดเขมาภิรตาราม ทรงร่วมบูรณปฏิสังขรณ์และถ่ายแบบเจดีย์วัดอโยธยา กรุงเทพมหานครมาสร้างไว้หลังพระอุโบสถ ในพระอุโบสถสร้างพระพุทธรูปและมีพระอสีตสาวก ๘๐ องค์ ทรงย้ายพระตำหนักแดงจากวัดโมลีโลกยาราม

วัดเฉลิมพระเกียรติ ทรงสร้างต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจนเสร็จ

วัดในจังหวัดสมุทรปราการ

วัดสมุทรเจดีย์ ทรงปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ทรงกลมล้อมด้วยกำแพงแก้ว ทรงสร้างพระวิหารหลวง หอระฆัง วิหารน้อย ทางด้านเหนือพระเจดีย์สองหลังทำเชื่อนทำบันไดศิลาก่อ เรือนไฟและหลักสำหรับผูกเรือรายรอบทั้งเกาะ

วัดในจังหวัดชลบุรี

วัดเกาะสีชัง โปรดให้สร้างพระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ กุฏิสงฆ์

วัดพระบาง โปรดให้ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ทำเครื่องบนใหม่ และสร้างพระเจดีย์ด้านหลังพระอุโบสถ

วัดในจังหวัดระยอง

พระเจดีย์ช่องแสมสาร โปรดให้สร้างพระเจดีย์บนไหล่เขาแหลมเทียน ช่องแสมสาร พ.ศ.๒๔๐๐ สำหรับเป็นที่หมายปากช่องให้เรือแล่นไปโดยสะดวก

วัดในจังหวัดจันทบุรี

วัดโยธานิมิตและเขาสระบาป พ.ศ.๒๔๐๐ โปรดให้สร้างพระเจดีย์สูง ๘ วา ๑ องค์ พระเจดีย์สูง ๓ วาที่ธารนารายณ์ เขาสระบาป ๑ องค์

วัดในจังหวัดนครปฐม

พระปฐมเจดีย์ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช เสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ซึ่งเป็นเจดีย์โบราณ ต่อมาได้ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ตลอดรัชกาล โดยทรงสร้างพระมหาสถูปใหม่หุ้มองค์เดิมไว้ภายใน ก่อวิหารไว้ ๔ ทิศ ประดิษฐานพระพุทธรูปมา ๔ ปาง

วัดในจังหวัดสุพรรณบุรี

วัดป่าเลไลยก์ ทรงปฏิสังขรณ์พระวิหารและพระพุทธรูป

วัดในจังหวัดสมุทรสงคราม

วัดอัมพวันเจติยาราม ทรงปฏิสังขรณ์พระอุโบสถทั้งหลัง สร้างศาลาโรงธรรม

วัดในจังหวัดเพชรบุรี

วัดมหาสมณาราม ทรงที่ประทับโปรดปฏิสังขรณ์พระอารามทั้งหมด

พระธาตุจอมเพชร ทรงก่อพระเจดีย์หุ้มพระเจดีย์องค์เดิม

วัดพระแก้ว โปรดให้สร้างพระเจดีย์พระสุทนต์เจดีย์โดยนำศิลามาจากเกาะสี
ซึ่งประกอบเป็นเจดีย์สร้างพระวิหารน้อย พระปรารักษ์ ศาลา

วัดถ้ำเขาหลวง ทรงแต่งถ้ำด้วยบันไดศิลา สร้างพระพุทธรูปในถ้ำ

วัดในจังหวัดสงขลา

พระเจดีย์ยอดเขาดังกวัน โปรดให้สร้างพระเจดีย์ยอดเขาดังกวันเป็นที่ระลึกใน
การเสด็จเยี่ยม

วัดในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วัดสุวรรณดาราราม ทรงสร้างพระเจดีย์ใหญ่ พระวิหารหลวง สร้างพระประธาน
ในพระวิหารหลวง ศาลาโรงธรรม เกาะกำแพงแก้วล้อมพระอุโบสถ และขุดคลองมะขามเรียง

วัดพนัญเชิง ทรงปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปพนัญเชิงและลงรักปิดทองใหม่ทั้งองค์

วัดขุนยวน โปรดให้ปลูกพระตำหนักในวัด

วัดเสนาสนาราม เป็นวัดธรรมยุติวัดแรกในพระนครศรีอยุธยา

วัดขมิ้น โปรดให้สร้างพระราชทานเจ้าจอมมารดาเที่ยง

วัดขุนแสน เป็นนิวาสถานเดิมของพระบุพการีแห่งราชวงศ์จักรี โปรดให้ก่อพระ
เจดีย์ใหญ่และสร้างพระวิหารหลวง

วัดชุมพลนิกายราม บางปะอิน ซึ่งเป็นที่อยู่เดิมของพระมารดาพระเจ้าปราสาท
ทองโปรดปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม

วัดในจังหวัดสระบุรี

วัดพระพุทธบาท ทรงบูรณะพระมณฑปเล็กที่สวมรอยพระพุทธบาทภายในพระ
มณฑปใหญ่สานเสื่อเงินปูใหม่ ปฏิสังขรณ์พระวิหารหลวงพระอุโบสถ ศาลาทรงธรรม คลังเครื่องพุทธ
บูชา ภูมิสงฆ์ทรงสร้างพระตำหนักที่ประทับ

วัดในจังหวัดลพบุรี

วัดกวีศราราม ทรงบูรณะใหม่ทั้งอาราม นิมนต์พระสงฆ์รามัญมาประจำวัด

วัดในจังหวัดชัยนาท

วัดธรรมามูล ทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ

วัดในจังหวัดนครสวรรค์

วัดเขาวงกต ทรงแบ่งบุญปฏิสังขรณ์ทั้งพระอุโบสถและพระวิหาร

วัดในจังหวัดพิษณุโลก

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ทรงแบ่งบุญพระพุทธรูปชินสี และพระศรีศาสดามาประดิษฐานไว้ในกรุงเทพฯ และทรงให้ปั้นจำลองพระพุทธรูปชินสี และพระศรีศาสดาจำลอง

วัดในจังหวัดอุตรดิตถ์

พระธาตุวัดพระฝาง อำเภอสงวนคบุรี พระมหาธาตุเมืองสงวนคบุรี พังทลายลง พ.ศ.๒๓๙๙ จึงโปรดให้สร้างใหม่

จากสถาปัตยกรรมทั้งภายในพระบรมหาราชวัง พระราชวัง และพระอารามที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่และมีการบูรณะใหม่ด้วยนั้น นับได้ว่าเป็นงานสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีทั้งพระราชนิยมแบบตะวันตกและยังคงรักษาแนวจารีตโบราณที่พระองค์ยังคงสืบทอด โดยเฉพาะทรงให้ความสำคัญกับพระเจดีย์อย่างมาก เมื่อโปรดให้สร้างพระอุโบสถแล้วจะสร้างพระเจดีย์ ต่อเนื่องมีระเบียงคดล้อมเป็นขอบเขต ซึ่งรูปแบบของพระเจดีย์โปรดเกล้าให้สร้างเจดีย์ทรงกลมเรียกว่า “ทรงลังกา” ตัวอย่างเช่น วัดบรมนิวาส วัดราชประดิษฐสถิตยมหาสิมาราม วัดโสมนัสวิหาร วัดปทุมวนารามและวัดมกุฏกษัตริยาราม อันเนื่องจากทรงส่งสมณทูตไปช่วยลังกาให้ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองอีกครั้ง ดังนั้นพระเจดีย์หรือพระสถูปทรงกลมจึงเป็นแนวคิดที่สืบมาตั้งแต่โบราณกาลที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงค้นคว้าทางพุทธศาสนาได้อย่างลุ่มลึกและถูกต้องตามจารีต ดังนั้นจึงพบเกือบทุกพระอารามที่พระองค์ทรงสถาปนาใหม่ นอกจากนี้ในส่วนของพระอุโบสถและพระวิหาร โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตามแบบของฝ่ายธรรมยุติกนิกาย โดยมีขนาดเล็กกลางหน้าบันประดับเป็นภาพพระมหามงกุฏ มีฉัตรกระหนาบสองข้างเสมอ ส่วนลวดลายที่ประดับโดยรอบนิยมตกแต่งด้วยลายก้านขด ลายเทพพนม แบบไทยประเพณี หลังคาประดับช่อฟ้าใบระกาและหางหงส์ หลังคาและหน้าบัน มีลักษณะการก่ออิฐถือปูนที่เรียกว่าทรงกระเท่เซร ช่อฟ้าหางหงส์เป็นรูปเศียรนาค หน้าบันเป็นลายดอกไม้เครือเถาทำจากกระเบื้องเคลือบสีที่สั่งมาจากเมืองจีน เช่น วิหารพระศรีศาสดา วัดบวรนิเวศวิหาร บางพระอารามมีการตกแต่งบัวหัวเสาพระอุโบสถหรือพระวิหารด้วยลายใบไม้แบบตะวันตก เช่น วัดบรมนิวาส วัดโสมนัสวิหาร วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดราชประดิษฐสถิตยมหาสิมารามและนิยมทำเสมารับชายหลังคาปีกนก รอบพระอุโบสถหรือพระวิหารมีทั้งเสาทรงกลมและทรงสี่เหลี่ยมย่อมุม วัสดุในการก่อสร้างมีความแตกต่างไปจากเดิม โดยใช้หินอ่อนประดับตกแต่งผนังพระอุโบสถพระเจดีย์

นอกจากนี้ยังนับเป็นสิ่งที่สะท้อนแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงใช้งานสถาปัตยกรรมมาอธิบายความเป็นพุทธมามกะ และใช้การอธิบายถึงพระบรมเดชานุภาพตามแบบอย่างสมมติเทพเหมือนดังที่กษัตริย์เขมรโบราณถือปฏิบัติ เช่นเดียวกันกับการสร้างปราสาทของเขมรโบราณอันเป็นที่สถิตขององค์เทพเจ้าตามความเชื่อแบบเทวราชา หรือ เทพเจ้าผู้เป็นกษัตริย์ (god who is king) และนับถือปฏิบัติต่อเนื่องกันมา (Smitthi Siribhadra and others, ๑๙๙๒: ๒๒) ผ่านในงานสถาปัตยกรรมต่างในรัชสมัยของพระองค์

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ อันเป็นต้นไม้สัญลักษณ์ของทางพุทธศาสนาและยังหมายถึง “ต้นไม้แห่งความรู้” โดยทรงปลูกที่วัดนิเวศธรรมประวัติเป็นเมล็ดพันธุ์จากพระศรีมหาโพธิ์จากพุทธคยา ประเทศอินเดีย พระองค์ทรงได้เมล็ดพันธุ์ดังกล่าวมาแล้วนำมาพระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยประพาน (รัชกาลที่ ๕) พระองค์ทรงเพาะต้นพระศรีมหาโพธิ์ต่อ ครั้นเมื่อเพาะขึ้นเป็นต้นแล้วได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานไว้ ๓ ต้น ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงนำไปปลูกที่วัดเทพศิรินทราวาสต้นหนึ่ง วัดมณีชลขันธ์ต้นหนึ่ง และอีกต้นหนึ่งปลูกที่วัดนิเวศธรรมประวัติในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ อันเป็นที่พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าหญิงศรีวิไลลักษณ์ กรมขุนสุพรรณภาควดีสิ้นพระชนม์ ทรงพระราชดำริว่า พระศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ได้เจริญงอกงามขึ้นราวกับกับเมื่อลูกหญิงศรีวิไลลักษณ์ประสูติ พระองค์จึงเอาเป็นเหตุที่นำพระศพไปพระราชทานเพลิงใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ดังกล่าว และในทางด้านใต้ของพระศรีมหาโพธิ์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ก่อซุ้มเรือนแก้วอย่างศิลปะตะวันตกตั้งพระเจดีย์บรรจุพระอัฐิพระเจ้าลูกยาเธอเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๘ (สมชาย พิศัยภูวนสุนทร, ๒๕๒๘ : ๒๙)

นับได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลุ่มลึกในการที่จะกลั่นกรองและคัดเลือกการพัฒนาในงานด้านศิลปกรรมประเภทสถาปัตยกรรมในรัชสมัยของพระองค์อย่างเห็นได้ชัดเจน ซึ่งพระองค์ทรงรักษาแบบแผนศิลปกรรมไทยโบราณและแบบแผนรูปแบบสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาที่ลุ่มลึก ทั้งนี้พระองค์ไม่ละเลยและละทิ้งเอกลักษณ์ของชาติไทย หากแต่พระองค์นำรูปแบบศิลปกรรมแบบตะวันตกเข้ามาผสมส่งผลให้เกิดความกลมกลืนและเป็นลักษณะสถาปัตยกรรมที่โดดเด่นในสมัยหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ที่แสดงการเปลี่ยนแปลงผ่านจากโลกจารีตสู่ความทันสมัยตามสถานการณ์ในช่วงเวลาในขณะนั้น

๒) งานจิตรกรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ นี้มีลักษณะพิเศษจากจิตรกรรมตามประเพณีคือ นิยมวาดภาพเต็มพื้นที่ในแต่ละช่วงเสาในแต่ละห้องไม่นิยมแบ่งเส้นเส้นเฑาะว์แบ่งเนื้อเรื่องและเริ่มมีลักษณะเป็นภาพเหมือนจริงที่มีเงาที่มีความลึกแบบศิลปะแบบตะวันตกเป็นรูปแบบใหม่ที่มีอิทธิพลต่อจิตรกรรมไทยประเพณีมีศิลปินและนักวิชาการบางท่านให้คำวิจารณ์รูปแบบของงานจิตรกรรมแบบเก่าผสมใหม่ในยุคนี้ว่า ทำให้เสียคุณลักษณะเดิมของจิตรกรรมไทยกลายเป็นภาพคมลึกและมีเงาจนกลม การเขียนภาพแบบตะวันตกกระยะแรกจะใช้วิธีลอกแบบโดยตรงซึ่งในการต่อมาช่างจิตรกรรมไทยจึงเริ่มปรับเข้าหาลักษณะของการเขียนภาพไทยประเพณีจนเป็นศิลปะไทยผสมอิทธิพลต่างประเทศมีแสงเงาแสดงความลึกกระยะใกล้ไกลบางพระอารามโปรดใช้ภาพบุคคลและทัศนียภาพแบบตะวันตกในการแสดงปรีชาธรรมด้วย เช่น จิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดบรมนิวาส และวัดมหาพฤฒาราม ซึ่งเป็นแบบภาพเขียนฝีมือช่างของชาวอินโดจีนจิตรกรที่มีชื่อเสียงสืบทอดมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ จนกลายเป็นภาพจิตรกรรมแบบพระราชนิยมหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทั้งแบบไทยประเพณีและแบบผสมผสานแบบตะวันตกสมัยใหม่ ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างในกรณีศึกษาถึงความเป็นเอกลักษณ์ในรูปแบบจิตรกรรมดังที่ได้กล่าวต่อไป

ลักษณะเด่นของภาพจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัชกาลที่ ๔ ตามแบบไทยประเพณี (วัดบางขุนเทียนใน, ๒๕๔๐: ๑๐-๑๑)

๑. การเขียนภาพสถาปัตยกรรมตามวัดวาอารามจะเขียนหน้าจั่วบันลายแบบฝรั่ง ด้วยสมัยดังกล่าวค่อนข้างนิยมตะวันตก วัดที่สร้างในสมัยนั้นจึงได้มีอิทธิพลไปในทางตะวันตก ดังเช่น ชุมประตู่วัด กุฎิสงฆ์ ซึ่งมีอิทธิพลจากอเมริกาและยุโรป เช่น การใช้ช่องโค้ง (arch) ใช้เสากลมช่องลม เป็นวงกลม

๒. ภาพตัวอุโบสถมีเสาสีเหลี่ยมรอบตัวอาคารมีขนาดกะทัดรัด ใบเสมาอยู่ในชุมทรง ฝรั่ง เสมาเป็นแบบรัชกาลที่ ๔ ชนิดแบบอันอยู่ในสมัยต้นรัชกาล ถ้าในยุคปลายรัชกาลเสมาจะเป็นทรง แท่งสี่เหลี่ยมด้านเท่า

๓. ไม่เขียนน้ำเป็นลอนโค้งแล้วตัดเส้นแต่เขียนเป็นสีน้ำเรียบๆ ดูเป็นธรรมชาติบางที่มีเงาตกทอดมา

๔. รูปฝรั่งในตอนมารผจญกับที่อื่นบางแห่งแต่งตัวเป็นฝรั่งในสมัยรัตนโกสินทร์ แตกต่างไปกับฝรั่งในสมัยพระนารายณ์

๕. เทคนิคการเขียนต้นไม้ที่เรียกว่า “กระทุ้ง” คือ แทนที่จะตัดเส้นใบไม้ดอกไม้แบบ ที่นิยมกันในสมัยก่อนกับระบายสีมวลของต้นไม้ด้วยสีดำหรือเขียวแก่แล้วใช้สีเขียวอ่อนประด้วย เครื่องมือพิเศษทำด้วยเปลือกไม้ให้เป็นใบและดอกเทคนิคเช่นนี้เริ่มใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์มาตั้งแต่ สมัยรัชกาลที่ ๓ และ ๔

๖. ภาพวิวทิวทัศน์ ธรรมชาติ จะเขียนหลักให้มีระยะใกล้ไกลสิ่งที่อยู่ใกล้มีขนาดใหญ่ ไกลออกไปขนาดเล็กลงและค่อยๆ จางไป

ธรรมเนียมของจิตรกรรมของรัตนโกสินทร์ตอนต้นนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๔ มัก นิยมเขียนภาพอยู่ในระเบียบแบบแผน โดยเขียนภาพเบื้องหลังพระประธานเป็นรูปไตรภูมิภาพบนผนัง หุ้มกลองด้านหน้าพระประธานเขียนรูปมารผจญส่วนผนังด้านข้างเป็นรูปเทพชุมนุมพุทธประวัติและ พุทธชาติชาดกในสมัยรัชกาลที่ ๔ ยังคงมีความนิยมเขียนภาพตามแบบแผนเก่า ผวนกับรูปแบบศิลปะ ตะวันตกจนกลายเป็นแบบแผนขึ้นใหม่ที่มีความโดดเด่น ทั้งในด้านจิตรกรรมและการสร้างภาพ ทักษะวิทยาหรือเปอร์สเปคทีฟ (perspective) ของจิตรกรรูปภาพทิวทัศน์ทางชายทะเลนิยมวาดให้ เห็น ภาพภูเขาสูงเรือใบขนาดเล็กที่แล่นอยู่ในแนวกลางท้องน้ำและทิวไม้ปกคลุมอยู่ในระยะใกล้ ภาพ ท้องฟ้านิยมระบายด้วยสีอ่อนเกือบขาวสะท้อนภาพท้องฟ้ายามเย็นอันแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจใน การใช้สีเพื่อสร้างบรรยากาศของภาพเป็นอย่างดี ภาพท้องน้ำมีการใช้น้ำหนักภาพและการใช้เปอร์ สเปคทีฟทอดระยะใกล้ไกลได้อย่างได้จังหวะและใช้โครงสร้างของสีที่สัมพันธ์กับภาพจิตรกรรมลักษณะ ภาพจิตรกรรมที่เด่นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่จะเขียนภาพฝรั่งอเมริกัน และภาพทิวทัศน์เต็มไปด้วยตึกและถนน ถนนสวนนั่งรถม้าบ้างก็ถือร่มเดินกรีดกรายไปมาผู้คน ต่างๆไปทัศนียภาพอันรื่นรมย์สละสลวยด้วยเครื่องแต่งกายที่แปลกๆ หญิงสาว สวมหมวกนุ่งกระโปรงบานแบบสุ่มไก่ ชายสวมใส่กางเกงรัดร่าง ภาพเรือวาดเรือกำปั่นใช้จักรและใบ เรือ นิยมเป็นภาพอธิบายปริศนาธรรมไม่ว่าอะไรจะต้องตีความเป็นธรรมะชั้นสูง ดังเช่น

การเสนอภาพปริศนาธรรม “ฉฬภินิชาติ” ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงจากสูงไปต่ำ คือการเปลี่ยนแปลงของสะอาดบริสุทธิ์ตามลำดับการเข้าถึงธรรมปรากฏเป็น ๖ ฉศ ๑ กัณหาภิชาติ

ดำ ๑ นีลาภิชาติ นิล ๓ โลหิตาภิชาติ แดง ๔ ทลิลลิตาภิชาติ เหลือง ๕ สุกกาภิชาติ ขาว ๖ ปรมสุกกาภิชาติ ขาวอย่างยิ่ง จาก ๑-๖ ได้แฝงความหมายเริ่มจากคนดำเนินชีวิตชั่วร้ายผิดศีล ๕ ทุกข้อ บางครั้งทำร้ายเขา บางครั้งฆ่าคนตาย บางครั้งข่มขืนแล้วฆ่า บางครั้งคดโกงเขา บางครั้งรับจ้างเป็นพยานโกง เรื่องสุราขาดไม่ได้ ความชั่วทุกอย่างรวมอยู่คนคนเดียว บางทีเรียกว่า ชั่วบริสุทธิ์ คือ ชั่วล้วน จากข้อ ๒ ๓ ๔ ความชั่วเริ่มลดลง และลดลงถึงข้อ ๕ ข้อ ๖ ชีวิตอยู่กับศีลธรรมเป็นชีวิตที่สะอาดและสะอาดที่สุด อีกประการหนึ่งจากข้อ ๑ ถึง ข้อ ๖ แสดงถึงลีลาชีวิตของแต่ละบุคคลแต่ละประเภท สิ่งที่ทำให้แตกต่างกันคือ การเข้าถึงธรรมน้อยและมาก พระพุทธเจ้าตรัสสอนอนุบุพพิกา เพื่อพอกจิตใจให้สะอาดขึ้นตามลำดับก่อนทรงแสดงอริยสัจสี่ ๑ ทานกถา พอกความเห็นแก่ตัว ๒ ศีลกถา พอกพฤติกรรมผิดๆ ๓ สักคกถา พอกให้มีกลิ่นศีลสะอาด ๔ กามทีนิก พอกให้เห็นความไม่เที่ยงแท้ ๕ ปัพพชาวกถา พอกให้รู้จักปล่อยวางโลก หรือพระธรรมว่าด้วยอริยบุคคลละกิเลส ได้ความบริสุทธิ์มากขึ้น เปลี่ยนแปลงคุณภาพขึ้นโดยลำดับให้เห็นเป็นรูปธรรมว่า ๑ พระโสดาบันบริสุทธิ์ ๒๕% ๒ พระสกทาคามี บริสุทธิ์ ๕๐% ๓ พระอนาคามี บริสุทธิ์ ๗๕% ๔ พระอรหันต์บริสุทธิ์ ๑๐๐% (สุวรรณ เพชรนิล, ๒๕๕๓: ๒๖-๒๘)

หลักธรรมดังกล่าวเมื่อนำมาเปรียบเทียบและตีความจากงานจิตรกรรมแบบพระราชนิยมแบบพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถเทียบได้กับ ความนิยมในการระบายภาพภูเขาย้อยแนวต่างๆ ประดับบนเสาทั้งภายในพระอุโบสถและพระวิหารอยู่บนพื้นที่ให้ความชุ่มชื้นจากคู่นอกสุดที่ห่างจากพระประธานไปสู่สี่คู่อ่อนสุดหรือที่เรียกว่าขาวอย่างยิ่งใกล้พระประธานถ้าจะเปรียบเทียบอีกนัยหนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าเสาคู่ในที่ใกล้กับพระประธานตั้งเด่นเป็นสง่าได้รับฉัพพรรณรังสีจากพุทธองค์แผ่ผ่านจนขาวสะอาด เสาคู่ที่ไกลออกไปฉัพพรรณรังสีจากพุทธองค์แผ่ไม่ถึงหรือหมายถึงคนไกลธรรมะฉนั้น จึงมีคู่เสาสีเข้มนับไล่เรียงออกจากพระประธานดังต่อไปนี้ เสาคู่แรกใกล้พระประธานปรากฏสีขาวอ่อน เสาคู่ที่สองสีขาวแก่ เสาคู่ที่สามสีเหลือง เสาคู่ที่สี่สีแดง เสาคู่ที่ห้าสีเขียว และเสาคู่ที่หกสีน้ำเงิน ในที่นี้สามารถพบเห็นเป็นกรณีศึกษาได้ในพระอารามที่มีความเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะนิยมทาสีเสาประกอบภาพภูเขาย้อยแบบไทยอยู่เป็นธรรมเนียม ดังเช่น วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดโสมนัสวิหาร และวัดชุมพลนิกายาราม เป็นต้น (สุวรรณ เพชรนิล, สัมภาษณ์ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๕๕)

ความเป็นเอกลักษณ์ของงานจิตรกรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะภาพคน สิ่งของ วิวาททัศน์ต่างๆ ที่มีความเป็นเอกลักษณ์เด่นชัดทั้งที่วาดเป็นเอกเทศและผสมผสานกับภาพไทยประเพณีดูเหมือนจะไม่มีสำนักใดเทียบได้กับสำนักขรัวอินโข่งที่สะท้อนให้เห็นถึงภาพจิตรกรรมที่มีการพัฒนาจนกลายเป็นรูปแบบเฉพาะจนพัฒนาไปสู่ภาพจิตรกรรมแบบพระราชนิยม ขรัวอินโข่งเป็นจิตรกรเอกสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นผู้ที่มีความคิดก้าวหน้าเป็นผู้เปลี่ยนแปลง “แนวคิด” และ “รูปแบบ” ของการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังที่นิยมเขียนกันมาตามแบบประเพณีนิยมของไทย จนมีจิตรกรร่วมสมัยนำแบบอย่างไปทำตามเป็นจิตรกรรมสกุลช่างขรัวอินโข่งปรากฏอยู่ตามฝาผนังพระอุโบสถวัดต่างๆ หลายแห่งเช่น วัดโปรดเกศเชษฐาราม จ.สมุทรปราการ วัดทองธรรมชาติ จ.กรุงเทพมหานคร ฝีมือพระครูกลินสังวร ลูกศิษย์คนหนึ่งของขรัวอินโข่ง

ขรัวอินโข่งเป็นจิตรกรผู้ถือเพศบรรพชิตตลอดชีวิตเป็นชาวบางจาน จ.เพชรบุรี บวชเรียนอยู่ที่วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) กรุงเทพมหานคร เดิมชื่อ อิน เป็นพระช่างเขียนที่มีชื่อเสียงองค์หนึ่ง ดังปรากฏชื่อในพงศาวดารว่าเป็นผู้เขียนภาพในวัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระบรมหาราชวัง ชื่อเรียกอย่างเป็นทางการของท่าน คือ พระอาจารย์อิน เป็นพระช่างเขียนที่รับเขียนรูปตามวัดวาอารามต่างๆ เช่นเดียวกับพระช่างเขียนรูปเดียวกับวัดอื่นๆ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่เหตุผลที่เรียกขรัวอินโข่งนั้น ด้วยเหตุที่ว่า คำว่า ขรัว เป็นคำใช้เรียกภิกษุที่มีความสามารถสูงเป็นพิเศษ ส่วนคำว่า โข่ง นั้น อาจหมายถึงฉายาของการบวชเนร อยู่เกินกาลจึงเรียกว่าอินโข่ง ข้อมูลเกี่ยวกับชื่อขรัวอินโข่งยังปรากฏในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระอิสริยานุวัตรวงศ์ที่มีถึง สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ลงในสาสน์สมเด็จวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๖ ด้วยความเก่งกาจในฝีมืองานช่างของขรัวอินโข่ง ด้วยความเป็นเชื้อสายช่างเมืองเพชรบุรีที่ขึ้นชื่อ และได้รับการฝึกฝนจากครูช่างเพชรบุรีจนเป็นช่างเขียนฝีมือดี ได้รับความไว้วางใจให้เขียนภาพจิตรกรรมตามพระอุโบสถและสถานที่สำคัญๆ หลายแห่งเริ่มตั้งแต่ที่เพชรบุรี เช่น ภาพจิตรกรรมวัดมหาสมณาราม หรือวัดเขาวัง จ.เพชรบุรี ภาพภายในพระอุโบสถของวัดดังกล่าวเป็นเพียงสถานที่แห่งเดียวเท่านั้นที่ขรัวอินโข่งได้ฝากฝีมือวาดภาพไว้ที่ จ.เพชรบุรี ซึ่งเป็นชาติภูมิของท่าน (กรมศิลปากร, ๒๕๓๐: ๖๗)

ภาพจิตรกรรม วัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) กรุงเทพมหานคร ซึ่งในวัดหลังนี้ภาพดังกล่าวได้ถูกทำลายไปเมื่อครั้งสงครามโลกครั้งที่ ๒ นอกจากนี้ ภาพของขรัวอินโข่งยังปรากฏในที่อื่นๆ เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะรูปแบบอื่นๆ ที่เป็นปริศนาธรรม ในวัดบวรนิเวศวิหาร และวัดบรมนิวาส ซึ่งเป็นที่ต้องพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในแนวคิดในการเขียนภาพของขรัวอินโข่งที่ได้เปลี่ยนจากคตินิยมดั้งเดิมที่มักเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังแบบอุดมคติ (Idealistic) ที่แสดงเนื้อหาในลักษณะการเล่าเรื่องราว เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ เช่น เรื่องพุทธประวัติ หรือ ทศชาติชาดก โดยเลือกเอาเนื้อหาที่สำคัญของเรื่องมาเขียนและเขียนสิ่งต่างด้วยการระบายสีเรียบๆ และตัดเส้นมิได้เขียนให้เหมือนจริงตามธรรมชาติ เป็นการเขียนสิ่งที่อยู่ในความคิดให้ปรากฏออกมาเป็นรูปธรรม ตามความคิดของช่าง เช่น การเขียนภาพบุคคล มักเขียนหน้ารูปไข่ คิ้วโค้งแบบคันศร ตากลมโตอย่างดาเนื้อทราย ปากได้รูปอย่างกระจับแขนอ่อนอย่างวงช้าง ซึ่งเป็นความงามแบบอุดมคติตัวบุคคลจะสวยงามเหมือนกันหมด จนไม่สามารถแยกได้ว่าเป็นบุคคลใด ชายและหญิงจะแตกต่างกันบ้าง ที่ผู้ชายมักมีหนวด ได้มีเครื่องแต่งกายที่แตกต่างกันเท่านั้น ส่วนใบหน้าไม่แสดงความรู้สึกใดใด แต่ใช้ท่าทางแสดงความรู้สึกแทน ช่างเขียนโบราณไม่ได้คำนึงถึงสัดส่วนของภาพที่สอดคล้องกันตามความเป็นจริง ภาพบุคคลที่ปรากฏอยู่บนปราสาทราชมนเทียร และอาคารบ้านเรือนจะมีขนาดใหญ่จากความเป็นจริง ภาพจิตรกรรมไทยจึงมีสัดส่วนที่ไม่สมจริง ทั้งนี้เพราะช่างเขียนให้ความสำคัญกับความงามที่ผสมกลมกลืนกันของภาพตามอุดมคติมากกว่าความเหมือนจริง ภาพจิตรกรรมไทยเป็นภาพตกแต่งโบสถ์และวิหารเป็นแนวคิดแบบประเพณีนิยมที่สืบทอดกันอย่งยาวนาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่ รัชกาลที่ ๑-๓ ส่วนในสมัยรัชกาลที่ ๔ ขรัวอินโข่งได้เปลี่ยนจากคตินิยมดังกล่าว มาเขียนภาพจิตรกรรมตามแนวคิดของตนโดยเปลี่ยนจากการเขียนภาพพุทธประวัติหรือทศชาติชาดก มาเป็นภาพปริศนาธรรม ขรัวอินโข่งยังเขียนภาพจิตรกรรมอื่นๆ นอกเหนือจากงานพุทธศาสนา เช่น ภาพสุภาสิต ภาพพระราชพงศาวดาร ภาพพระราชประวัติของพระมหากษัตริย์ นอกจากนั้นแล้ว ยังเปลี่ยนแนวคิดในการเขียนภาพจากการเล่าเรื่องมาเป็นภาพที่เสนอความคิดผู้ชม

ต้องใช้ปัญญาตีความจากภาพที่มีลักษณะการอุปมาอุปไมย ภาพของขรรค์อินโขงจึงเป็นภาพที่ต้องขบคิด ไม่ใช่ที่ดูเนื้อหาตามเรื่องนั้นๆ หรือดูสวยงามเท่านั้น แนวคิดการเขียนภาพดังกล่าวได้รับการสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงมีแนวคิดก้าวหน้าเช่นกัน ภาพของขรรค์อินโขงเป็นภาพแบบเหมือนจริง (realistic) แบบตะวันตก โดยเปลี่ยนจากการระบายสีเรียบๆ แล้วตัดเส้น ซึ่งเป็นภาพที่มีทัศนวิสัย ๒ ด้าน (two dimensions) คือ กว้างกับยาว หากต้องการให้ภาพมีระยะไกล จะต้องเขียนเรียงขนานกันจากไกลไปใกล้ได้เขียนให้มีขนาดใหญ่เล็กๆ อย่างที่ตาเห็นจึงไม่เป็นภาพที่มีความลึกเป็นสามมิติ (three dimensions) ขรรค์อินโขงเป็นผู้เริ่มเขียนภาพที่มีระยะแบบตะวันตกแบบทัศนียวิทยาหรือเปอร์สเปคตีฟ แบบตะวันตก และเขียนภาพให้มีแสงเงาตามหลักการมีปริมาตร (volume) แทนการระบายสีเรียบๆ แล้วตัดเส้นอย่างโบราณขรรค์อินโขงยังเปลี่ยนตำแหน่งของภาพซึ่งเดิมมักให้ความสำคัญกับพื้นที่ระหว่างช่องหน้าต่างของผนังด้านรี หรือด้านข้างของโบสถ์ เพราะเป็นตำแหน่งที่มองเห็นได้อย่างชัดเจน แม้จะเป็นภาพเล็กแต่ก็ปรากฏ (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ๒๕๔๑: ๑๖-๑๗) นอกจากนี้ภาพวาดเรียลลิสติกประกอบทิวทัศน์แปลกๆ ทั้งไทยและเทศและเอ็กโซติก (วัดปทุมวนาราม, ๒๕๓๙ : ๑๒) ภาพดังกล่าวสามารถพบเห็นได้ตามพระอารามที่เกี่ยวข้องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น วัดบวรนิเวศน์ วัดบรมนิวาสน์ วัดมหาพฤฒาราม วัดกรรมาตุยาราม วัดปทุมวนาราม วัดปรมัยยิกาวาส และวัดโสมนัสวิหาร เป็นต้น

ศิลปกรรมไทยในด้านสถาปัตยกรรมในแต่ละยุคสมัยมักมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ซึ่งแสดงถึงพัฒนาการตามความคิดสร้างสรรค์ของช่างที่มีประสบการณ์ต่างกันในแต่ละช่วงเวลา ดังเช่น ศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านสถาปัตยกรรมเหล่านี้ นับว่ามีต้นแบบมาจากศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายสืบทอดสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ และยังมีส่วนที่รับอิทธิพลจากตะวันตกเข้ามาในผลงานด้วยทำให้รายละเอียดสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงดูแตกต่างไปจากต้นแบบเดิมอย่างเห็นได้ชัดเจน ศิลปกรรมดังกล่าวจัดประเภทเป็นสถาปัตยกรรมที่เป็นพระอารามประกอบด้วย พระเจดีย์ พระอุโบสถ โบสถ์ และพระวิหาร ตลอดจนสถาปัตยกรรมที่ประทับหรือพระราชวัง พระราชมณเฑียรที่นั่งนาเสนอมมาแล้ว

๓) งานพุทธศิลป์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการบูรณะและปฏิสังขรณ์พระอารามในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่าทรงให้ความสำคัญกับงานพระพุทธรูปศาสนาไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแก่นแท้ของพระธรรมคำสั่งสอนที่ทรงยึดถือมาตลอดพระชนม์ชีพแต่ยังทรงใช้งานศิลปกรรมอันมีความหมายในเชิงนามธรรม ซึ่งแสดงไว้ถึงพุทธธรรมมีในองค์ของพระพุทธรูปในเชิงสัญลักษณ์ทางงานศิลปกรรม ตลอดทั้งที่เกี่ยวข้องกับพระองค์เองไม่ว่าจะเป็นวัดที่เป็นมหรณพหรือธรรมยุติกนิกายที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่โดยไม่ทรงเลือกปฏิบัติไม่ว่าจะเป็นวัดใดนิกายใดก็ตาม

นอกจากนี้งานศิลปะแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังขยายเข้าไปสู่งานพุทธศิลป์ ซึ่งมีพุทธลักษณะแตกต่างไปจากพระพุทธรูปลักษณะตามแบบประเพณี คือ มีพุทธลักษณะใกล้เคียงกับมนุษย์มากยิ่งขึ้น ได้แก่ พระสัมพุทธพรรณี พระนิรันตราย และพระประธานวัดเทพศิรินทราวาส และพระพุทธร่องค์ครึ่ง เป็นต้น ซึ่งพุทธลักษณะเด่นที่น่าสนใจ อาทิ

พระสัมพุทธพรรณี มีพระกรรมเป็นแบบมนุษย์ไม่ยาวตามแบบมหาบุรุษ ที่กลางพระนลาฏระหว่างพระขนงมีอุรณาเป็นหลัก ซึ่งหมายถึงขวัญหรือขนตรงหัวคิ้วทั้งสองต่อกันและวนเวียนขวา พระเศียรไม่มีพระเกตุมาลา มีแต่พระรัศมีเป็นเปลวประดับอยู่เหนือพระเศียร ครองจีวรเป็นริ้วธรรมชาติเปิดพระอังสาขวา ผาดผ้าสังฆาฏิกว้างแบบปกติ ประทับบนฐานบัว เดิมทรงตั้งพระทัยที่จะประดิษฐานไว้ที่วัดราชาธิวาส แต่ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

พระพุทธรินันตราย ประทับในซุ้มเรือนแก้ว ประดับพระราชนิพจน์กร พระมหาพิชัยมงกุฎตามด้วยซุ้มมหาโพธิ์ ๑๘ องค์ ประทับบนฐานบัว ซ้อนบนฐานเท้าสิงห์ เหนือฐานหน้ากระดานขาโต๊ะแบบขาปุม ศิลปะแบบตะวันตก กลางฐานล่างประดับรูปสี่พระโค ซึ่งหมายถึงปราชสมภพ คือ ปิณธุ สำหรับพระราชทานไปประดิษฐานตามพระอารามหลวงฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

พระพุทธรังษี ตั้งพระทัยจะอันเชิญไปประดิษฐานที่พระปฐมเจดีย์แต่เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญไปประดิษฐานเป็นพระประธานในอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายพระนามพระพุทธรูปองค์นี้ว่า “พระพุทธรังษี” และนำไปประดิษฐานไว้ที่วัดราชบพิธสถิตยมหาสัการาม (กรมศิลปากร, ๒๕๔๔: ๔๐-๔๑)

พระสัมพุทธพรรณี พระนรินทราย และพระพุทธรังษี มีลักษณะทางประติมานวิทยาเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ พระสัมพุทธพรรณีประทับนั่งขัดสมาธิราบ ส่วนพระนรินทรายประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระพักตร์กว้าง พระกรรมแบบมนุษย์ไม่ยาวตามแบบลักษณะมหาบุรุษ ที่กลางพระนลาฏระหว่างพระขนงมีอุรณา ซึ่งหมายถึงขวัญหรือขนตรงหัวคิ้วทั้งสองต่อกัน และวนเวียนขวา พระเศียรไม่มีพระเกตุมาลา แต่มีพระรัศมีเป็นเปลวประดับอยู่กลางพระเศียร ครองจีวรเป็นริ้วธรรมชาติเปิดพระอังสาขวา ผาดผ้าสังฆาฏิกว้างแบบปกติ ประทับบนฐานบัวซึ่งซ้อนอยู่บนฐานเท้าสิงห์อยู่เหนือฐานหน้ากระดานขาโต๊ะแบบขาปุม ศิลปะตะวันตก ฐานกลางล่างประดับรูปสี่พระโค ซึ่งหมายถึงปีพระราชสมภพ คือ ปิณธุ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๔: ๔๐-๔๑) หรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึงฐานรององค์พระสำหรับรองรับน้ำสรงพระต่อเป็นฐานสี่พระโค ทรงให้หมายถึง พระโคตร ของพุทธองค์ว่าอยู่ในวงศ์โคตรมะ (จดหมายเหตุพระราชวังบางปะอินและวัดนิเวศธรรมประวัติ, ๒๕๓๗ : ๑๕๘)

ต่อมาโปรดให้สร้างพระนรินทรายประทับภายในซุ้มเรือนแก้วประดับพระราชนิพจน์กร พระมหาพิชัยมงกุฎ ล้อมรอบด้วยซุ้มมหาโพธิ์ ๑๘ องค์ หรือเรียกว่าทรงพุ่มมหาโพธิ์มีอักษรขอมจารึกบนกลีบบัวแสดงพระพุทธรูป ตั้งแต่ ๑๐ สมมาสมพุทธโธ ถึง ๑๐๐๐ ด้านหน้า ๙ ด้าน ด้านหลัง ๙ ด้าน (จดหมายเหตุพระราชวังบางปะอินและวัดนิเวศธรรมประวัติ, ๒๕๓๗ : ๑๕๘) สำหรับพระราชทานไปประดิษฐานตามพระอารามหลวงพระธรรมยุติกนิกาย จะเห็นได้ว่าแม้แต่การสร้างพระพุทธรูปก็ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แฝงไปด้วยความรู้ทางศาสนาและอักษรศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ในซุ้มมหาโพธิ์ของพระพุทธรูปมา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแบบในการสร้างพระนรินทรายโดยให้พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าประดิษฐวรการปั้นตามแบบที่ทรงศึกษาพุทธลักษณะ ซึ่งต่างจากความนิยมโบราณ ลักษณะพระพุทธรูปดังกล่าวสร้างให้มีความเป็นมนุษย์มากยิ่งขึ้น ปางทรงนั่งสมาธิเพชรครองจีวรอย่างพระธรรมยุติกนิกายแล้วให้พนักงานหล่อขนาดหน้าตัก ๕ นิ้ว กิ่งด้วย

ทองคำสวมพระพุทธรูปนันทรายองค์นั้นอีกชั้นหนึ่ง โปรดเกล้าให้หล่อด้วยเงินบริสุทธิ์ขึ้นอีกองค์หนึ่งเป็นของคู่กัน ทรงนำไปประดิษฐาน ณ หอพระสุลาลัยพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง

ส่วนองค์ทองคำนั้น โปรดให้อัญเชิญออกตามงานพิธีต่างๆ โดยตั้งบนโต๊ะเบื้องขวา พระแท่นมณฑล มีพระราชพิธีสัมภัณธรณิน ภายหลังต่อมาทรงพระดำริว่า พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ซึ่งทรงดำริจัดตั้งขึ้น เพื่อให้ประเพณีตามหลักธรรมวินัยเคร่งครัด ได้มีผู้นิยมเจริญรอยตามมากขึ้นจนมีผู้ศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้างพระอารามถวาย แก่คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายหลายแห่ง ทรงเห็นว่าจะมีสิ่งทีระลึกเป็นสัญลักษณ์สืบไปในภายหน้า ปีโรงสาธุทิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ (พ.ศ.๒๔๑๑) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ (หม่อมเจ้าดิศดวงจักร ในกรมหมื่นนครศักดิ์พิทักษ์) คุมช่างหล่อด้วยแบบพิมพ์พระนันทรายขึ้นใหม่ด้วยทองเหลืองแล้วจะกะไหล่ทองจำนวน ๑๘ องค์เท่ากบปีเสวยราชย์ และยังทรงดำริจะหล่ออีกปีละองค์ตลอดพระชนมายุ ในกาลต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เจริญรอยตามพระยุคลบาทโปรดเกล้าฯ ให้ช่างดำเนินการกะไหล่ทองต่อมาจนเสร็จสมบูรณ์ทั้งหมด แล้วพระราชทานไปตามพระอารามต่างๆ ที่คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายครองวัดเพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงองค์ผู้จัดตั้งนิกายขึ้น เช่น วัดบวรนิเวศ วัดบรมนิวาส วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม วัดนิเวศธรรมประวัติ โดยเฉพาะวัดนิเวศธรรมประวัติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทานมาพร้อมกับพระพุทธรูปมณฑลธรรมโมภาส ซึ่งเป็นงานฝีมือพระหัตถ์พระองค์เจ้าประดิษฐวรการและยังใช้เป็นพระประธานประจำวัดดังกล่าวด้วย (สมชาย พิธิษฐกุลสุนทร, ๒๕๒๘: ๒๔)

งานพุทธศิลป์ดังกล่าวอันมีความเป็นเอกลักษณ์ของงานช่างตามแบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เป็นผลมาจากทรงคิดค้นแบบอย่างพระพุทธรูปด้วยทรงศึกษาจากหลักฐานจากคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่างลุ่มลึก รวมทั้งคำบาลีอื่นๆ ที่กล่าวถึงมหาปฐิสลักษณ์ ที่พระองค์ทรงสืบค้นพบว่า พระพุทธรูปลักษณะอันแท้จริงแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ดูคล้ายกับพระสาวกทั้งหลาย จึงมีควรมีพระเศษมาลาหรือมุนพระเมาฬี ในองค์พระพุทธรูปแต่ประการใด (กรมศิลปากร, ๒๕๒๕: ๙) นอกจากนี้การจัดวางและประดิษฐานพระพุทธรูปทั้งภายในพระอุโบสถและพระวิหารในสมัยรัชกาลที่ ๔ นิยมสร้างที่ประดิษฐานเป็นรูปบุษบก เพื่อให้พระประธานดูเด่น อันเป็นคตินิยมในสมัยของพระองค์อีกด้วย ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างพระแท่นบุษบกประดิษฐานพระประธานวัดมกุฏกษัตริยาราม และวัดโสมนัสวิหาร (สมพงษ์ ทิมแจ่มใส, ๒๕๒๖ : ๕๔)

นอกจากพระพุทธรูปกลุ่มสำคัญที่กล่าวถึงในตอนต้นนี้แล้ว ยังมีกลุ่มพระพุทธรูปที่เป็นการแสดงความเป็นงานช่างในสมัยรัชกาลที่ ๔ อีกที่หนึ่งที่มีความสำคัญ เป็นกลุ่มพระพุทธรูปจำลองขนาดเล็กโดยถ่ายแบบองค์พระพุทธรูปที่สำคัญที่ตั้งอยู่ตามหัวเมืองต่างๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ฯลฯ ให้หล่อและนำมาประดิษฐาน ณ พระวิหารหลวง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม อันเป็นแหล่งรวมของพระพุทธรูปจำลองที่กล่าวไว้ข้างต้นได้แก่ พระประธาน คือ พระพุทธสิหังคปฏิมากร และพระพุทธสิหังคปฏิมากรน้อย ภายในบุษบกใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหล่อจำลองจากพระพุทธสิหังค ภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระราชวังบวรสถานมงคล พระนันทรายในกรอบแก้ว ทรงหล่อจำลองจากพระนันทรายในพระบรมมหาราชวัง พระพุทธชินราชน้อย พระพุทธ

ชินสีห์น้อย และพระศรีศาสดาน้อยในบุษบกน้อย ด้านหลังพระประธานทรงหล่อจำลองจากพระพุทธรูปชินราช พระพุทธรูปชินสีห์และพระศรีศาสดา ที่เคยประดิษฐานในพระวิหารทิศ พระอารามเดียวกัน ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม จึงเป็นแหล่งรวมพระพุทธรูปจำลององค์สำคัญ ทั้งนี้ด้วยทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสเป็นพิเศษ

พระพุทธรูปหล่อจำลองดังกล่าวนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้จัดสร้างขึ้นก่อนที่พระพุทธรูปชินสีห์ และพระศรีศาสดาจะถูกอัญเชิญมาประดิษฐานที่กรุงเทพมหานคร และเป็นพระประธานภายในพระอุโบสถ และพระวิหารของวัดบวรนิเวศวิหารจนเหลือเพียงพระพุทธรูปชินราชเพียงองค์เดียวเท่านั้นที่ประดิษฐานยังที่เดิม (วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดพิษณุโลก) ที่น่าสนใจก็คือ พระพุทธรูปจำลองขนาดเล็กทั้งสามองค์นี้ นับเป็นพระพุทธรูป “หมวดพระพุทธรูปชินราช” ที่ได้รับการจำลองครบถ้วนทั้งสำหรับสามองค์เป็นรุ่นแรก (พิชญา สุ่มจินดา, ๒๕๕๓: ๔๒)

การจำลองพระพุทธรูปในหมวดพระพุทธรูปชินราชโดยเฉพาะพระพุทธรูปชินราช พระพุทธรูปชินสีห์และพระศรีศาสดา เพิ่มมีปรากฏหลักฐานทำขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอประดิษฐวรการ นายช่างประติมากรพระองค์สำคัญ ผู้ทรงปั้นหล่อพระพุทธรูปและประติมากรรมถวายในรัชกาลของพระองค์จนถึงรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อทรงสักการบูชาในพระบรมหาราชวัง โดยใช้สะเก็ดทองที่ได้จากการหล่อฐานใหม่ของพระพุทธรูปชินสีห์ใหญ่ ผสมกับเงินทองต่างๆ ทำนองเดียวกับการหล่อพระเหลือที่วิหารโพธิ์สามเสา ด้านหน้าพระวิหารพระพุทธรูปชินราช เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดราชประดิษฐฯ ในปีพุทธศักราช ๒๔๐๗ ได้มีพระราชประสงค์จะเชิญพระพุทธรูปสี่องค์ จากพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสอย่างยิ่งไป ประดิษฐานเป็นพระประธาน แต่เพราะเหตุที่พระที่นั่งตั้งอยู่บนพระที่นั่งในพระราชวังเป็นที่สูงใหญ่แล้วไม่ควรเชิญออกไปไว้ที่วัดให้เป็นการต่ำศักดิ์ไป

สาเหตุอีกประการหนึ่งพระพุทธรูปที่มีความศักดิ์สิทธิ์ หรือมีความสำคัญย่อมได้รับการจำลองอย่างแพร่หลาย ทั้งนี้เพราะในโลกทัศน์ของพุทธศาสนิกชน พระพุทธรูปเป็น “พระปฏิมา” อันหมายถึงรูปจำลอง หรือรูปแทนองค์พระพุทธรูปเจ้า การสร้างพระพุทธรูปจึงเป็นการสร้างด้วยการจำลองสืบต่อกันมาจากพระพุทธรูปที่มีความสำคัญหรือความศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ และยังสามารถนำมาใช้เพื่อการสักการบูชาตามที่ต่างๆ นับได้ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการเผยแพร่ทางพระพุทธศาสนา โดยผ่านงานทางพุทธศิลป์ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาสันนิษฐานและอีกนัยหนึ่งทรงพยายามรื้อฟื้นความสำคัญของพระพุทธรูปเหล่านั้นขึ้นมาใหม่ ถึงขนาดทรงเสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการถึงเมืองพิษณุโลกถึง ๒ ครั้งด้วยกัน ครั้นเสด็จพระราชดำเนินกลับยังได้ทรงพระราชนิพนธ์ตำนานเรื่อง “พงศาวดารพระพุทธรูปชินราชพระพุทธรูปชินสีห์และพระศรีศาสดา” แสดงประวัติของพระพุทธรูปทั้ง ๓ องค์ที่ทรงเรียบเรียงใหม่จากพระราชพงศาวดารเหนือและพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (พิชญา สุ่มจินดา, ๒๕๕๓: ๖๗ และ ๖๙)

ด้วยมูลเหตุดังกล่าว จึงเป็นที่มาของการหล่อพระพุทธรูปปฏิมาจำลองสำคัญมาไว้ที่วัดราชประดิษฐฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น ด้วยทรงหวงคิดคำนึงถึงพระราชศรัทธาและความเหมาะสมในทางจิตใจของอาณาประชาราษฎร์ ณ บริเวณหัวเมืองต่างๆ นั้นด้วย ผลพลอยได้อีก

ประการหนึ่งทำให้ได้เห็นพระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะที่งดงามขึ้นเยี่ยมของประเทศและพุทธคุณที่ยิ่งใหญ่แห่งศรัทธาของประชาชนได้มาประดิษฐาน ณ พระนครหลวง นอกจากนั้นแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการถ่ายแบบนครวัดจำลอง ณ กรุงกัมพูชาไว้ให้ประชาชนชม ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระมณฑปต่อกับวิหารยอดบนฐานไพทีภายในพระบรมหาราชวัง ซึ่งเสร็จบริบูรณ์ในรัชกาลที่ ๕ (แน่นอนย ศึกดีศรี, ๒๕๓๑ : ๒๘๖)

จากการศึกษาความรู้ทางด้านงานศิลปกรรมทั้ง ๓ สาขา ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ งานสถาปัตยกรรม งานจิตรกรรมและงานพุทธศิลป์ สะท้อนให้พระปรีชญาและพระวิริยภาพของพระองค์จากแนวพระราชดำริสร้างสรรค์สิ่งที่เป็นนามธรรมในพระพุทธรูปปรัชญาและคติความเชื่อต่างๆ ให้เป็นรูปธรรมที่เด่นชัด แม้ลักษณะศิลปกรรมตามแนวพระราชดำริของพระองค์จะเป็นที่นิยมอยู่ในระยะเวลาอันสั้น เพียงช่วงระยะเวลาที่ทรงครองราชย์ คือ ๑๗ ปี แต่อาจกล่าวได้ว่าลักษณะของงานศิลปกรรมในรัชสมัยของพระองค์เป็นพื้นฐานของศิลปกรรมรุ่นใหม่ที่ได้รับการสนใจสืบสานต่อมา โดยเฉพาะศิลปกรรมแบบตะวันตกอันเป็นรูปแบบที่ก้าวหน้าในงานศิลปกรรมของพระองค์ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีวิเทโศบายกล้าที่จะเปลี่ยนแปลงและปรับปรุง จากการนำรูปแบบศิลปกรรมตะวันตกมาสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์ ทั้งเป็นที่ประทับ (พระที่นั่งและพระราชวังต่างๆ) และพระอาราม อย่างที่ยังไม่เคยปรากฏอย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรมมาก่อนในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยแสดงถึงความเป็นอารยะตามทรรศนะคติชาวตะวันตกในสมัยนั้นที่ทั้งรักษาแบบแผนจารีตเดิม ผสมผสานแนวใหม่ และการสร้างสิ่งใหม่ๆ ให้เกิดขึ้นอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน อาจกล่าวได้ว่าศิลปกรรมเป็นส่วนหนึ่งที่แสดงถึงพัฒนาการตามแนวพระราชดำริ หรือพระราชนิยมของพระองค์ที่นำศึกษาอย่างยิ่ง ตามพระราชวิเทโศบายของพระองค์ทุกด้านทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง การทหาร และการต่างประเทศ ฯลฯ (กรมศิลปากร, ๒๕๔๔: ๗) สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการพัฒนาประเทศแบบบูรณาการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างลงตัว นั้นสามารถใช้เป็นพื้นฐานให้เกิดความมั่นคงของพระราชอำนาจในพระองค์และยังผลมาสู่พระราชอาณาจักรและพสกนิกรในพระองค์สืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

สรุปจากการศึกษาพบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงรักษาสัญสำคัญ ๒ ประการคือ ประการแรก ทรงสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงในส่วนพระราชอำนาจในพระองค์จากกรณีการขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระเชษฐาธิราช และประการที่สองพระองค์ทรงสร้างความมั่นคงให้บังเกิดต่อพระราชอาณาจักรท่ามกลางวิกฤติการณ์การล่าอาณานิคมจากมหาอำนาจยุโรปในสมัยนั้น โดยพระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริต่างๆ และทรงประกอบพระราชกรณียกิจนานัปการ เพื่อการ “พัฒนาพระราชอาณาจักร” ให้รอดพ้นจากวิกฤติการณ์ดังกล่าว ทั้งนี้พระองค์ทรงพัฒนาพระราชอาณาจักรอย่างผู้ทรงภูมิความรู้อย่างมหาศาล และทรงเท่าทันต่อสภาวะการณ์ ณ ขณะนั้น เนื่องจากการที่พระองค์ทรงเป็นนักพัฒนาที่ดีสามารถจัดการความรู้ต่างๆ ได้อย่างถูกต้องในการรับมือกับสถานการณ์ที่อาจเปลี่ยนไปได้ทุกขณะ พระองค์ทรงเข้าใจปัญหาของพระราชอาณาจักรและยอมรับในความเป็นชาติที่มีประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนานและมีเอกลักษณ์มาจากพื้นฐานตามคติความเชื่อและธรรมเนียมจารีตโบราณที่สืบต่อกันมา ดังนั้นเอกลักษณ์ต่างๆ ของชาติไทยพระองค์จึงไม่ทรงละทิ้ง แต่ยังคงสืบสานและฟื้นฟูอย่างต่อเนื่อง

ในส่วนสถาบันพระมหากษัตริย์ที่มีกฎธรรมเนียมจารีตมีระเบียบต่างๆ อย่างเคร่งครัด อาทิ กฎมณเฑียรบาล ธรรมเนียมราชตระกูล ตลอดทั้งพระราชานุกิจ ตามคติความเชื่อโบราณที่สถาบันดังกล่าวมีข้อกำหนดโดยเป็นเรื่องที่สูงส่ง มีความลึกซึ้งและต้องปกปิด เพราะพระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเสมอเหมือนเทพเจ้า ดังนั้นจึงมีพระราชพิธีต่างๆ เป็นจำนวนมากที่พระองค์ต้องสืบสาน อาทิ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีโสกันต์ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นต้น พระองค์สามารถพลิกวิกฤติเป็นโอกาสจากธรรมเนียมประเพณีในราชพิธีต่างๆ เหล่านี้ที่เคร่งครัดและมีรายละเอียดมาก โดยเปิดโอกาสให้พสกนิกรทุกชนชั้น และชาวตะวันตกชาติต่างๆ ศึกษาหาความรู้ได้อย่างไม่ปิดบัง ไม่เพียงแต่ชมด้วยตาแต่ยังทรงมีการบันทึกเรื่องราวของพระราชพิธีเหล่านี้ ตลอดทั้งประกาศให้ล่วงรู้ได้โดยทั่วกัน จากหลักฐานประชุมประกาศพระบรมราชาธิบายต่างๆ ที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นมา หรือแม้กระทั่งข้อมูลพระราชประวัติส่วนพระองค์ ตั้งแต่ต้นพระราชวงศ์บรมราชจักรี โดยมีการจดบันทึกเรื่องราวเหล่านี้ด้วยพระองค์เองโดยใช้ภาษาตะวันตก คือ ภาษาอังกฤษ เป็นครั้งแรก (เพราะแต่เดิมมีแต่ชาวตะวันตกจดบันทึกเรื่องราวที่เข้ามาในพระราชอาณาจักรเป็นส่วนใหญ่) ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากพระราชกรณียกิจด้านอักษรศาสตร์ นอกจากนี้พระองค์ทรงให้ข้อมูลส่วนพระองค์และพระราชอาณาจักรกับชาวต่างชาติที่สนใจในเรื่องเหล่านี้ด้วยพระองค์เอง นับได้ว่าพระองค์ทรงเปิดเผยข้อมูลให้สาธารณะชนได้ทราบความเป็นไปต่างๆ เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ และสะท้อนการเสริมสร้างความเป็นอารยะให้กับพระราชอาณาจักรเป็นอันมาก รวมทั้งยังเป็นการแสดงถึงศักยภาพของพระราชอาณาจักรที่มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน พระองค์ทรงแสดงให้เห็นถึงความมีรากฐานทางอารยธรรม เป็นทุนทางสังคมที่มีการสั่งสมและปฏิบัติสืบเนื่องจนเป็นจารีตนิยม แสดงให้เห็นถึงความร่ำรวยทางวัฒนธรรม มิใช่บ้านป่าเมืองเถื่อนอย่างที่ชาวตะวันตกมีความเข้าใจ ซึ่งมีผลทำให้ธรรมเนียมจารีตประเพณีบางอย่างจะต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมโลกขณะนั้น และในขณะเดียวกันก็ทรงมีความเป็นผู้นำที่เป็นต้นแบบทางความคิดของนักพัฒนา ไม่ต่างจากพระมหากษัตริย์ทางประเทศตะวันตก

นอกจากนี้พระองค์ทรงเปิดโลกทัศน์ เพื่อรับรู้ความคิดเห็นต่างๆ ตลอดทั้งความเปลี่ยนแปลงเพื่อให้เกิดความเท่าทัน ผู้ศึกษาพบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญในสรรพวิชาความรู้ในโลกเก่า เท่าๆ กับสรรพวิชาความรู้ของวิทยาการตะวันตก ควบคู่กันโดยใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิม และเติมแบบแผนความทันสมัยแบบโลกตะวันตกเข้ามา อาทิ ตัวอย่างที่ผู้ศึกษานำมาเสนอข้างต้น คือ พระราชกรณียกิจด้านศิลปกรรมทั้ง ๓ แขนง อันได้แก่ สถาปัตยกรรม จิตรกรรม และพุทธศิลป์ในรัชสมัยของพระองค์ที่สะท้อนให้เห็นถึงการธำรงรักษาแบบแผนจารีตโบราณเดิม อาทิ รูปแบบพระเจดีย์ และพระอารามต่างๆ ตามแบบโบราณ สถาปัตยกรรมการสร้างพระที่นั่ง พระราชวัง ตลอดทั้งพุทธลักษณะที่พระองค์ทรงศึกษาอย่างลุ่มลึกในประติมานวิทยาของพระพุทธรูปได้อย่างถูกต้องและเหมือนจริง อาทิ ตัวอย่างพระพุทธรูปในรัชสมัยพระองค์ ได้แก่ พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ พระนรินทรราย พระพุทธรูปอังคิรส เป็นต้น นอกจากนี้พระองค์ทรงเลือกแบบแผนใหม่รูปแบบศิลปกรรมจากตะวันตกเข้ามาผสมผสาน จนเกิดเป็นศิลปกรรมแนวใหม่ที่มีความกลมกลืนอย่างยิ่ง อาทิ รูปแบบศิลปะ ลวดลายตามตะวันตก ภาพธรรมชาติและบุคคลที่เหมือนจริง หรือแม้กระทั่งการนำวัสดุใหม่ๆ เข้ามาเป็นวัสดุในการก่อสร้าง อาทิ การใช้หินอ่อน เป็นต้น และที่ยังไป

กว่านั้น พระองค์ทรงมีประปรีชาญาณในการนำสิ่งใหม่ๆ ให้กับสังคมไทยอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ดังเช่น พระราชประสงค์ที่สร้างพระบรมรูปที่มีลักษณะเหมือนพระองค์ เป็นต้น นับได้ว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยที่ทรงมีแนวพระราชดำริที่ก้าวหน้ามากในการธำรงรักษาและพัฒนาพระราชอาณาจักร ในขณะที่กำลังเผชิญหน้ากับวิกฤติการณ์สำคัญในช่วงเวลานั้น ซึ่งในส่วนบทที่ ๖ จะเป็นการนำเสนอแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวที่ทรง “ถ่ายทอดองค์ความรู้” โดยที่ทรงใช้เทคนิคและวิธีการถ่ายทอดรูปแบบต่างๆ ในรัชสมัยของพระองค์ที่ทรงนำไปใช้ในการพัฒนาพระราชอาณาจักรแบบองค์รวมต่อไป